

Бир ҳовуч покиза тупрогинг,
Ватан, зардир менга,
Майда-майда тошларинг
қийматда гавҳардир менга.

Собир АБДУЛЛА

Uzbek Fideiyat

1995
9-10

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ЖУРНАЛИ

64-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Уткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Тоҳир МАЛИК
(Масъул котиб)
Мурод МАНСУР
(Наср бўлими мудири)
Омон МУХТОР
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Икром ОТАМУРОД
(Назм бўлими мудири)
Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФХОН
(Мерос ва қадрият бўлими мудири)
Али Назар ЭҒАМНАЗАРОВ
(Мақоланавислик бўлими мудири)

МУАССИС:

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

Яна пайгамбаримиздан ривоят қилинади:
Бир кун Расулulloҳ асҳоби билан куришганда шуларни айтди:

«Сизларнинг ҳар бирингиз, Оллоҳ қалбингиздан басират-сизликни (идроксиликни) йўқотиб, басиратли қилишини истайсиз, шундай эмасми? Шундай булғач, хабарингиз булсин дунёда ким Оллоҳ уртага қўйган ахлоқ асосларига қай даражада мувофиқлашмаган бўлса, узун ва беҳуда амалларга кўмилса, Оллоҳ шу даражада унинг қалбида басиратни йўқ қилади. Ким дунёда Оллоҳнинг амрларига риоя қилса, узун ва беҳуда амалларни тарк этса, Оллоҳ унга ҳеч иккиланмай ва қийналмай илм ва ҳилоят беради. Хабарингиз булсин, сизлардан кейин бир талай инсонлар келажак, жабру жафо ва одам улдириш йўли билан мол-мулк соҳиби булажаклар, хасислик билан бойлик орттиражаклар ва бу бойликлари билан мақтанажаклар. Севги-муҳаббат фақат ҳаво ва нафсга берилиш тарзида булажак. Сизлардан қай бирингиз у замонларга етиб борса, қонуний (шаръий) равишда ишлаб топганига қаноат қилсин, рози булсин. Ҳайриқонуний йуллар билан бой булиш қўлидан келса ҳам, бу йулга кирмасин, камбағаллигига сабр этсин. Ҳаво ва нафсининг курсатган йулларидан юриб бошқаларнинг севаги-муҳаббатига сазовор булиш қўлидан келса ҳам, бу йулга кириб кетмасин. Азизу муътабар булиш қўлидан келса ҳам, хору хокисорликка чидаб, сабр қилсин. Лекин у узини бундай тутиши билан ёлғиз Оллоҳнинг ризосини талаб этсин. Узини шундай тутса, Оллоҳ унга эллик сиддик (иймонда содик, чин сузли инсон) савобини беради.»

Муҳаммад Ғаззолийнинг
«Мукошафатул қулуб» китобидан

1- ва 4-бетларда Рауф Субҳоннинг «Омон қолган тулпорлар» достонига расом Осимхон Восихонов ишлаган суратлар.

«Шарқ юлдузи» № 9—10, 1995 йил.

Наср _____

Шоҳир Маллик

Шайтанат

ИККИНЧИ КИТОБ¹

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Алайва нахтиму ала афваҳидим ва тукаллимуна айдидим ва ташҳаду аржулуҳум бима канув яксибув².

Бир дев бор ичимда, асти пинҳон булмас
Бошини эгмак анинг осон булмас.
Иймон не эканлигин англагсам ҳам,
Кофир у ашаддий, ҳеч мусулмон булмас.

Шайх Нажмиддин КУБРО.

...Юқоридан туриб қараганда дарё суви тиниқ, сокин оқаетгандек эди. Сувни кўрди-ю, ташналик азоби яна забтига олди. Ҳаяжон билан «Сув!» деб бақиргиси келади, аммо ташна лабларни жон тарк этиб булган. Харсанг тошларни оралаб тезроқ пастга тушмоқни истайди, лекин оёқлар энди узига буйсунмайди. Буйсунмаса-да, жонсиз оёқлар уни дарёга элтади. Бироқ ташна лабларга сув тегмайди. Тепадан қараганда кўринган тиниқ сувдан асар ҳам йўқ. Дарё қуриб қолган («Наҳот етиб келгунимча қуриб битди», деб уйлайди у), унда-бунда кўлмаклар кўзга ташланади. Кўлмаклардаги сувни ичиб бўлмайди — сасиб етибди. Унинг кўзлари каттароқ кўлмақдаги илонга тушди. Йўгонлиги ўқловча ҳам келмайди. Ажиб манзара! Илон бир балиқни ўлжа қилиб юта бошлагану ҳалқумининг кичиклигини ҳисобга олмаган. Оқибатда балиқнинг ярмигина илон оғзида — дам-бадам жон аччигида думини асабий равишда силкийди. Балиқ ночор, илон эса ундан-да ночор — ютиб юта олмайди, қўйиб қўя олмайди. Балиққа раҳми келди. Уни илон оғзидан юлиб олмоқчи бўлди. Шу ниятда энгашганида бир шовқин эшитилди — худди тунука том устига шағал ағдарилгандай бўлди. У чўчиб атрофига аланглади. Ажиб манзара! Дарёнинг қуйи томонида кўринган сел оқими ўрқач-ўрқач тўлқинлари би-

¹ Асардан боблар.

² Маъноси бундай: Бу кун Биз уларнинг оғизларини муҳраб қўюрмиз ва бизга уларнинг қилиб юрган ишлари ҳақида уларнинг қўллари сузлар ва оёқлари тўвоҳлик берур. («Ёсин» сурасининг олтинчи бешинчи ояти. Алоуддин Мансур таржимаси).

лан юқорига қараб бостириб келарди. У қочмоққа шайланди. Жонсиз оёқлари бўйсунмади.

— Сувдан шунчалик қўрқасанми? — деди кимдир.

Кимдир... ким айтди бу гапни? Назарида, балиқ айтгандай бўлди.

— Сузишни билмайман, — деб ўзини оқлади.

— Сузишни билмасанг, бу тескари дарёга нима учун келдинг?

— Чанқадим.

— Сен бу дарёлардан сув ича олмайсан. Қочма. Ташналиқдан ўлгандан кўра сувга бўкиб ўлганинг яхши эмасми?

— Аҳмоқ! Сен узингни уйла!

— Мен сузишни биламан. Аммо шу сувда ўламан...

У тошларга тирмаша бошлади. Оёқларига харсанг боғлангандай — илгариллаши оғир, жуда оғир. Қаёқдан қувват келди, билмайди, ҳар ҳолда сел оқимидан қутулиб олди. Ҳозиргина тирмашётгани харсанг тошлар балан минора гишларига айланди. Минора тепасидаги шаффоф идишда сув бор эди, сув! У минора тепасига етай деганида, гишлар анор доналаридай тўкилди. У тубсизлик сари учди. Нафаси қайтди. Онаси «Бахтсизликка учрасанг «Ла илаҳа иллоллоҳ» деб айтгин», деган эди. Бу уғитни қарийб унутган ҳам эди. Ҳозир, юраги қинидан чиқаёзган ҳолда қоронгу бўшлиқ сари учиб бораётганида шу сўзларни эслади. Айтмоқчи бўлди, тили айланмади. Ўзини зурлаб бақирди: «Ла илаҳа иллоллоҳ!»

— Адаси, адаси, кўзингизни очинг, сизга нима бўлди? Вой бирам босинқирадингиз-ей...

Зоҳид кўзларини очиб, сочлари тўзгиган хотинини кўрди.

— Ҳечам бунақанги бақирмовдингиз-а, кўчага чиққанингизда гадоёга етти танга садақа беринг. Балолардан асрар экан. Тушингизда ўлик-пўлик кўриб қўрқднингизми? — хотини саволига жавоб кутмай, ўрнига чўзилди. — Чалқанча ётманг, яна босинқирайсиз.

Зоҳид хотинининг амрига бўйсуниб чап томонига ёнбошлади. Юраги тепишини аниқ сезди. Хаёлини чалгитиш учун юрак уришини санаб ётди. Хотинининг сўнгги гапи унга галати туюлди. Ўйлаб қараса, шу пайтгача тушида сира ўлик кўрмабди. Иши юзасидан турли мурдаларни турли ҳолатларда кўравериб, унинг дийдаси қотиб кетган. Мана, йўл четида осилиб турган мурдани кўрган баъзи одамнинг эси оғиб қолиши ҳам мумкин. Зоҳид эса уни синчиклаб қараб чиқишга мажбур. «Бир... икки...» Юраги худди аскар йигитларнинг қадам ташлашидай гурсиллай бошлади. Уйқуси тамом учган эди. Юрагида беҳаловатлик сезиб, қадини кўтарди. Хотини ухламаган эди, бошини сал кўтариб «Чой қуйиб берайми?» деб сўради. Зоҳид «Ухлайвер», деб ўрнидан турди-да, оёғига шиппакни илиб балконга чиқди.

Оқшомда Ерни ямлаб ютаман деган ҳамла билан ёпирилиб келган қора булутлар тўдаси икки-уч ўт пуркаб, гулдурак солиб, заминни шиддатли томчилар билан савалагач, кучдан қолган Замин осойишталик ҳукмида беозоргина нафас оларди. Осмон тоза, ҳаво бегубор... Зоҳид кўкрагини тўлдириб нафас олди. Хотинининг гапидан кейин ёқиб юборилган ўлик кўз унғидан кетмай қолди. Шундайгина катта йўл бўйига осилган. Ун-ун беш қадам наридан машиналар ўтиб турган. Аввал ҳам шундай бўлган. Аввал ҳам, утган куни ҳам бирон-бир машина тўхтамаган, «Ҳой, нима қияпсанлар!» демаган. «Жон ширинда, — деб уйлади Зоҳид. — Тўхтаб, танбеҳ берган одам ўлиши, омади келган тақдирда, ҳушидан кетгунча калтак ейиши мумкин эди. Ҳатто милиция машинаси ҳам тўхтамаган. Шу жойга келганда нима учундир гапга чалғиб, кўрмай ўтиб кетишган...»

Зоҳид бу сафар ишни гувоҳ топишдан бошламоқчи бўлди... Шу мақсадда Ҳамдам Толиповни автомобил назорати ходимлари билан гаплашгани жўнатди. Оқшомдан тонггача тўхтатилган машиналарнинг рўйхатини олди.

— Узлари ҳам тунда ўтишибди. Гап билан чалғиб бу ёққа қарашмабди, — деди Ҳамдам, сўнг уларни топган баҳоналарига қўшиб, бўралаб сўқди.

— Ҳамдам ака, шу йўлдан утган машина эгалари билан ўзингиз гаплашиб чиқасиз, — деди Зоҳид.

— Фойдаси булармикин? — деди майор Солиев, — улар ҳам айнан шу жойга яқинлашганларида гапга чалғиган бўлишди.

— Чиқмаган жондан умид. Бир ҳаракат қилиб кўрайликчи...

...Ҳамдамни кечгача учратмади. Шу иш билан машғул бўлди шекилли. Ўзи оқшомга қадар тиббий экспертиза хулосаларини кутди. Машина эгасини аниқлаш қийин бўлмади: Жамшид Суннатиллаев. 1954 йилда туғилган. Номусга тегишда айбланиб, қамалган. Муддатидан илгари озод этилган. Мактабда дурадгор бўлиб ишлайди.

— Бу ҳам номига ишлаган. Мактабга бориб юрма, уни барибир танишмайди, — деди Солиев.

Зоҳид ҳам шу фикрда эди. Мактабга борса фақат чалғиши мумкин. Лекин Суннатиллаевнинг жиноий иши баёни билан танишмоқни лозим деб топди.

Баъзан одамзоднинг ақлига қойил қолмоқ керак. Ўзининг хотирасига ишонмагани учун «Архив» деган нарсани топганки, бу ихтирога тан бермоқдан ўзга чора йўқ. Тўғри, хорижда бу вазифа компьютер зиммасига юклатилган. Аммо бизнинг қозғолардан иборат бўлган архивимиз компьютердан ишончлироқдир. Катта жиноятларни қўя турайлик, керак бўлса, кунда неча марта акса ургансиз — барчасини муҳраб қўйиши мумкин. Зоҳидга ўхшаган азамат бир куни архивдаги «иш»ингизни очиб, «Ху-ўш, йигирма беш йил муқаддам,

фалон куни, фалон соатда аксирган экансиз, тўғриси айтинг, нима мақсадда аксиргансиз?» деб қолса ажабланмайсизми? Ана шу қоғозлар ичидан Жамшидга қолақдор хужжатлар ҳам сақланар эди: «Бўйи 174 сантиметр, елкалари... кўкраги... огирлиги, сочи... ранги...» Сурати: ёнбошидан, рўпарадан... Жингалак сочи хушрўй йигит. Кўзлари маъюс — «Ростдан ҳам мен жиноятчиманми, ростдан ҳам мени қамаштирми?» деяётгандай.

Зоҳид аввалига «иш»ни ҳафсаласизлик билан варақлади. Ёши узидан каттароқ бир қари қизни зўрламоқчи бўлибди. Усмирлар орасида учраб турадиган воқеа. Уйғониш палласида ўзини бошқара олмай қоладиган усмирлар юрадиган йул бу. Тергов баёнлари, гувоҳларнинг сўзларини ўқий бошлагач, сергак тортди. «Иш» билан тулик танишиб чиққач, тергов ҳам, суд жараёни ҳам белгиланган режа асосида борганини, Жамшид гуноҳсиз эканини фаҳмлади. Зоҳид учун бу ажабланишли ҳол эмас эди. У фақат бир нарсани билмасди — усмирлар-ку табиий бир куч олдида ожиз қолишади. Аммо бу ишни олиб борган терговчи, ҳакам қандай куч олдида ожиз қолишди? Уларни қандай куч бошқарди? Асадбекми? Зоҳид уззукун шу тўдани ўйлаб юргани учун ҳам хаёлига биринчи бўлиб Асадбекнинг номи келди. Кейин бу фикрдан қайтди: Асадбек усмир болани қаматиб юборадиган даражада майда бўлмаса керак. Жамшид қамалишда беайб экан, жиноятчи жандасини уша ердан кийиб чиқдимми? Сўнг кимга қўшилади? Нима ишлар қилди? Зоҳиднинг бошини гаранг қилган саволлар беҳисоб эди. Бу саволлар ҳолва экан. Суд тиббий экспертиза хулосалари уни гангитиб қўяёзди: мурданинг ёши элик-элик бешларда. Жигари ва бошига қаттиқ нарса урилган. Миясига қон қуйилган. Унг оёғи синган. Бўйи ҳам, кўкрак қафаси ҳам Жамшиднинг «иш»идаги рақамларга тўғри келмайди. Энг муҳими. осиб ўлдирилмаган. Бу одамнинг жон берганига камида етти-саккиз кун бўлган.

Зоҳид аввалига «Бошқа одам ҳақидаги маълумотни адашиб беришдимми?» деб ўйлади. Телефон қилиб суриштирди ҳам. Йуқ, бу уша — катта йул ёқасида осилиб турган мурда эди. Зоҳиднинг илтимоси билан етиб келган майор Солиев ҳам, Ҳамдам Толипов ҳам бу хулосадан ажабланишди. Улар бир неча фурсат жим қолдилар. Зоҳид муаммони улар ёрдамида ҳал этмоқ ниятида эди. Хулосани ўқигач, уларнинг кўзларида ҳам савол зоҳир бўлди. Кўпни кўрган Солиев «Бунақа ҳодисалар янгилик эмас», деган маънода қараб қўйган бўлса-да, ўйга толгани муаммога банди бўлиб қолганини ошкор этарди. Сукутнинг узоқ вақт ҳукмронлик қилишига Ҳамдамнинг тоқати етмади:

— Хуш, унда Жамшид қани? Бу одам ким? Уни Жамшид улдириб, сўнг қочиб қолганми?

— Ўзининг ўрнига машинасини қолдириб, а? — деб пичинг билан изоҳ берди Зоҳид.

— Ҳа, — деди Ҳамдам, — ташриф қоғози бўлмаса, ўрнига машинасини қолдираверган. «Мени би-ир мазза қилиб қидириб топинглар», дегани-да бу.

Унинг ҳазили жавобсиз қолди.

— Хулоса чиқаришга шошилманглар, — деди Солиев ўйчан тарзда. — Ўлдирилган одам ким? Нима учун унинг мурдасини бир неча кун сақлаб туриб, сўнг осиб, намойиш-корона ёқиб юборишган? — Бу — олдинги ўлимга жавобми? Энди Жамшиднинг машинаси... Улар кимдир, балки бизни Жамшиднинг ўлганига ишонтирмоқчи бўлишганми? Ёки...

— Ёки қотил — Жамшид, дейишмоқчи, — деб изоҳ берди Ҳамдам.

Солиев ўйчан тарзда, худди ўзига ўзи гапираётгандай эди. Ҳамдамнинг изоҳидан сўнг, унга норози қиёфада боқди:

— Уларни шунчалик калтафаҳм деб ўйлайсизми? — деди нохуш оҳангда. Сўнг Зоҳидга қаради: — Нима қилмоқчисан?

— Ҳайронман. Ўйлаб кўришим керак. Эртага ўйга бораман.

— Ўзинг хабар бермоқчимисан? — деди Ҳамдам ажабланиб. — Борма, балога қоласан. Участкавойга айтамыз.

— Сиз... ҳайдовчилар билан гаплашдингизми? — деди Зоҳид унинг гапига эътибор қилмай.

— Гаплашяпман. Учтасини топдим. Кўрмадик, деб туриб олишди. Кўрдим, дейдиган марднинг топилишига ишонмайман...

Борлиққа шом кўнган маҳалда бўлиб ўтган суҳбатни Зоҳид ҳозир, ярим тунда эслади. Ўйга қайтиб угилчасининг беҳисоб саволларига жавоб бераётганида ҳам, овқатланаётганида ҳам, ётганида ҳам муаммоларнинг чигал калаваси уни тинч қўймади. Хаёлан минг турли кўчаларга кириб жавоб излади. У назарида ер остидаги зулумот йўлакка кириб қолган — рўпарада йилт этган ёруғлик йуқ. Ҳали биринчи қотилик иддизига болта урмай туриб, иккинчиси мана ман деб турибди.

Кучада машина кўринди. Секин юраётган машинанинг чироғи йўлни пайпаслаётганга ўхшайди. «Ярим кечада нима қилиб юрибди? — деб ўйлади Зоҳид. — Зарурат бордирки, кучага чиққан. Жамшиднинг машинаси ҳам юкхонасига ўликни ортиб олиб шундай юргандир, мурдани осиганга жой қидиргандир? Э, йуқ, қидирмаган. Катта йўлдан учиб борган. Осиг жойини аниқ билган. Кейин-чи? Кейин қаёққа гойиб бўлди? Балки, Жамшиднинг машинасидан фойдаланишгандир? Балки... ўзи қайси бир овлоқда ётгандир? Балки... уни ҳам ўлдириб бўлишгандир?... Эҳтимол, унинг ўлигини ҳам худди ўша дарахтга осиб қўйишар?»

Эҳтимол... Эҳтимоллар кўчаси тоғдаги сўқмоқлардай беҳисоб. Зоҳидга эса биттагина йул керак — ҳақиқатга олиб борадиган йул.

Зоҳид яна бир оз уйга толиб тургач, урнига қайтди. Бироқ уйқуси келмади — тонгни бедор қаршилади.

Эрталабки нонуштадан сунг ўглини болчага олиб боргач, Жамшиднинг уйига қараб кетди. Эски шаҳарнинг кўчалари тор, кўримсиз бўлгани билан номлари асъасаю дабдабадан иборат эди: Шоодагул, Файзобод, Қичқирӣқ, Гулхайри... Маҳаллада дунё кезган бирон амалдор яшаганими ё олам кезишни орзу қилган ҳаёлпарастми — ҳар нечук жаҳоннинг машҳур шаҳарлари номларини ҳам учратиш мумкин эди. Жамшид яшаган уй Варшава кўчасида экан. Бир арава аранг сигадиған бу кўча қачонлардир катта кўчалардан ҳисобланган бўлса керак. Уйлар бири биридан кам фарқланади, ҳаммаси элик-олтиш йилнинг нарғида қурилган. Деярли ҳаммасида болохона мавжуд, аммо дарвозаси йўқ. Дарвозага не ҳожатки, кўчага машина сизмас? Жамшид яшаган уй болохонаси кўпдан қаровсиз бўлганидан нурай бошлаган эди. Қўнғироқ бўлмагани учун Зоҳид кўп йилдан бери бўёқ кўрмаган икки табақали эшикни тақиллатди. Ичкаридан аёл киши овоз берди. Дам ўтмай ёши эликдан ошган бўлса-да, чиройини йўқотмаган бир аёл кўринди. «Онасимикин?» Салом беришдан аввал Зоҳиднинг хаёлига шу савол келди. Аёл саломга алик олгач, Зоҳид ўзини танитди. Аёл эсанкирамади, ажабланмади. Ичкарига ҳам тақлиф қилмади. Шу сабабли Зоҳид мақсадини даб-дурустдан айтишга иккиланди. Аёл мезбонлик одобига зид иш тутаетганини билиб, хижолатомуз тарзда изоҳ берди:

— Адалари инсулт бўлганлар. Қўл-оёқлари ишламайди. У киши билмай қўя қолсинлар, дардларига дард қўшиммасин.

«Нимани билмай қўя қолганлари маъқул? — деб ўйлади Зоҳид. — Бу аёл билладими? Биров хабар қилдими? Ким?»

— Кечирасиз, сиз Жамшиднинг онасимисиз? — деб сўради Зоҳид, ажабланганини яширмаган ҳолда.

— Мен... нима десам экан... — аёл ўнғайсизланди, кейин даст овозда: — Мен ўтай онасиман, — деб қўйди.

— Узр, билмаган эдим.

— Оналари... Жамшиддон қамалганларида узилган эканлар. Менин... болам йўқ, Жамшиддонга она бўлармикинман, деб умид қилувдим. Хом хаёл экан. Адаларига қараб утирибман... Пешонам шу экан...

Бу аёлга Зоҳиднинг раҳми келди. Кўз олдига Жалолшилимшиқнинг онаси келди. Бола кўрганига пушаймон еган, қошларини чимириб, одамга менсимай қаровчи у аёл киму тирноққа зор ҳолда яшаган, йигит ёшидаги болага она бўлармикинман, деб умид қилган бу аёл ким? «Хом хаёл экан», деб турган бу аёл қалбида озгина бўлса-да умид сақлаиб қолгандир. «Жамшиддон «она», демасалар ҳам майли, уйлансалар, фарзанд кўрсалар, шу болачалар бувижон, деса, мен уларга оналик қилсам, ювиб-тарасам, оналик меҳримни берсам, келинни у зим десам...» Зоҳид шуларни хаёлидан

кечириб, беихтиёр аёлнинг кўзларига қаради. Чиройли кўзлар атрофини ажин қоплаганини энди кўрди. «Ажинлар — утган умрнинг муҳри», дейишади. «Балки муҳри эмас, тарихидир? — деб ўйлади Зоҳид. — Агар ажинларни ўқий оладиган компьютер ихтиро қилинсами? Бу аёлнинг ажинлари нималарни ҳикоя қилар экан? Тунлари бешик теласида мижжа қоқмай чиқишни орзу қилганлариними? Ё «она» деган биргина сўзни эшитиш илинжида яшаган йиллариними?... Ҳозир ўтай ўгли ўлимини эшитгач, юзига яна бир ажин тушмайдими?»

Зоҳид айбдор одам қиёфасида ерга қараб, гап бошлади:

— Мен хунук хабар билан келдим. Жамшид... ўглингизини...

— Биламан, — деди аёл Зоҳиднинг мушкулени осонлаштириб. Мушкулни-ку, осон қилди, лекин ҳайратини юз чандон оширди.

— Биласизми? Ўлдириб кетишганини биласизми?

— Ҳа, кеча айтишди. Адаларига билдирмадик. Тутинган акалариникидан чиқаришди, — аёлнинг лаблари титради, кўзларига ёш келди. — Одамлар бунчаям золим бўлишмаса! Чимиддиқ кўрмай кетди, бояқиш. Бориб йиги чиқардим. Мендан бошқа ким ҳам йигларди... Бераҳмлар... ёқиб юборишибдими?... Менга кўрсатишмади...

— Тутинган акалари ким?

— Маҳмуджон. Қамоқдан чиқаришда ҳам кўп ёрдамлари теккан экан. Адалари доим дуо қилардилар у кишини.

— У киши қаерда турадилар?

Аёл айтди, Зоҳид ён дафтарчасига тез-тез ёзиб олди.

— Жамшидни охириги марта қачон кўрувдингиз?

— Уч-тўрт кун бўлувди. Адаларидан хабар олиб кетувдилар.

— Бу ерда турмас эдими?

— Шу ерда турардилар. Сафарда кўп булардилар-да. Ишлари шунақа...

— Қаерда ишларди? Мактабда эмасми?

— Билмасам... Ёшлар ўзингизга маълум-ку, шамолдек учиб юришади.

— Мен... фақат хабар бергани келмаганман. Уйни кўриб чиқишим керак.

— Вой... адалари сезиб қолсалар...

— Бошқа илож йўқ, мени ҳам тушунинг. Мана, ордер. — Зоҳид шундай деб рухсатномани кўрсатди.

— Ишонаман, қозонгиз керакмас. Фақат... сезиб қолсалар... Ёмон бўлади-да... Эртами-индин келсангиз-чи?

— Эрта-индин ҳам аҳвол шу бўлади-ку?

— Йўқ... Мен адаларини касалхонага ётқизаманми, деб уйловдим. Жамшиддон ҳам охириги келганларида шундай девдилар. Энди... бунақа бўлганидан кейин... бу ерда ҳам исчиқариш керак. Хайри-худойи қилиш керак. Касалхонага ёт-

қизмасам бўлмайди. Уша ерда қарайман. Сиз хотиржам бўлинг, нарсаларига тегмайман. Тегсам, Худо урсин!

Зоҳид папкасидан ташриф қоғоз чиқариб, аёлга узатди:

— Қасам ичманг. Касалхонага ётқизганингиздан сўнг, менга хабар беринг. Танишингиз борми ё биз аралашайликми?

— Бор, сиз ташвиш чекманг. Акам уша ерда ишлайдилар. Зоҳид хайрлашиб, изига қайтди. Йигирма қадамча босиб, орқасига ўтирилди. Аёл ҳамон эшик олдида турарди.

«Нимага бу аёлга ишона қолдим? Раҳим келганиданми? Шу ҳолни ҳамдам акага айтсам, мени калака қиларди. «Бу соҳада бизнинг энг катта душманамиз — раҳмдиллик» дейди. Балки шундайдир. Жиноятчига раҳм қилсанг, у сени бераҳмларча ўлдириши ҳам мумкин. Лекин барча жиноятчи эмас-ку? Ҳозир уйга бостириб кирганида нима бўларди? Углининг ўлимини сезган отанинг жони узилиши ҳеч гап эмас. Биттагина ноҳўя ҳаракатим билан унинг ўлимига сабабчи бўлармидим? Ҳа... Лекин мени ҳеч ким қотил демас эди. Ҳолбуки унинг ўлимига мен сабабчи бўлардим. Қизиқ ҳол... Кўпчилик инфарктдан ўлади. Суриштириб келинса, уни кимдир бир соатми ё бир кунми олдин қаттиқ хафа қилган бўлиб чиқади. Уша хафагарчилик юрагига таъсир этган... Лекин уша ранжитган одамни ҳеч ким айбламайди. Юрагига ханжар урса, дарров қамаймиз. Ёмон сўз — юракка санчилувчи кўзга кўринмас ханжар эмасми?...» Зоҳид шу фикрга келиб, ичкари кирмагани учун узини айбламади. Уйдан бир оз узоқлашгач, Жамшиднинг тутинган акаси ҳақидаги аёлнинг гаплари уни шартта тўхташга мажбур этди. «Маҳмуджон, дедими? Таниш исм. Қаерда учратганман? Ҳа, Асадбекка яқин одамлардан бири Маҳмуд эди. Уша эмасмикин? Қизиқ, уларга ким хабар берди? Уликни олиб чиқиб кўмишга ҳам улгуришибди... Бу — оддий одамнинг қулидан келадиган иш эмас...»

Зоҳид орқасига ўтирилди. Аёл кўринмади.

Бу боланинг турқи совуқроқ эди. Бировдан сўкиш эшитса кўзини лўқ қилиб индамай тураверарди. Кейин эса... ўз билганидан қолмас эди. Баъзан мақтов ҳам эшитарди. Шунда У совуққина тиржайиб қўярди. Турқи тароватида совуқлик зўр этгани учунми бу маҳаллага кучиб келишганидан бери болалар Уни қаторларига қўшишмасди. Туп тепишса ҳам, чиллак ўйнашга ҳам даврага чорлашмас эди. У ҳам «Мени уйинга қўшинглар», деб ялинмасди. Уйинни томоша қилиб тураверарди.

Улар уч маҳалла наридаги уйда яшашарди. Ака-укалар тор ҳовлида сиқилиб қолишгач, отаси шу маҳалладаги шинам уйни сотиб олди. Узоқдан эмас, уч маҳалла наридан кўчиб келишган бўлса ҳам У болалар орасида «келгинди» деган ном олди. Уни «Гап таъсир қилмайдиган без эди»,

десак хато гапирган бўламиз. Болаларнинг уйинга қўшмасликлари, айниқса «келгинди» деб чақиришлари Унинг газабини келтирарди. Аммо газабга ошно бўлиб қолмаслик учун узида куч топа оларди. У зоҳиран тенгдошларининг уйинини кузатарди. Хаёли эса бу болалар устидан ҳукм ўтказиш йўларини излаш билан банд бўларди. Бир неча кун ичида У режасини пишитди. Отаси Масковга қатнайдиган поезд ресторанида ишларди. Шунинг учун ҳам уйларида бу шаҳарда топилиши қийин бўлган сигарет, шоколад, сақичлар кўп эди. Моллар вақтида сотилмагани учун баъзан тўпланиб қоларди. Отаси кўпинча йўлда, онаси эса молларни қайта-қайта санашни ёқтирмас эди. У мана шундан фойдаланди. Бир кун мактабдан қайтди-ю, иккита «ВТ» сигаретини чўнтагига солиб, кинохона томон юрди. Кинохона икки куча нарида, атроф маҳаллаларининг зўрлари шу ерга макон қуришган эди. Болалар булардан қўрқишарди. Зўрларнинг зўри — Шомил деган гилай йигитча эртаю кеч шу ерда. Кинохона атрофида у ўзини пошшодай ҳис этар, атрофидаги болалар эса унга мулозимдай хизмат қилишар эди.

У кинохона рўпарасидаги анҳор қиргоғида икки бола билан гаплашиб ўтирган гилай Шомил томон дадил юрди. Гилай йўлга орқа қилиб ўтиргани учун унинг яқинлашганини сезмади. У Гилайга яқинлашиб, тўхтади. Индамай тураверди. Йўлга ёнбош ўтирган, Гилайнинг унги томонидаги бола унга қараб: «Ҳе, чумо, ишинг борми?» деб сўради. У индамади, боланинг «чумо» деб ҳақоратлаганини дилига тугиб қўйди. Гилай Унга ўтирилиб қараши билан чўнтагидаги сигаретни олиб узатди. Гилай сигаретларни олиб, ёнидаги боладан сўради:

— Ким бу?

— Томи кетганлардан биттаси-да, — деди бола. Бу гап ҳам Унинг дилига тугилди.

— Сигарет олиб келишни сенга ким буюрди? — деб сўради Гилай.

— Ҳеч ким.

— Ўзингча олиб келдингми?

— Ҳа.

— Нима учун?

— Сизни яхши кўраман.

— Яхши кўрасанми? Ву, класс! Нима учун?

— Сиз — зўрсиз!

Бу баҳо Гилайга ёқиб, хахолаб кулиб юборди.

— Эшитдиларингми, ву, класс! — деди шерикларига қараб.

— Ў, бор, қулоққа лагмон осма, — деди унги томонда ўтирган бола.

— Тўхта, ҳайдама, — деди Шомил, — ке, братишка, ўтир. Калланг бор экан, сен ҳам зўр бўлиб кетасан. Отинг нима?

— Ҳосил.

— Класс! Зур от! Сен прўста Ҳосил эмас, Ҳосилбойвачча бўласан. Кетворган бойвачча бўласан! — гилай Шомил шундай деб унинг елкасига уриб қўйди. Сигаретни очиб биттасини лабига қистирди, сўнг шерикларига тутди.

У эртасига ҳам сигарет олиб келди. Таклифни кутмаёқ, Гилайнинг ёнидан жой олди. Бундан болаларнинг гаши келди, аммо Гилай индамагани учун улар ҳам мум тишлаб қолаверишди. Шу-шу бўлди-ю, У гилай Шомилнинг ёнидан доимий жой олди. Масковдан келган тоза ароқ (Шомил шундай деб баҳо берди)лардан бирини олиб чиққач, мартабаси яна ҳам юқорилагандай бўлди.

Бу кун оқшом чоги Шомилнинг ёнидан қайтаётиб кўчасидаги болаларнинг тўп уйинига дуч келди. Уйинга бир оз қараб турди. Тўп ёнидан утаётганида шартта тутди-да, устига ўтириб олди. Уни «келгинди» деб менсимайдиган болалардан бири:

— Коптокни бу ёққа чўз! — деб буюрди.

У тиржайиб қўйди. Жойидан жилмади. Унинг мақсади жанжал чиқариш эди. «Яна бир дуқ урсин, сўксин, кейин кўрадиганини кўради», деб ўйлади. Лекин у бола бошқа бақирмади, сўкмади. Тўғрироғи, сўкишга улгурмади. Бошқа бир бола келиб, қулогига нимадир деб пичиради. Афтидан, «Бу бола ҳазиллашма, Шомилнинг одами», деди шекилли.

Дуқ урган бола унга ўқрайиб қаради-да, бурилиб кетди. Уйин бузилди. Унинг жанжал чиқариш мақсади амалга ошмади — қалъа жангсиз таслим бўлди. Бу Унинг биринчи галабаси эди! У чўнтагидан пичоқча чиқариб, тўпни иккига бўлди. Тарқалмай турган болалардан бири «коптогим!» деб юборди. У эса ишшайди. Магрур ҳолда чўнтагидан битта ун сўмлик чиқариб, бўлинган тўп устига ташлади.

— Уйнайдиган бўлсаларинг, тузукроқ коптоқда уйналаринг, — деб магрур қадамлар билан уйига қараб кетди. Бу унинг кибр йўлидаги дастлабки қадами эди. Кўп ўтмай хоинлик кўчасидаги қадамини ҳам қўйди. У Шомилнинг ўғирлик қилишини аниқ билмасди, аммо гумони бор эди. Бир кун гап орасида отасининг яқин дўсти бой экани, савдогар эканини айтди. Шомил эса уйда нималар борлиги билан қизиқди. У билганича айтди. Шомилга шу билганларининг ўзи кифоя қилди. Икки кундан сўнг уни мактабидан, дарс пайтида чақиртирди.

— Братишка, ҳозир паханнингнинг огайнисиникига борасан. Оти нимаёйди, Ҳасанми? Ҳа, опоқингга айтгасан: «Ҳасан амакимни ментлар тутиб олди, нарсаларни гум қилар экансиз», дейсан.

Унга бир гапни икки марта тушунтиришнинг ҳожати йўқ эди — Шомил айтганидай қилди. Унинг ҳовлиқиб айтган гапини эшитиб опоқиси тамом гангиб қолди. Бир оз нима қиларини билмай талмовсираб турди-да, сўнг «Вой, айланай сендан», деб ичкарига бошлади. У эса ўзини гўлликка солиб

ёрдам берди. Ҳар хил қимматбаҳо матолар, кийимлар тугилди, тилла тақинчоқлар уралди. Энди қўшниникига олиб чиқиб яширамиз, деб туришганида эшик қўнгироғи жиринглади. Опоқи қўрққанидан тугун устига ўтириб қолди. У эшикни очди. Қараса — қора «Волга», башанг кийинган икки йигит. «Бу кимнинг уйи?» деб сўраб ҳам ўтиришмади. «Биз тинтув қилгани келдик», деб остона ҳатлашди. Семизлигидан юрганида ҳансираб қоладиган опоқи тугун устида ҳайкалдай қотган, оёқ-қўлининг енгил титрашидан унинг ҳали ҳаёт эканини пайқаш мумкин эди. Йигитлар зинага яқинлашишганда унда яна бир жон нишониси сезилди: «Вой ўлдим, вой хонавайрон бўлдим», деб фиғонини бошлади. «Сизлар кимсизлар, ўзи? Тинтувга рухсат қоғозинглар борми?» дейиш хаёлига ҳам келмас эди. Назарида, эри қамоқда азоб чекмоқда, ҳозир уни ҳам олиб бориб илон-чаён билан тўла зиндонга ташлашади.

— Агар молларни яширмай ўз хоҳишингиз билан топширсангиз, эрингизнинг гуноҳи енгиллашади. Уч-тўрт ойда эсон-омон қайтади. Ўжарлик қилсангиз, камида ун йилга кетади. Шерик сифатида сиз ҳам қамаласиз, уйингиз мусодара қилинади, — деди келганлардан бири.

— Вой, қамалмай мен ўла қолай, — деди опоқи йиғламсираб. — Мана, ҳаммаси тайёр, ҳозир ўзим олиб бориб топшираман, деб турувдим. Ҳосилжон, болам, сен айтгин, топширмоқчийдим, а? Ана, қўшним, гувоҳ, айт, болам.

— Ҳа, топширмоқчийдилар, — деди У мингирлаб.

— Совет кишининг фазилати шундай, — деди қўрқитётган йигит. — Ҳалоллик — соғлиқ гарови.

У айвонга чиқиб тугунлардан бирининг четини очиб кўрди.

— Ҳаммасими? Яширмадингизми?

— Вой, яшириб гўримга ортмоқлаб кетаманми? Худо урсин, ҳаммаси шу, ана — гувоҳ болам айтсин.

— Қани, братишка, кўтар, машинага олиб чиқ.

«Братишка»... демак, «Шомилнинг одамлари», деб ўйлади У. Томошадан завқланган ҳолда, буюрилган ишни бажарди.

— Эртага соат ўнда идорага борасиз. Тилхат ёзиб берамиз.

Улар шундай деб чиқиб кетишди.

Томошани-ку, кўриб маза қилди. Айни чоқда, томоша нима билан тугагини фаҳмлаб, жавобларини ҳам пухталаб қўйди. Шомил ушанда Унга қойил қолган эди. Бошқа бола бўлганида югуриб келарди, «энди нима қиламан», деб зир титраган бўларди. Ёки уйидан қочиб кетарди. У эса парвойи палак — қуёш ботишини кутиб, уйда ўтирди.

Қуёш ботгани, демак, бозордагилар ҳам уй-жойлари борлигини эслашади. Кун бўйи минг қиёфага кириб, дам алдаб, дам ялиниб, дам мақтаб, Худодан эмас, ОБХССдан қўрқиб чарчаган бозорчилар сўнгги ҳўнарларини ишга солиб, авто-

бусга кира ҳақи тўламай, уйларига етиб оладилар. Сунг ёстиққа ёнбошлаб пул санайдилар. Ана шу пулни санаш чогида бир кунлик ҳордиқ кўтарилди... Ҳасан ака эса бу шом ёстиққа ёнбошлашга, пул санашга улгурмайди. У Ҳасан аканинг уйга кириб келишини, хотини билан учрашишини ўзича кўз олдига келтириб кулимсираб қўйди.

...Шубҳасизки, Ҳасан ака уйга кириб келгач, хотини додирайди. Отаси гурдан қайтиб келса бунчалик ажабланмас, аммо «камида уч-тўрт ой қамоқда утириши лозим бўлган» эрининг кириб келишидан ҳайрон бўлади.

— Вой, Худойимдан айланай, қўйиб юборишдими, а? — дейди хотин.

— Ким қўйиб юборади? — деб ажабланади эр.

Сунг... бошланади. Сунг... газаб отига минган эр-хотин узун-қисқа бўлиб кириб келишади.

Шундай бўлди. «Онагинангни Учқўрғондан курсатаман!» деб Ҳасан ака дуқ урди. «Ергина ютгур, писмиқ», деб хотини қаргади. Уларга отаси билан онаси қушилди. У эса киприк қоқмай тураверди. Фақат отаси уриб юборганидан сунг тилга кирди. У отасидан ҳеч бўлмаса бир шапалоқ ейишини, шапалоқдан кейин мушт тушиб қолмаслиги учун йигламсираб бақирдиши лозимлигини ҳам ҳисобга олган эди.

— Урман! Агар урсангиз, буларнинг уйини ёқиб кетишади.

— Ким ёқади? — деб сўрашди бараварига.

— Уша одамлар.

— Сен уларни танийсанми?

— Йўқ. Кучада турувдим. Биттаси келди. Ҳасан акангникига кириб шу гапни айтасан, деди. Мен айтмайман, дедим. Алдаётган бўлсангиз, мени ўлдиришади, дедим. У киши «Агар сени биров чертса ҳам мана шу уйни ёқиб юборамиз», деди. Агар кириб айтмасанг, сени сўямиз, дейишди. Мана бу еримга пичоқ тикиб олай деди. — У шундай деб бармогини бугзига ниқтади. Онаси Унинг гапига чиппа-чин ишониб, қўрқиб кетди. У эса гапи таъсир эта бошлаганини сезиб, сунгги ҳал қилувчи зарбани берди: — Ишонмасангиз, ментларга хабар қилинг. Ҳаммасини айтиб бераман. Улар утриларни топишади.

— Ментларинг ким? — деди опоқиси тушунмай.

— Милиса, — деб пўнгиллади у.

— Адаси, гапи тўгри, а?

— Йўқ, милисанинг кераги йўқ. Уларни узимиз топамиз. Ҳасанжон ошна, бунга менга қўйиб беринг, билганларини жонига қушиб бўлса ҳам сугуриб оламан. Топилмаса, молларнинг тенг ярми менинг бўйнимда.

Улар чиқиб кетишгач, отаси яна исканжага олди. Яна урди. Энди онаси ёнини олди.

— Айтмасам ўлдиришарди, деяпти-ку? Шуларнинг моли деб менинг болам улиб кетиши керакмиди?

— Ҳовлиқма, э галварс, бунингни қўрқитишган. Бу ҳезалак битта гапга лаққа тушган.

— Лаққа тушмадим. Қўрққаним ҳам йўқ. Мен ҳезалак эмасман, — деди У дадил. — Ўлдирмаслигини билардим. Лекин бошқа ишни албатта қиларди.

— Қанақа ишни?

— Ҳасан аканики бўлмаса, бизникига киришарди. Шу кучадан иккита уйни мўлжаллашган экан.

Шу гапи боши узра қуюқлашаётган абри балони тарқатди. Отаси шаштидан тушди, онаси Унинг ақлига тасанно айтди.

У қуруқ қолмади ушанда. Чунтаги пулга тўлди. Шомил учун қилиб юрган барча харажатлари қошланди. «Сизга билдирмай сигарет сотувдим», деб онасига ҳам пулдан бериб, олқиш олди. Қолган пулни Шомилнинг атрофидаги болаларни ййдиришга сарфлай бошлади. Шомил бошқаларга нисбатан кўпроқ унга ишонарди. Шу ишонч туфайли Шомилнинг катта акалари даврасига кириб борди. Катта акалар билан Унинг орасида Шомил бор эди. Уни йўлдан олиш, катта акаларга воситачисиз яқинлашишни уйлади. Бир неча уйни ўмаришда ёрдам бергач, катта акалар ҳам уни яхши кўриб қолишди. Ана ушанда у ақлини ишга солди. Шомилни мустақил ишлашга ундай бошлади. Шомил ёнига уч болани олиб, ў кўрсатган уйга тушди. У эса ўша заҳоти милицияга хабар қилди. Бир марта судланган Шомил кулогини ушлаб кетди. У эса олга бораверди. Аввал кинохона атрофининг мутлақ хўжайини бўлди. Шомил болаларни куч билан ушлаб турарди. У эса пули билан ушлади. Шомил қамоқдан қутулиб чиққанида Унинг таъсир доираси анча кенгайган, оддий Ҳосил эмас, чиндан ҳам Ҳосилбойваччага айланган эди. Шомилга хиёнат қилган бўлса ҳам, қамоқдан чиқишини аниқлаб, ўзи кутиб олди. Шоҳона иззат кўрсатди.

— Хоинлигингни билсам ҳам сени сотмадим, — деди Шомил унга.

— Сиз — зўрсиз! Сотмаслигингизни билардим.

— Нимага атрофимда пашшахурда бўляпсан, энди қўрқяпсанми?

— Сизданми? — У кулди. — Мен ҳеч кимдан қўрқмайман. Сиз менга кераксиз. Мен эсам сизга керакман. Сиз — зўрсиз, лекин катта ишлар қўлингиздан келмайди.

Шомил бир-икки кун суриштириб, мавқеини аниқлагач, Унга тобе бўла қолди. Илгарилари У Шомилнинг ёнидан жилмаган бўлса, энди Шомил Унинг ёнидан жилмайдиган бўлди. Гилянинг ўқрайиб қарашиеқ купчилик кунглига гулгула соларди. Ана шу қараш туфайли айрим ишлар «Тинч йўл билан ҳал этилар эди...»

Ҳосилбойвачча ҳали кенг қанот ёймасдан аввал Асадбек пинжиги киришга уриниб ҳам кўрди. Унинг нияти қалъа ичига утиб, сунг аста емириш эди. Бироқ, қалъа саркардалари У уйлагандек анқов эмас эдилар — яқинлаштирмадилар.

Асадбек унинг турқини кўргандаёқ энсаси қотди. Чувринди унинг таржимаи ҳоли билан эринмай қизиқиб, Асадбекни хавфдан огоҳ этди. У ҳатто Кесакполвонга ҳам ёқмади. «Бу мижговнинг қулидан фақат мижгов ишлар келади», деди. На илож, йули тўсилган экан. У ҳам анойи эмас, индамай орқасига қайтавермайди. Қалъани қамал қилади. Ун йилми, йиғирма йилми, қамал қилиб тураверади. Охир-оқибат қулга олади. Сўнг кўпориб ташлайди.

Кейинги воқеалар, айниқса, Қилич Сулаймонов воқеаси унга қалъа нурай бошлаганидан далолат берди. У аввалига винзавод бошқонига ёрдам берди. Сўнг қул-оёғини боғлаб эгасига топширди. Қилич Сулаймонов Ҳосилбойваччага суянаман, деб гуллик қилди. Болалиқдаги воқеалар, гаплар унинг эсидан чиққан эди, Ҳосилбойваччанинг эса хотираси тиниқ, уйинга қўшмаган, «келгинди» деб ҳақорат қилган болани у ҳали унутмаганди. Қилич Сулаймонов баҳонасида Асадбекка қарши олиб бораётган пинҳона уруши яширин ҳолатидан чиқа бошлади. Элчинни тўйга таклиф қилиб шарманда қилганида буни кўпчилик сезди. У даври-даврони келаётганини сезди. Айниқса, Жамшиднинг ўлими «душман лагери»нинг парокандаликка учраётганини аён этди.

Чувриндиникига фотиҳага борди. Мақсад — фотиҳа ўқиш эмас, мақсад — Асадбекнинг, аъёнларининг ранг-рўйини кўрмоқ, кайфиятлари қандай эканини аниқламоқ эди. Асадбекни ҳам, Кесакполвонни ҳам учратмади. Уни Чувриндининг ёлғиз ўзи, сир бермаган ҳолатда кутиб олди.

— Кимнинг иши экан бу? — деди Ҳосилбойвачча.

— Дунёда галамислар камми? — деб жавоб берди Чувринди.

— Ҳар ҳолда гафлатда қолибсизлар. Бек акамга айтинг, гафлат ёмон нарса. Бу — иккинчиси, а?

— Ҳа, иккинчиси.

— Бизга хизмат борми? Топайлик ўша галамисларни.

— Э, бойвачча, ташвиш чекманг. Урганнинг нонини яримта қилмайлик. Галамисларни топиш — уларнинг юмуши. Биз тирикчилик орқасида тинчгина юрган одамлармиз...

Шу суҳбатнинг эртасига «Асадбекнинг қизи ўзини осибди», деган таҳликали хабарни эшитгач, унга кўп нарса ойдин бўлди. «Бек акам тутабдилар, асфаласофилинга жўнашларига бир қадам қолибди», деб қўйди.

Шу кунни Ҳосилбойвачча қамал ҳолати яқунланганини англади.

...

«Ман залла фи нафсиҳи рафаъаллоҳу кадроху ва ман аzza фи нафсиҳи азаллаху фи аъюни ибодиҳи».¹

¹Маъноси бундай: Кимки ўз нафсини хор тутса, Худо унинг қадрини оширади. Кимки ўз нафсини иззат қилса, Худо бандалар олдига уни хор қилади.

Асадбек бу ҳикматдан беҳабар эди. Бола чоғида, бундай хикматлар қалбига муҳрланиши лозим бўлган паллада отаси урушда эди. Она... тирикчилик ташвишидан ортмасди. Маҳалладаги қари-қартанглар ҳам болаларга одоб ўргатиш юмушига бефарқ бўлиб қолган эдилар. Гуё улар уруш тамом бўлганидан кейин ҳам ҳаёт давом этажигини, жамият яхши хулқ эгаларига муҳожир бўлажигини унутган эдилар. Барча ўз қайғуси, ўз ташвиши билан банд эди. Кейинчалик огир замонлар ўтди. Қорин тўйди. Аммо руҳ оч қолаверди. Одамлар эса баргсиз, мевасиз дарахтга айландилар.

Асадбекнинг руҳи баъзан очликдан чириллар, вужудини тилка-тилка қилиб ташларди. У чорасиз, бу ёшда энди руҳини тўйдиролмаган озуқа топа олмас эди. Руҳи оч одамнинг бу дунёда умр кечирмоғи огир, жуда огир. Мол-мулк ҳисобсиз, аммо руҳ — оч. У баъзан ҳолатига ўзи ҳам тушунмай уйга толади: «Менга яна нима етишмайди?» деб ўзига-ўзи савол беради. Савол беришга беради-ю, жавоб топа олмайди. Бу ожиз банда билмайдик, бойликда ҳеч қандай улугворлик йўқтур. Бойлик — сокиндай кўринган денгиз узра қурилган бир қасрдир. Денгиз бир чайқалса, тамом, қасрдан ном-нишон қолмас.

Сиртдан қараган кишига балки у бахтли кўринар. Асадбек файласуфона фикрлар билан машғул бўлмоқни ёқтирмайди. Мушоҳада қилмоқни Чувриндига чиқарган. Бир кун у «Кимнинг қалби бўлмаса — у бахтсиздир», деган эди. Кесакполвон «Бунақа гапларинг билан миямнинг астарини тесқари қилиб юборасан», деб сўзини булган, Асадбекка эса мана шу ҳикмат ёққан эди. Ҳатто бир неча кун бу ҳикматнинг мағзини чақмоқчи бўлиб уйланиб ҳам юрди. Кейин эса... ёдидан чиқарди.

Зайнаб ўзини осгач, хотирасининг қай бир бурчакларида гафлат босиб ётган бу ҳикмат уйғонди. «Менинг қалбим йўқми, мен бахтсизманми?» деган савол уни огир аҳволга солиб қўйди. Қизининг ўзини осиб қўйганини эшитиб кўрқди. Нимадан кўрқди — билмайди. Зайнаб утирланиб, сўнг қайтиб келган маҳалда, «Бундан кўра ўлдириб юборганлари яхши эди», деган уйга ҳам борган эди. Қизи ажал билан юзма-юз бўлганида эса, кўрқди. Кечагина номус унга ҳукм ўтказган эди. Шу номус бандилигида Жамшидга ўлимни раво кўрган эди. Бутун номус туйғуси уни тарк этди. Боласининг ўлиши мумкинлиги уни кўрқувга солди. Шу кўрқув туфайли қизи ётган уйга киришга юраги бетламади.

Манзура фожианинг сабабини билмас эди. У эса, аниқ билмас-да, тахмин қиларди. Шу боис уйга кириб қизнинг кўзига қарашга ботинмас эди. Манзура бир-икки ҳовлига чиқиб, унга маънодор қадаб қўйгач, киришга мажбур бўлди. Зайнаб кўзларини шифтга қадаб ётарди. Отаси кирганини билса ҳам, ҳатто киприк қоқмади. У ўзини осганини билди. Аммо ҳозир тирикми ё улукми эканини билолмайди. Онаси-

нинг йигламсираган овозини эшитади. Бироқ, гапларини дуруст уқмайди. Отаси кирди, томоқ қирди. Энди у ҳам «Қизим...» деб гап бошлайди...

...Кумуш ўлар чоғида қайнотаси кирар эди. Кумуш, аҳволи огир бўлса ҳам бир қўзғолар эди. У эса қилг этмай ётибди. У Кумушнинг тақдирига йиғлаган эди, унга ким йиғлайди? Шу фикр Зайнабнинг хурлигини келтирди. Киприклар пирпираб, кўзларида ёш қалқиди. Асадбек бунга кўрди. Бирданига унинг йиғлагиси келди. Ўзини ночор сезди.

«Боланг олдида қаддингни букма! Ҳамиша адл тут. Ҳамиша дадил юр. Боланг сени ерпарчин ҳолда кўрмасин. Дарага таслим бўлганингни сезмасин. Сени Ҳамиша кучли деб билсин ва фахрлансин!» — мана шу ақидага қаттиқ риоя қилиб яшаётган Асадбекка қаддини букмоқча майлик сезилди. Белдан қувват, оёқдан мадор кетгандай туюлди. Аммо ожизлик ҳисси унга бир дақиқагина ҳукм утказди. Бир дақиқадан сўнг у аслига қайтди.

— Қизим...

Зайнаб бошини буриб, отасига қаради. Асадбек бу қарашда «Жамшид акамни нега ўлдирдингиз?» деган саволни ўқиди. Зайнаб бу саволни тилга чиқариб сўраган тақдирида ҳам жавоб ололмас эди. Кўзларда муҳрланган саволдан қутулиш осон — нигоҳ олиб қочилса кифоя. Асадбек шундай қилди.

— Қизим... ўзингни тут. Ҳаммаси яхши бўлади, — деди. Кейин яна Зайнабга қаради.

— Нима яхши бўлади? Жамшид акамни тирилтириш қўлингиздан келадими? — деб савол берди Зайнабнинг кўзлари.

Жавоб ўрнига яна нигоҳини олиб қочди. Бу ҳолда узоқ турулмаслигини билиб, оҳиста бурилди-да, уйдан чиқди.

Зайнаб отасининг изидан қараб қолди. «Ҳаммаси яхши бўлармиш... Бир одам бекордан-бекорга ўлиб кетди. Энди нимаси яхши бўлади? Ҳа, мен ўлмай қолдим. Буларга шуни сени яхши бўлди. Бир оз узимга келганимдан кейин эрим олиб кетади. Вужудимизни яна сохта меҳр ниқоби билан чирмаб яшайверамиз. Кейин бола тугилади... «Бола тугилгандан кейин мени ўлдириш», дедим. «Сизга хиёнат қилдим», дедим. Ёлгон гапирдим. Нима учун ёлгон гапирдим? Ўлдирсин, дедимми? Ўлдирармикин? Ўлдирармикин? Мендан улим қочди...»

Орадан кўп ўтмай ҳовлида Элчин кўринди.

Бу пайтда Асадбек Кесакполвон билан катта хонада утирар эди. Элчинни кўриб, Кесакполвонга «чақир уни» деган маънода қаради. Кесакполвон ҳовлига чиққунча Элчинни Манзура қаршилаб Зайнаб ётган хонага бошлади. Манзура ичкари кирмай остонада қолди. Шунда Кесакполвон «Янга!» деб чақирди. Манзура қараш билан «Куёвни бек чақиряпти», деган маънода имлади. У хонага қайтиб кирганида Асад-

бек ўрнидан туриб олган, қўллари орқасида, бошини сал эгган, қовоғи эса уюлган эди. «Куёвини кўриб, феъли айниди-ку?» деб ўйлади Кесакполвон. Асадбек туриб олгани учун у ҳам жойига бориб утирмади. Элчин келмасидан аввал ҳам гаплари қовушмаётган эди. Кесакполвон Асадбекнинг феълени яхши билгани учун «Нима бўлди?» деб сўраб утирмади. Юпатишга ҳам ҳаракат қилмади. У хужаси бошига савдо тушганини фаҳмлади. Бундай пайтда унинг ёнида бўлмоғи шарт эканини эслатиш ортиқча. Гап гапга қовушмаса ҳам, умуман, гапирилмаса ҳам майли. Асадбекнинг ёнидан жилмайди. Асадбек соқов бўлса, у ҳам соқов, юрса юрар, утирса утирарди. Асадбекнинг жаҳли чиққанида ёки юраги сиқилганида Кесакполвон ўзини билмаганга олади. Хужайинни гапга солиб, кўнглини юмшатишга ҳаракат қилмайди. Асадбек қадрдон аъенининг бу қилиғига кўнгиб қолган, унинг сояга айланиб юриши гашини келтирмайди. Ҳозир ҳам кўп йиллар мобайнида шакланган бу анъана бузилмади.

Элчин кириб келганида улар катта хона ўртасида тик турган ҳолда гаплашишарди. Элчин остона ҳатлаб салом бериши билан Асадбек даргазаб кўзларини унга қадади-да, устига тик босиб келди. Саломига алик бўлмади. Фақат:

— Жамшидда нима қасдинг бор эди?! — деди титроқ овозда.

— Жамшидда? — Элчин Зайнабнинг гапларидан ажабланган бўлса, бу айбловдан тамом гангиди. — Нима бўлди ўзи, ҳозир эшитдим.

Гапини тугатишга улгурмасидан Асадбек уни гирибонидан олди.

— Жим юргин, деганмидим? Қасосингни олган эдинг-ку?

— Бек ака, аввал гапимни эшитинг. Ҳозир Фаргонадан келяпман, ахир.

— Ҳайдар, Шилимшиқ қандай ўлдирилганини кўрганмидинг? — деди Асадбек уни қўйиб юбормай. — Айт бунга, кўрганмидинг?

— Кўргандим.

— Жамшидни-чи?

— Кўрдим. Худди уша дарактга осиб, ҳалигиси кесиб ташланибди.

Асадбек Элчиннинг гирибонидан қўлини олди-ю, уша заҳоти жағига мушт туширди. Элчин гандираклаб кетди. Ўзини унглашга улгурмай Кесакполвоннинг тепкисини еди. Асадбек газаб отига миниб томоша кўрсатмаётган эди. У Жамшиднинг улимида чиндан ҳам Элчинни айбли деб топди. Назарида, Элчин дайдиб кетмай уйида утирганида, хотинига яхши қараганида бу кўргиликлар йўқ эди...

Кесакполвон эса Асадбекнинг ҳаракатини бошқача тушунди; Асадбек айбни куёвига ағдариб унинг қўл-оёғига ки-

шан уриб олмоқчи. Бирга булганларидан бери кимки Асадбекдан мушт еса, Кесакполвоннинг тепкисидан ҳам бебахра қолмаган. Бу қилиқ одат даражасидан чиқиб, қонун мартабасига етган эди. Асадбекнинг қаҳридан чўчувчи одам унинг муштидан эмас, кўпроқ Кесакполвоннинг тепкисидан кўрқадди. Ҳозир ҳам шу қонун кучга кирди. Кесакполвон калтафаҳмлиқ қилиб, тесаётган одами хужасига куёв эканини ўйламади. Асадбек эса рупарасидаги одам куёви эканини унутмаган эди. Яна тегишга чоғланган Кесакполвонни нари итарди.

— Бунни тегишга ҳаққинг йўқ!

Элчин тисарилиб, деворга суянди. Нафаси қайтди.

— Қадамингни ўйлаб бос, бола,— деди Асадбек, унга газаб билан тикилиб.— Энди сал нари-бери юрадиган бўлсан, Жамшиднинг орқасидан жунайсан. Энди аяб утирмайман!

Элчин букчайган ҳолида ташқарига чиқиб, айвонда бир оз ўтирди. Манзура куёвининг аҳволини кўриб яқинлашмоқчи бўлди-ю, деразадан қараб турган эрига кўзи тушиб, журъат этолмади.

Асадбекнинг берган танбеҳи Кесакполвонга ёқмади.

— Илгари бунақа демас эдинг, — деди гина билан.

— У — менинг куёвим. Ҳаққинг йўқ тегишга.

— Шу гапни унинг олдида айтасанми?

— Жириллама, сенга ким қўйибди нозу фироқни.

Кесакполвон ножоиз гина қилганини тушуниб, таранг вазиятни юмшатиш йўлига ўтди.

— Унинг бўйнига илиб яхши қилдинг. Энди ўпқасини босиб олади.

— Ақлинг етмаган ишларга аралашма.

Кесакполвон индамади. Бунақа пайтда Асадбекка Чувриндини рупара қилиш керак. У хужасини газаб отидан авайлаб тушириб олади. Баъзан Асадбекнинг ўзи бу отдан қандай тушганини билмай ҳам қолади.

Қоринга беҳос тушган тепкининг зарби ҳар нафас олганида ўз кучини курсатади — оғриқ зўрайиб, жони танасини ташлаб, қочишга ҳам тайёр бўлиб қолади. Қамоқда эканида, «ўқилон»нинг амри етиб бормай, зўрлардан бир-икки тепки еган, аммо бунчалик азоб чекмаган эди. Буниси кутилмаганда бўлгани учунми ё зарба бениҳоя кучли эдими, ҳар ҳолда букчайтириб қўйди. Оғриқ забтига оларди, у ҳатто «Бирон ерим узилиб тушди шекилли, ҳадемай қон қусиб ўлсам-а?» деб ҳам ўйлади. Бу фикр ориятни уйғотди. Орият тан азобидан кучлилик қилиб, айвонда куп ўтиришга қўймади. Уридан турди. Қадини кўтаришга ҳаракат қилди. «Ўладиган бўлсам ҳам шу ерда, шуларнинг олдида ўлмай. Азоб чекиб, жон бераётганимни кўришмасин. Ундан кўра кучада итдай хор бўлиб ўлганим яхши...» Элчин шу фикрда дадил юрмоққа интилди. Ҳатто болохонада угринча қараб ўтирган йигитларга қараб, жилмайиб ҳам қўйди. Кучага чиқиб ўттиз қадмча юргач, орқасига қаради. Ҳеч ким кузатмаётганига

ишонч ҳосил қилгач, дарахтга суяниб, тин олди. Сўнг қадини бир оз эгган ҳолда яна юриб кетди. Эзлик қадамлар юргач, оғриқ кучайди, кўнгли айниди. Тўхтади. Деворга суяниб ўтирди. «Бошланыптими? Жон талвасаси шу бўлса керак. Чиқиб кетганим яхши бўлди. Анча юриб қўйдим шекилли?...» У келган йўлига қаради. Шунда Асадбекнинг дарвозасидан бир йигит чиққанини кўрди. Йигит ён-атрофга аланглаб олди-да, машинага ўтирди. «Арининг уяси бузилибди-ку, ким чўп суқибди?» деб ўйлади у. Хаёлидаги бу саволга жавоб топмай туриб рупарасида машина тўхтади. Ҳайдовчи йигит ўтирган ерида чўзилиб, ён эшикни очди-да: «Акахон, ўтиринг», деди. «Менга раҳм қиляптиларми? — деб гижинди Элчин.— Меҳрибончилигингни онангга қил... ҳе...» У уридан туриб, юра бошлади. Йигит унинг қадам олишига мослаб машинани секин юргазди. Машина эшигини ёпмади. «Ўтиринг», деб бошқа лутф ҳам қилмади. Элчин бу томоша атрофдагилар учун кулги буларини англаб, тўхтади. Йигитни суқмоқчи эди, ўзини тийди. «Бунда нима айб? Унга буюришган. «Олиб бориб қўй», дейишган. Олиб бориб қўяди. «Ўлдириб кел», дейишган бўлса, ўлдириб келади. Бир жиҳатдан шуниси ҳам дуруст — мушкулимни осон қилади». Шу фикрда машинага ўтирди. Йигит «Қаёққа олиб бориб қўяй», деб сураб ҳам ўтирмади. Ҳатто: «Барибир утирар экансан, ноз қилишинг нимаси эди», деган маънода қараб ҳам қўймади. «Бу содиқ лайчаларнинг ҳаммаси камгап-а?» деб ўйлади Элчин. У уриндиққа ястаниб ўтириб, чуқур-чуқур нафас олди. Оғриқ бир оз пасайгандай, тепки зарбидан гўё бир-бирига чирмашиб таранг тортилиб қолган ичаклари бушашгандай туюлди. Оғриқ чекиниши билан фикри тиниқлаша бошлади. Хаёлига янги йил кечаси келди. Эшикнинг қия очилиши... Жингалак сочли йигит... Салом-алик йўқ, «Сиз фалончимисиз?» дейиш йўқ. «Сизни бек акам қақиряптилар» деб машинаси томон юрган эди. Элчин ўшанда ҳам ярим соат-бир соатдан сўнг тирик қайтадимми ё мурдаси кучага, қайси бир ахлатхонага олиб чиқиб ташланадимми, билмас эди. Ҳозир ҳам билмайди. Йигит йўлдан кўзини узмагани ҳолда лабига сигарет қисстириб, тутатди. Димогига тутун урилиб, Элчиннинг ҳам чеккиси келди.

— Чекишдан ол! — деди буйруқ оҳангида. Бу оҳангдан ўзи ҳам таажжубланди. «Ҳечқиси йўқ, буйруқ қилишга ҳаққинг бор. Сен хужайиннинг куёвисан», деб таскин берди ички бир овоз. Шу оннинг ўзида бошқа бир овоз қитмирлик билан «Ўлимга маҳкум этилган куёвсан», деб қўйди. Элчин паст овозда буюрдими ё шовқинда эшитмадимми, ё ўзини эшитмаганга солдимми, ё «Сенинг буйругинг менга ўтмайди» дедими, ҳар ҳолда сигарет узатмади.

— Чекишдан ол! — деб буюрди Элчин баландроқ овозда. Йигит энди уэр маъносиде қараб олар, деб кутган эди. Йўқ, қарамади. Индамай сигарет қутисини узатди. Янги йил

кечаси ҳам шундай булган эди. Элчиннинг «Чексам майлими?» деган саволига Жамшид йўлдан кузини узмаган ҳолда совуқчина қилиб «Ҳа», деб қўйган эди. «Уни ким улдирган экан? — деб ўйлади Элчин. — Улдириш ниятим борлигини Асадбек қаёқдан билди? Ё тахмин қилдимми?» Элчин Асадбекнинг ниятини англамас эди. Биргина у эмас, бошқалар ҳам кўпинча гафлатда қолишарди. Агар мақсади барча учун оқим-ойдин булса, унинг Уқилонлиги қайда қолди? «Нима учун мендан гумон қилади? Менсиз ҳам бир-бирларини улдириб юришибди-ку?» Асадбекнинг одамларини яқин йиллар ичи биров чертишга ҳам журъат этолмаётганини билмани учун ҳам Элчин шу фикрга борди.

— Булар жинни бўлиб қолган...— хаёлига келган гапни беихтиёр овоз чиқариб айтди. Йигит бу гапни эшитиб, қараб қўйгандай бўлди. Элчиннинг яна қитмирилиги тутди.

— Акаларинг жинни бўлиб қолишибди.

Бу гапни айтишга айтди-ю, йигит бехос тарсаки тортиб юборармикин, деб кутди. Йигит ҳатто қараб ҳам қўймади. «Ҳа... ўзим жинниман... Булардан учимни олгунимча жинни буламан, шекилли...»

Машина кучасига бурилгач, «Демак, улдириш ҳақида буйруқ олмабди», деб ўйлади. Яширин қитмир овоз эса «Уйингда улдириб кетса-чи? Худди Ноилангга ухшаб...» деди. Машина дарвозаси рўпарасида тўхтади. Йигит «тушинг», ҳам демади, «келдик», ҳам демади. Элчиннинг қитмирилиги тутиб ўтираверди. Кейин: «Бу бола билан пачакилашганимдан нима фойда?» деб ўйлаб, машинадан тушди. У эшикни ёпишга ҳам улгурмай машина худди пойгага шошилгандай шашт билан қўзғалди.

Элчин дарвозага яқинлашиб, калит соладиган ерга қистирилган қоғозни олди. Қоғоз ҳафсала билан найча каби уралганидан фаҳмладики, бу — болалар иши эмас. Қоғозни очиб, чап томонга қийшайтириброқ ёзилган ҳарфларни таниб, жилмайиб қўйди.

«Акобиру отарчи, ал ҳофизу ҳабибул Асадбек!»

«Ал муриду ятлубу вал муроду яхрабул». Яъниким, хоҳловчи қиҳради, мурод эса қочади», деганларидек, камина пойи қадамингиз етган туфроқни кўзга суртгали келиб, муборак остонангизни кўз ёшларим билан сугоргумдир, токи бул туфроқда меҳр чечаклари унғай.

Байт: Купайишиб қолганмиш тўларингиз,
Пулга тўлиб қолгандир чўнтагингиз.
Бегингиздан изн теккан маҳалларда,
Биз ҳам кўриб қолайлик бўларингиз.

Аддои Анварингиз.

Бу сатрларни ўқигач, унинг чеҳраси очилди. «Кайфияти яхши экан шоирнинг», деб қўйди. Дустини кўргиси келди.

Шундай туйғу унда қамоқдан қутулиб қайтган куни уйгонган, дўстининг жиннихонада эканини билгач эса, юрак-бағри эзилиб кетган эди. Унда кўргиси келган, аммо, бориб кўриш имкони йўқ эди! Ҳозир ҳам кўргиси келяпти, имконияти ҳам бор. Аммо боришни истамади. «Яна ихраб-сихраб ўтирмай, кечроқ борарман», деган қарорга келиб, уйига кирди-да, диванга чўзилди.

Эртақларда маконига учиб келган дев ёки аждаҳо «Уф-ф... одам иси келяпти!» деб қақирилмаган меҳмонни излашга тушади. Агар одам боласида ҳам шундай ис билиш қобилияти булганида Элчин бундан бир неча кун илгари бу хонага Жамшиднинг кириб чиққанини сезарди. Мана шу остонани хатлаб ўтиши ажал эшигини қоқиш билан баробар булганини биларди. Зайнабнинг кўз ёшлари тўканини англади. Балки Жамшиднинг «Сен учун мен уч оламан... Қасам ичаман... Агар сени ҳимоя қиладиган эркак зоти қирилиб битса, ўзинг ўч оласан...» дегани ҳам қандайдир сеҳрли йулар билан аён этилармиди...

Шу дивандан уч қадамгина нарида Жамшид турган эди. Қасам ичганидан кейин Зайнаб уни буйнидан кучиб, ўпиб қўйган эди... Аҳол эртак бошқа, ҳаёт бошқа. Инсон сезгилари эса чегараланган.

Элчин диванга чўзилиб, битта ёстиқни қорнига босди. Шу фойда қилдими, ҳар нечук оғриқ нари чекинди. Бадани ором ола бошлагач, фикрлари янада тиниқлаша борди. Ҳали машинада эканида уйгонган уйлари яна ҳаёлини банд эта бошлади. «Жамшид... Жамшид... қандай ҳаромхўр эди у, — деб ўйлади. Гарчи марҳумлар ҳақида ёмон гап айтиш дуруст эмаслигини билса-да, уни яхши сўз билан эслашни лозим топмади.— Ҳаромхўр эди у, ҳа, ифлос эди, аблаҳ эди. Қайси аблаҳ ўлдирди уни, қайси аблаҳ мени лаззатдан маҳрум қилди? Мен унинг қонини ичгим бор эди. Шунда қасос чанқоғи оз булса-да, босиларди. Энди-чи? Энди навбат Асадбекками? Ҳа!» У ҳозироқ бориб Асадбекни ўлдирмоққа қасд этгандай қаддини кутарди. Бироқ урнидан турмади. Ёстиқни кучоқлаганича ўтираверди. Хаёли эса уни шошириб қўйди. «Шилим-шиқнинг гапи тўғрими? Жамшид ҳам кирганмиди бу уйга? Зайнабнинг гапи-чи? Наҳот? Келиб-келиб шу исқиртни яхши кўрадимми? Ўшани деб ўзини осадими? Отасини ўлдирсам-чи? Отасини ўлдирганимда ўзини осармиди? Йу-уқ... Ҳали шу пайтгача ҳеч ким отасининг ўлимидан куйиб ўзини осмаган. У эса... ўша ҳайвоннинг изидан бормоқчи бўлибди!» Элчин жаҳл билан ёстиқни четга улоқтирди-да, ўрнидан туриб кетди. Дераза олдига бориб ҳовлига қаради. Сада бўлиб қолай деган райҳонлар сўлибди. Сувсизлик азобига, қуёшнинг угли тигига бардош бера олмабди. Кираётганида буни сезмаган эди. Нечукдир у ҳозир ўзини шу садарайҳондай ҳис этди. Унинг кўнгли, наинки кўнгли, руҳи ҳам сўлиган. Райҳонга-ку сув қуйилса дарров жон кирар. Сулиган

руҳга, кўнгилга даво борми? Илгари қонининг ҳар томчисидан муҳаббат бор эди. Бу томчилар Ноиланинг улимидан сўнг чак-чак томиб адо бўлди. Унинг ўрнини эса адоватнинг заҳарли томчилари эгаллади. Шилимшиқнинг гапидан сўнг бу томчилар томирларда кўпира кетган эди. Бугун эса янада қизиди, янада қудрат касб этди.

Жамшидининг улими... Зайнабнинг узини осиши... Асадбекнинг қаҳри. Элчин бу уч воқеани боғлаб турувчи кўринмас занжир мавжудлигини ҳис этиб турар, аммо ҳар қанча уйламасин, фикри ҳақиқат олдида ожиз қолар эди. «Жамшидни қизи билан айб устида ушлаб, ўлдиртириб юборди», деган гумон нечундир шу тобда хаёлига келмасди.

«Зайнаб рост айтдимиз? — деб ўйлади у. — Бу гап ёлгон бўлса ҳам, барибир — дилни яралади. Бу дил ярасига эса чора йўқ. Бир-икки кундан кейин у яна шу уйга келадими? Шу уйга ҳаром қадамини босадими? Аслида шу уйнинг хосияти қолмабди. Қамоқдан келишим билан сотиб юборсам булар экан...»

Одам боласи бошига кулфат тушгудай бўлса, хаёлга берилиб «Бу кулфат булутини ким юборди-ю, ким ташвиш ёмғирини ёғдирди?» деб ўйлай бошлайди. У ҳеч қачон «Мен шу феълим ённки ҳаракатим туфайли кулфат булутини ўзим чақирдим», демайди. Мана ҳозир Элчин ҳам уйда хосият йўқ, деган қарорга келиб турибди. Билмайдик, уйдан хосиятни ўзи қувиб чиқарди. Унга «Зайнабни айблама, бу бокира эди, гуноҳқор сенсан, тугилажак бола валади зинодир ва унинг гуноҳи ҳам сенинг бўйнингда», дейилса, айбни зинҳор бўйнига олмас, «Мен Ноилам учун қасос олдим», дерди. У гофил баъда билмаски, ал қасосул минал Ҳақ — қасос ёлғиз Ҳақдандир, банданинг қасос олмоққа ҳуқуқи йўқдир. Машойихлардан бири «Дунё шайтоннинг дўконидир, ундан бирон нима ўғирламаки, шайтон уни қайтариб олишга келиб, додингни бермасин», деган экан. Бу не бахти қароликки, Элчин шайтоннинг дўконидан кўп нарса олиб қўйди. Энди ҳар бир ўғирлиги учун додини ер. Энди арзини кимга айтади? Унинг арзини ким эшитар экан?

Манзура эшиқдан узоқлашмагани учун қизининг гапларини эшитди. Эшитди-ю, «Вой шўргинам кўрси-ин...» деб лабини тишлади. Юраги узилиб тушгандай бўлди. «Вой қизим-а, айтмасанг буларди», деб қизига хаёлан танбеҳ берди. Элчин катта хонадан букчайиб чиқиб, айвонда утириб қолгач, юрагида бир нима узилгандай бўлди. Баданига муз югурди. Куёвига қарамоқчи эди, эрининг қаҳрли нигоҳи йўлдан қайтарди. Шу нигоҳ булмаганида Зайнабнинг гаплари ёлгон эканига куёвини ишонтирармиди... Иснод... Иснод... Энди қандай ҳаёт кечиради? Кўпни кўрган бу одам иснодга кўникиб кетармикин? Худо қизидан омонатини олмади. Лекин уни тирик мурдага айлантдириб қўймадимкин?

Шу хаёл билан уйга кирди. Қизига мўлтиллаб қараб турди-да, нима мақсадда кирганини эслай олмай, изига қайтмоқчи бўлди. Остона ҳатлашга улгурмай, Зайнабнинг овозини эшитиб, тўхтади:

— Ойи, ҳадеб кириб-чиқаверманг. Қўрқманг, энди ўзимни ўлдирмайман. Бола... — у нима учундир «болам» дея олмади, — бола... яшаши керак экан. У тугилгунича...

— Вой, болам, — деб унинг гапини бўлди Манзура. — Худо хоҳласа...

Зайнаб уни гапиртирмади.

— Ундан кейин нима бўлади — Худо билади. Нима бўлишини ўзим ҳам билмайман, сиз ҳам билмайсиз, ҳатто адам ҳам билмайдилар.

— Вой болам-ей... Қўй, бу ўйларингни.

— Куёвингиз кетдимиз?

— Ҳа. Қизим... ҳалиги гапни бекор айтдинг.

— Бекор айтмадим, билиб айтдим.

— Ундай дема, болам, наҳотки сен...

— Йўқ, ойи, гапим ёлгон эди. Мен унақа эмасман. Аммо у шундай деб ўйласин. Ўйлаб эзилсин, сиқилиб сил бўлсин, сил бўлиб...

— Қўй, қизим, бировга ёмонлик тилама. Гуноҳи бўлса Худонинг ўзи жазолайди.

— Худо жазолагунича...

Зайнаб гапининг давомини ичига ютди. Онасининг мўлтиллаб турган кўзларини кўриб, ноўрин, фойдасиз гапларни айта бошлаганини фаҳмлади. Онасига ачинди. Узини осаётганида онасини уйламаган эди. «Онам бечора бу кулфатга чидай олмай юрак-бағри куйиб адо бўлади», демаган эди. Ҳуши ўзига келганидан кейин ҳам онасининг тақдирини уйламаганди. «Худо уни жазолагунича мен ўлиб бўламан», дейишга оғиз жуфтлагандагина онасининг гарибона кўриниши уни сергак тортишга мажбур этди.

Манзура қизининг нима демоқчи эканини англади. Бирдан йиглагиси келди. Қизи узини осанидан бери аҳвол шу. Йиги босиб келади, кимнингдир елкасига бош қўйиб ҳўнграб-ҳўнграб йиглашни истаydi. Ҳасрат қилмоқни, дардини айтмоқни хоҳлайди. Аммо йиглолмайди, йигини куч билан қайтаради. Хўрсиниб қўяди. Бироқ, бу хўрсиниш дардини енгиллатишга ожиз. Бу мушгипар биладики, қувончни баҳам кўриш учун шерик ахтариш шарт эмас. Бировнинг қувончидан баҳраманд бўлиш ишқибозлари етарлидир. Қайгута эса ҳеч ким шерик бўлишни истамайди. Ҳамманинг ўз ташвиши бор. Бировникини бошига урадимиз?!

Ҳозир Манзура ҳамдарди бўлмагани учун хўрсинмади. Йиглашга мажбур этаётган куч ҳам бошқа. Манзура эри билан гаплашганида Худони тилга олишга қўрқади. Сабабки, Асадбек ўз аъёнларига қандай кўрс муомала қилса, Худо тилга олинганида шундай беписанд буларди. Худодан қўр-

қиш, деган тушунча унга ёт эди. Эри масжид қурдира бошлаганида у бирам қувонди, бирам қувонди. «Эримга инсофу тавфиқ берганинг рост бўлсин», деб Яратганга шукрлар қилди. Бироқ Асадбек феълининг узгаришсиз қолаётганидан ажабланди. Бир куни Асадбек нимадир деганида Манзура «Худо хоҳласа, адаси», деди. Асадбекнинг кайфияти чатоқ эди, бу жавобдан жаҳли чиқиб: «Худа-бехудага Худони ўртага солаверма. Худонинг сендан бошқа ташвиши йўқми?» деб жеркиди. Манзура кўрқибгина: «Унақа деманг, адаси, Худодан кўрқинг», деб яна балага қолди. «Худодан кўрқиб бўлганман. Худо менга аталган ёмонликни бериб бўлган. Мен ёмон эканманми, бунга Худонинг ўзи айбдор. Мен ҳам одамларга ўхшаб ота-онамнинг бағрида яшаганимда бунақа бўлмасдим. Меҳрга зор ҳолда ўстириб, энди мендан меҳр талаб қиладими?» Асадбек ушанда яна алақанча гапларни айтиб юборди. Манзура ўша тун ухламай, билганича тавба қилди. Эрини кечиришни сўраб Яратганга ёлборди. У ибодат қилишни билмас эди. Унинг болалик хотирасига муҳрланган ўғитлардан бири шуки, Худодан кўрқмоқ керак. Ҳамиша тавбада бўлмоқ зарур.

Эри-ку, эри, Худони тилга олса болалари ҳам беписандлик билан тинглашади. Баъзан эса оталари каби терс жавоб қайтаришади. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Худодан инсоф тилади. Йигини босди. Қизига бир оз тикилиб турди-да, ташқарига чиқди. Ишининг унуми ҳам, тайини ҳам йўқ эди. Бир неча дақиқа ҳовлида, ошхонада ивирсиб юрди-да, қизининг танбеҳини унутиб, яна уйга кирди.

Зайнаб бу сафар онасига индамади. Онасига ачинган ондан унда пушаймонлик туйғуси ҳам уйғона бошлаган эди. Аввал айтган гапидан пушаймон бўлди. Сунгроқ эса узини осанидан афсусланди. Онаси бир неча нафасга кечикканидами, у ҳозир лаҳадда ётган булармиди... Шу гап хаёлига келиши билан баданига муз югурди. Қайси бир китобда ўқиб эди: одам ўзининг лаҳадда ётишини ўйласа, кўрқувдан тилигача терлаб кетаркан. Зайнаб ҳозир шу ҳолга тушди. Узини осаётган маҳалида кўрқмаган эди. Нечук энди кўрқяпти? У-ку, қоронгу гўрида ётарди. Онаси-чи? Бу ёруғ дунё унинг учун зулатмга, бу ҳовли эса дўзах қозонига айланмасмиди? Зайнабнинг руҳи бу хонадонга учиб келганида онасининг аҳволини куриб, зор-зор қақшамасми эди? Шуларни ўйлаб, кўзига ёш келди. Янги йил арафасида угирлашганида, зурлашганида ҳам жонига қасд қилмоқни мўлжаллаган эди. Орзулари поймол этилгач, бу дунёда яшамоқдан маъно кўрмай қолганди. Неча кун ўзимни оссамми, заҳар ичсамми, ёқсамми... деган хаёлларга банди бўлиб юрди. Энди бир тўхтамга келганида кўз олдида сочларини юлиб йиглаётган онаси гавдаланиб уни бу йўлдан қайтарарди. Кечаги кун нечук-дир шундай бўлмади...

Кечқурун ярим коса маставани онасининг қистови билан

ичгач, баданига иссиқлик югурди. Она-бола бир оз гаплашиб ўтиришди. Кейин Манзура дераза томонга урин солди.

— Ойи, жойингизга чиқиб ётаверинг, мендан хавотир олманг,— деди Зайнаб.

Манзура унга жавоб бермади. Чироқни учирмади. Устидаги куйлакни ҳам ечмай, ўрнига омонат чўзилди. Қизи гудаклик чоғида, уни ухлатиб, сўнг юмушларини бажариш учун шундай ётарди. Зайнаб онасининг секин чиқиб кетаётганини баъзан сезарди, аммо уйку кучлилик қилиб ўрнидан жилмасди...

Манзура ярим тунда қизининг галати овозидан чўчиб уйғонди. Зайнаб безгак тутгандай титраб, хирилларди. Манзура шошиб туриб унинг пешонасига кафтини қўйди. Кафтига теккан муздек тердан сесканди.

— Жон қизим, нима бўлди?

— Билмайман... ҳаммаёгим огрияпти. Белим...

Манзура қизининг қўл-оёқларини уқалаган бўлди. Устига яна бир кўрпа ташлади. Сўнг чиқиб, Асадбекни уйготди.

— Духтир чақирмасангиз бўлмайди. Хотин духтир чақиринг.

Асадбек ҳовлига чиқиши билан болохонадаги йигит деразадан қаради. Асадбек қули билан имлагач, бир неча сонияда қаршида пайдо бўлди.

— Духтир топиб кел. Хотин духтир бўлсин. Маҳмуд акангни топ.

Шундай деди-ю, бурилиб, қизи ётган хона томон юрди.

Зайнаб белида огриқни кундузи сезган эди. Лекин огриқ босилиб қолар, деб ўйлаб, онасига айтмади. Кечқурун онаси ётгач, у ҳам ухлагандай бўлди. Кузи уйқуда, айни чоқда, шитир этган товушни эшитадиган даражада сергак эди. Озгина муддатли уйқусида туш ҳам кўрди: ўрмонда адашиб юрганмиш. Бир маҳал итми ё бўрими, ажрата олмади, рўпарасида пайдо бўлибди. Нимадир еяётган эмиш. Яқинроқ бориб қараса... чақалоқ эмиш... Шунда кўрқиб уйғонди. Шунда огриқ ҳам кучайди. Вужудини титроқ ихтиёрига берди.

...

Зоҳид Маҳмуд Эҳсоновни сўроққа чақиршига чақирди-ю, кейин тўғри қилдимми, деб боши қотди. Шу ҳолда гаранг бўлиб ўтирганида хонасига майор Солиев кириб келди. Зоҳид унга Жамшиднинг уйига боргани, угай онаси билан гаплашгани ҳақида гапириб берди. Қисқа ҳисоботининг охирида Маҳмуд Эҳсоновни чақиртирганини ҳам айтиб «Буни-сига нима дейсиз?» деган маънода майорга тикилди. Майор унинг нигоҳидаги саволни тўғри ўқиб, жавоб берди:

— Бекор чақирибсан. Унинг кимлигини билардинг-ку? Асадбек кўпроқ шунинг маслаҳатига юради, дейишади. Бу

Чувринди — Асадбекнинг боши. Кесакполвон деганлари оёққули.

— Демак, чақиртириб тугри қилибман. Демак, ҳамма ишларнинг тепасида шу одам турган. Демак, калаванинг учи шунинг қулида. Демак...

— Демак,— деди Солиев истеҳзо билан,— демак, сен ҳали ҳеч нарсага тушунмабсан. Ма, ўқи.— У ён чўнтагидан бир варақ қозоғ чиқариб, Зоҳидга узатди.

Зоҳид ёзувларга бир куз югуртириб, кейин майорга ҳайрат билан қаради. Сунг яна ўқиди.

— Мурда аввал ёриб кўрилган? Бош мия, буйраклари олинган? Уша ёндирилган мурдами? Қаёқдан чиқди бу гап?

— Аввалига экспертиза хулосасини амалиётчи талаба ёзган экан. Буларни ёзиш шартмасдир, деб уйлаганмиш. Булим бошлиги бугун билиб қолиб, менга қўнгироқ қилди. Узр сўради. Ёпиглиқ қозон ёпиглигича қолсин, деб ялинди.

— Бировга жон ширин, бировга жой ширин, — деб тўнгиллади Зоҳид.— Бунақа бошлиқларнинг онасини...

Зоҳид уша бўлим бошлигининг онасини нима қилиш лозимлигини айтди-ю, тилини тиёлмагани учун Солиевдан хижолат бўлди. Бир томондан газаб, бир томондан хижолат исканжага одди. Майор «Ўзига келиб олсин», деб индамай ўтирди. Зоҳид одати бўйича, бир вараққа қандайдир формулалар ёзди, учирди, яна ёзди. Фикрини сал жамлаб олгач, майорга қараб кечирим сўради.

— Бу қўшимча хулосасиз ҳам мурда Жамшидниги эмаслиги бизга аниқ эди. Мурданинг кимлигини энди аниқлаб бўлмас. Фалокатга учраган ўликхонада эгасиз ётган балки бирон меҳмондир.

— Бу томоша уларга нима учун керак? Шунга ақлим етмаяпти.

— Уларга, деганинг ким?

— Асадбекка-да.

— Бу ишни Асадбек қилган, деб ишонапсанми?

— Ахир Жамшид деб кўмишибди-ку? Уликхонадан бизнинг рухсатимизсиз олишган. Қалбаки ҳужжат тайёрлашган.

— Эҳсоновга шуларни айтасанми?

— Айтмайинми?

— Арқонни узун ташли. Улар бизни лақиллатмоқчи бўлишибдими, майли, лақмага ухшаб кўриनावер. Биз Жамшидни қидиришимиз керак.

— Тирик деб уйлайсизми?

— Биламадим. Балки тирикдир. Балки ўдириб кўмиб ташлашандир. Ҳар ҳолда, улар Жамшиднинг тирик эканига ишонилишимизни иштаётганга ухшашади. Экспертиза хулосасидаги камчилик бекорга аниқланмагандир. Бўлим бошлиги индамай қўя қолса ҳам бўларди.

— Яна бир гумон бор: балки иккала ўлимнинг қотили

бир эканига ҳам ишонтирмоқчидир? Биринчиси — чинакам қотиллик. Жалол Комилов қийнаб ўдирилган. Балки қотил Жамшиддир? Бугун уни ўлдига чиқариб, эртага бошқа ҳужжат, бошқа исм билан тирилтиришса-чи? Иккинчиси — қотиллик эмас, шунчаки уйин. Бир неча кун аввал ўдирилган одамнинг эркаклигини кесиб ташлашдан мақсадлари нима? Қотилнинг услуби шу, дейишмоқчимиз? Жамшид аввал бир қизни зўрламоқчи бўлгани учун қамалган. Эркакликнинг кесиб ташлангани шунга ишора эмасми? Ҳа, айтмоқчи, марҳумнинг буйраклари нега йўқ бўлди? Жигар эзилган, бош мия майиб. Ҳар ҳолда, машина уриб юборган бўлса керак. Буйрақларнинг кимга кераги бор?

— Илмий тадқиқот учун олишгандир. Буйракни кўчириб ўтказиш маркази бор, эшитмаганмисан? Буйраги қурий бошлаган одамлар шунақа ҳодиса бўлишини кутиб ётишади. Қизиқ-а, ўлмай қолиш учун бошқа бир одамнинг ўлишини кутиб ётишади.

— Ҳа...— деди Зоҳид енгил хўрсиниб,— ўлмай қолишнинг турлари кўп.

Шу пайт хонага Ҳамдам кириб келди. Кўринишидан кайфияти яхши эди. Зоҳид билан кўриша туриб «Битта ошга тушдинг, прокурор», деб қўйди.

— Зоҳидни битта ош билан қўрқита олмайсан,— деди Солиев.— Қотилни тошган бўлсанг, қўй сўяди. Ароқ-пароги мендан.

— Буниси ҳам бўлади,— деди Ҳамдам кафтларини бир-бирига ишқаб,— бугунгиси битта ошга арзийдиган гап. Зоҳид, акангнинг таги қимирлаб қолганга ухшайди.

— Қайси акамнинг?

— Собиқ бошлигинг, капитан Мирсултонов аканг эмасми? Ху-уш... биздан ўтган икки-уч ишни шаҳар суди қайтарган эди. Бугун юқорида капитанни бурашибди шекилли. Ҳозир менга ҳасрат қилиб қолди. «Жойимга биров қўз тикиб турибди, эзмасдан тўгрисини айта қолишмайдимиз?» дейди. Мен ҳам тўгрисини айтдим-қўйдим. «Акахон, — дедим,— айб узингизда, қўрқоқлик билан узоққа бориб бўлмайди. Қўлга тушган жиноятчи албатта фалончининг ўгли бўлади ёки пистончининг жияни, ё қўшниси бўлади. Бусиз илож йўқ. Ҳамманинг кўнглига қараб иш тутсак, эрталаб қўлга олиб, кечқурун узр сўраб чиқариб юбораверемиз. Шунинг учун ҳам бизни биров бир тийинга олмайди», дедим. Шунақа прокурор, йиглаб юборай деб ўтирибди аканг.

Зоҳидга бу гаплар малол келди. Айниқса, Солиевдан хижолат бўлди. Унга қарамасликка тиришиб:

— Ҳамдам ака, бировнинг ташвишидан қувонганимни аввал кўрганмидингиз? — деди.

— Бунинг нимаси ташвиш? Сен ҳақиқатпарастсан-ку? Ҳақиқат истар эдинг, рўёбга чиқяпти. Ўз ўрнига номуносиб одам кетадиганга ухшайди.

— Уз ўрнига муносиби келадими? — деди Солиев унинг гапини бўлиб.

— Буниси энди Худога боғлиқ. Бупти, бу гапим ёқмаса, ёқадигани ҳам бор: битта инсофли одам топилди. Шоир экан. Гувоҳликка чақирмасликка минг марта қасам ичириб, кейин бир машинанинг номерини айтди. Керак бўлади, деб ён дафтарига ёзиб қуйибди. Айтгиси келади-ю, кўрқадим,— у кўкрак чўнтагидан бир парча қоғоз олиб Солиевга узатди. Майор қоғозга кўз югуртирди-ю, бетоқат қараб турган Зоҳидга узатди.

— Яна ўша таксопаркми? — деди Зоҳид ажабланиб.— Нима, бу тасодифми?

Солиев «Билмайман», дегандай елкасини қисиб қўйди.

— Иккидан бири: ё тасодиф, ё кимнингдир бефаҳмлиги.

— Ёки,— деди Солиев,— бизни кимдир майна қилмоқчи, лақиллатмоқчи. Шу учинчиси тўғри бўлса керак. Рақибни ҳеч қачон бефаҳм деб ўйламанглар. Агар шундай ўйласанглар, узларинг калтафаҳм бўлиб қоласанлар. Таксопаркка бормагандирсан?

— Қаранг, шу ишга келганда фаҳмим узунлик қилиб, бордим,— деди Ҳамдам кесатиб.— Ҳайдовчи Сайфи Турдиев. Уч кунга рухсат олиб Учқудуққа кетибди. Укаси қамоқда экан. Эртага ишга чиқади.

— Эртага Учқудуқ билан боғлана оламизми? — деб суради Зоҳид майор Солиевдан. У майорга тўғридан-тўғри иш бунораверишдан аңдиша қилиб, баъзан шундай савол билан мурожаат этарди. Солиев бу ишнинг муҳимлигини билгани учун телефон гушагини кўтариб, керакли бўлим билан суҳбатлашиб топшириқ берди.

— Бугун кун исиди,— деди Ҳамдам елпиниб.— Прокурор деса, савлатингдан эшак ҳуркади-ю, хонангга битта кондционер қўйдирсанг бўлмайдимми? Уртоқ майор, сиз телефонда гаплашгунингизча мен калтафаҳмлик давосини ўйлаб топдим. Айтайми?

— Айт,— деди Солиев кулимсираб,— пичинг дарсидан баҳонинг аъло, қани, гапир-чи, узунфаҳм.

— Духтир ёзиб берган зур дори бор. Номи «Витамин-П». Уни топиш учун ҳозир шогирдингиз навбатчи машинани чақиради. Икки соатга «махсус топшириқ» билан бир жойга бориб келамиз. Қаёққа, деб сурамайсанми, прокурор?

— Сурамайман, гапингиздан қитмирликнинг ҳиди келиб турибди.

— Қитмирлик эмас. Ҳали бу таклифим мойдек ёқиб, менга раҳмат, акахон, ҳам дейсан. Хуллас, гап шуки, сен машина чақирасан, биз утирамыз, кейин анҳор бўйидаги ўзинг билан пивохонога борамиз. Сен битта, мен иккита пиво ичамиз. Жаз-буз дегандай, а?

Зоҳид Ҳамдамнинг мақсадини англаб, жилмайди. У анҳор соҳилидаги кўримсиз пивохонони биларди. Ҳамдам «Бу —

пивохоно эмас, миш-мишхона, ҳар қандай ахборот шу ерга оқиб келиб, жамланади», дерди. Ҳамдам пивохоно хужайини билан узаро озгаки шартнома тузиб олган эди. Бу шартномага мувофиқ Ҳамдам уни ОБХССдан ҳимоя қиларди, у эса барча миш-мишларни оқизмай-томизмай Ҳамдамга етказарди. Ҳам тижорат, ҳам сиёсат, деганларидай, Ҳамдам ҳам булаётган ёки содир бўлиши кутилаётган воқеалардан огоҳ этиларди, ҳам бақалоқнинг зиёратидан ҳузур топар эди. Айнан шу мишмишхонадаги гаплар унга баъзан чигал масалаларни ечишга ёрдам берарди. Зоҳид буни билгани учун ҳам жилмайиб:

— Раҳмат, акахон,— деди, сўнг Солиевга юзланди: — Мақсуд ака, бу топшириқни бажармасак бўлмайди. Фаҳмини чархлаб келайлик.

Бир неча дақиқадан сўнг учовлари машинага утириб, эски шаҳар томон юрдилар. Бозордан утганларидан сўнг йул бўйида икки-учта гишт устига қўйилган бўш пиво идишлари кўринди.

— Куча ҳаракатининг янги белгилари,— деди Зоҳид кулиб.

— Милицияда энди иш бошлаганимда устозим буларди, урушда жанг қилган, ҳалол инсон эди.— деди Солиев.— Аммо хаёлларастроқ эди, бечора. Ўша одам, ҳадемай тўқчилик бошланди, жиноят камаяди, дерди. Тўқчилик ҳам бошланди, эркинликни ҳам бериб юборишди. Мана — аҳвол! Хоҳла молингни сот, хоҳла ўзингни сот. Пул топиб ўзингни хурсанд қилсанг бўлди.

Майорнинг гапларини эшитиб келаётган Ҳамдам бир шумлиқни ўйлаб машинани тўхтатди. Пастга тушиб йул ёқа-сидаги бўш шишаларни бир чеккадан йиғиштира бошлади. Тол соясидаги пиволи шишаларни олаётганида сал нарида турган хотин «ҳай-ҳай»лаб югуриб келди.

— Ҳой, балойи нафс, нима қилобсан?

— Мусодара қиялпан.

— Кимсан ўзинг, мусодара қилсанг?

— Милисаман.

— Курсат қоғозингни.

— Ана,— деди Ҳамдам машинани курсатиб.

— Бунақа мошин Ҳайдар жиннида ҳам бор.

— Қани юр, бўлмаса. Мошинга ўтир, Ҳайдар жиннини милисада айтасан.

— Ҳа, балойи нафс, пивони қуй жойига. Ҳаққингни берай. Шуне сотмасам — болаларим оч.

— Боланг ҳозир оч эмас, ёлгон гапирма. Ҳозир олиб бориб қамайман, кейин оч қолади.

— Ҳай, ҳай, совуқ гап гапирма, бачам. Ўртогунг дуруст бача экан, сен нодуруст иш қилма.

— Қайси ўртогим?

— Дониёр-да, Эрталаб келаде, ҳаққини оладе, кетаде. Қамайман, демайде, сенга ҳам берайинме?

— Дониёрни ҳам қамайман, — деди Ҳамдам жиддий тус-да. Аёл «Дониёрни қамаса каттароқ киши экан», деб уйлаб, довдиради. Ҳамдам Дониёр деган йигитни танирди. Унга ҳам бир қитмирлик қилиб қўйгиси келиб аёлга қатъий тарзда буюрди: — Ху-уш, бугунча сени қамайман. Шу кучадаги ҳамма чайқовчиларга айтиб чиқасан: агар шу ишни йиғиш-тирмасаларинг, Сибирга олиб бориб қамайман. Дониёрга ҳам айт, генерал келиб сени сўқди, деб айт.

— Иби, сиз гинролми?

— Ишонмайсанми? Қогозимни курсатайми?

— Ишондим, ўртоқ гинрол. Ҳаммаси ест буладе. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга текун.

— Пора бермоқчимисан?

— Пора эмас, болангдан айланай, гинрол. Ёрдამчиларин-гиз ичсун, дуо қилсунлар.

— Сен буюрган ишимни бажар. Машинанинг нумерини кўрдингми? Ёдлаб ол, Дониёр сўрайди. — Ҳамдам шундай деб юкхонаси эшигини ёпди-да, машинага утирди. Аёл: «Бу ростан гинрол булса, нима учун шиша йиғиштириб юриб-ди?» деб уйламади ҳам.

Машина юргач, Ҳамдам қилган ишидан завқланиб, хахо-лаб кулди.

— Дониёрни танийсан, а? ОБХССдаги юмшоқ супурги-чи? Буларни соққани олгани келганида хотиндан бу гаплар-ни эшитилади. Генерал ким экан, деб боши қотади. Машина номерини билгач, прокуратурадан ким келибди, деб пайтава-сига қурт тушади.

Зоҳид ҳам, майор ҳам Ҳамдамнинг бу шумлиги маъқул келиб, кулимсираб қўйишди.

Анҳор соҳидаги пивохоно бўш, қўйлаги тугмачаларини ечиб, елкасига кирланган сочиқ ташлаб олган хўжайин ҳи-соб-китоб билан банд эди. Йул четида тўхтаган «Волга»ни, ундан тушаётган Ҳамдамни куриб, ирғиб ўрнидан турди-да, йул-йулакай қўйлаги тугмаларини солиб уларга пешвоз чиқ-ди.

— Ҳисоб-китоб қалай, қуругидан тушиб турибдими? — деди Ҳамдам у билан сўрашиб.

— Ҳа, энди сизлар бор, ҳисоб ҳам қойили мақом-да.

— Ҳисобинг биз билан эмас, лўлилар билан битади. Лў-лилар пивофурушликни урганганларидан бери яйраб қол-динг, а?

— Ҳа, энди акахон, тирикчилик, ўзингиз биласиз. Жой-ни қаерга қилай?

— Шу сўрайдиган гапми? Мана бу йигитни таний-сан, а?

— Ҳа. Акахон, камнамо?

— Бу ҳозир прокурорларнинг каттаси бўлиб кетган. Ма-шинасини кўрдингми?

— Кўрдим, қойили мақом. Муборак бўлсин, акахон.

— Бу киши шу прокурорнинг устози. Билдинг, а, шунга қараб муомала қилавер.

— Муомаланинг зури биз-да. Четникидан олиб қўйиб-ман.

Улар пивохононинг орқа томонига ўтишди. Хўжайин ба-қалоқ бўлгани билан чаққон эди. Сув буйига жой қилди.

— Акахон, каллангиз гиж-гиж ақл-да. Келиб жуда яхши қилибсизлар. Иссиқни қаранг, ямламай ютаман, дейди. Бу-гун қирқдан ошар, а?

— Шу ҳам иссиқми? — деди Ҳамдам. — Эллик бўлганда эди, суякларга сал иссиқ утарди.

— Гапни ҳам оласиз, а? — деб қоринларини селкилла-тиб кулди хўжайин.

— Биз юз даражада қайнайдиган одамлармиз. Қирқинг-нима экан.

— Ўзинг етмиш олти бўлиб олибсан шекилли?

— Ҳа энди, акахон, кеча купайиб кетган экан. Қултоми-цидан сабуҳий қилмасак бош оғриқ босилмайди.

— Эшитдингизми? — деди Ҳамдам майорга қараб. — Похмелни «сабуҳий» дейдилар, бу акам. Одамларнинг исси-ги ўттиз олти бўлса, бу акахонники ҳаммаша етмиш олти. Ароқдаги қирқ даражани қушиб юрадилар. — Ҳамдам унинг қорнига қўлини бигиз қилди. — Бу қорин эмас, ресторан-нинг омбори.

Солиев бу ҳазилдан кулиб қўйди, пивохоно хўжайинига зимдан назар ташлади.

Муздек пиводан ичишаётганда хўжайин гойиб бўлди. Дам утмай иккита нон орасига қўйилган кабобни кутариб келди.

— Шуни тамадди қилиб турунглар. Димламани ҳам боп-лаб қўйдим. — У шундай деб изига қайтмоқчи эди, Ҳамдам тўхтатди:

— Янгиликлардан гапир.

— Янгилик унча йўғам. Кеча туққизинчи қаватдан битта жувон ўзини ташлабди. Аввал ўзини осмоқчи бўлган экан. Сал эси оғиброқ қолган экан, дейишди. Эри...

— Хуп, буни биламан.

— Бошқа гап йўқ, бўлмасам.

— Бордир, эслаб кўр. Битта одамни осиб, ёқиб юбори-шибди-ку?

— Э, уми?... — Хўжайин сал довдираб Солиевга хавотир билан қараб қўйди.

— Гапиравер, — деди Ҳамдам унинг хавотирини сезиб. — Сени сўроқ қилгани келишгани йўқ. Димламангни мақтаб олиб келганман буларни. Хуш, одамлар нима дейишяпти?

— Ҳа, энди одамларни биласиз-ку?

— Гапни ямлама.

Хўжайин гапимни биров эшитиб қолмасин, дегандай қа-дини сал эгиб, пастроқ овозда деди:

— Асадбекнинг одамни ўлдириб кетишганмиш. Асадбек

уни ўз углидай яхши кўраркан. Шунинг учун ўзининг уйдан чиқаришибди.

— Буниси ёлгон, — деди Ҳамдам. — Шеригининг уйдан чиқаришган.

— Эшитганимни айтдим, узимдан қўшмадим.

— Хўп, ким ўлдирибди?

— Бири у дейди, бири бу дейди.

— «У», «бу»нинг оти борми?

— Ҳосилбойваччанинг Шомил деган йигити бор экан, ушанинг иши дейишяпти. Яна биттаси Мойсянмида... ушанинг одамлари ҳам чатоқ эмиш-да. Асадбек билан винзаводни талашаётган экан.

— Яна?

— Бўлди.

— Бу димламангни хом пиширибсан. Гапларингга беш кетмадим. Бор, овқатга қара. Ҳа, шопирнинг қорнини туйгаз. Юкхонада шишалар бор, лўли хотинларинг бериб юборишди. Сенга дуойи салом уша. Шунинг ҳисобига шопирга ҳам бер пивонгдан, уйга борганида ичар. Билиб қўй, уша одамни Асадбекнинг ўзи удиртирган. Яна бировга гуллаб қўйма.

Хужайин узоқлашгач, Зоҳид Ҳамдамга норози қиёфада боқди.

— Нега ундай дедингиз? Гуллаб қўйма, деганингиз билан, бугуноқ оламга ёяр?

— Менга шуниси керак-да. Шу гап Асадбекка етиб борсин. Буни асп юриш дейдилар.

Анвар Элчинни йўқлаб келганида чиндан ҳам хуш кайфиятда эди. У бир неча йилдан бери руҳиятидаги ўзгаришларни кузатиб, бу кун кайфияти яхши ё ёмон бўлишини тонгдаёқ сезадиган бўлиб қолган. Мана шу сезги руҳига ўзи хужайин эмаслигини англаган. Баъзан сабабсиз ҳолда кўнгли равшанлашиб кетади. Баъзан эса гашланади. Биров уни уришмайди, сўкмайди. Лекин кўнгли гашланиб юраверади.

Бу тун уйқуси яхши бўлмаса ҳам тетик ҳолда уйғонди. Нонушта пайти чой узатаётган хотини ширингина жилмайиб қўйди. Мана шу жилмайиш унга ёқиб кетди, туйгуларини қитиклаб уйғотди. Онаси бўлмаганида шартта туриб, бағрига олиши тайин эди. Онаси ҳам нонушта пайти насихатларини, ҳасратларини унутиб, Хонзода келинига ёшлигидаги ажиб воқеаларни сўзларди. Ишга отланиш чоғида хотини яна жилмайиш билан кўнглига навбатдаги чироқни ёқди. Бу сафар жилмайгани учун эридан мукофотини олди.

— Нимага эрталабдан жилмайиб қолдинг? — деди Анвар уни бағридан бўшатиб.

— Жилмайиб бўлмайдами, хўрайиб юрайинми?

— Энди айтаман-да. Бекорга жилмаймасан?

— Бекорга эмас, ҳаққини олдим-ку?

Бу нозли гапдан сўнг бир жилмайишнинг ҳаққи икки ҳисса тарзида тақдирланди.

— Ойим айтдилар, эрингизга эрталабдан жилмайсангиз, уйингизга фаришта киради, дедилар.

— Яхши гап экан. Олдинроқ айтмайдиларми шу гапни.

Анвар кузатган: яхши кайфият билан уйдан чиқса, автобус ҳам дарров кела қолади, одам кўп бўлмайди, энг қизиги — фақат чиройли қиз-жувонларни учратиб, кўнгли яйрайди. Аксинча, дили хуфтон тарзда чиқса, автобусни узоқ кутади, одам кўп бўлади, хунук қиз-жувонларни кўриб, гаши келади.

Бугун малоҳатли қиз-жувонларни кўриш насиб этган кун эди. Автобусда, худди атайин уюштирилгандай, биттагина жой бўш эди. Анвар гўзаллигини таъриф этмоққа сўз ожиз бир қиз рўпарасига утирди. Қараб қизни хижолат қилмай деса ҳам, кўз қургур буйсунмайди. Қиз бундай суқли қарашларга куниккан ёки безиб кетганми, бепарво ҳолда дераза оша кўчага кўз тиккан эди. Анвар беихтиёр равишда:

*Лабинг малоҳати гавго қўпурди оламдин
Шакарни бўйла киши қайда кўрдн шўрангиз, —*

деб юборгиси келди-қ, ўзини тутди. Манзилига етганида уни биров бўйнидан бўғиб туширгандай бўлди. Автобус изини кўзлари билан урди — чунки унда малоҳат соҳибаси бор эди. Упа туриб алам қилди: сен ҳам одаммансан, деб бир қараб қўймади-я!

Институтга кираверишда тўрхалта кўтарган ўрта ёш киши уни тўхтатди:

— Жиян, шу ерда ишлайсизми? — деб сўради у.

— Ҳа, — деди Анвар унга салом бериб.

— Менга бир одам керак, Холидий деган олим. Шу ерда ишлар экан?

Анвар бу номни эшитиб унга зимдан кўз югуртирди. Кўринишидан камбағалгина, соддагина киши. Тўрхалтада — иккита китоб. Белбоққа уралган нарса нон булса керак. Шимлари — гижим. Поездада шу ҳолда ётгандир. Ювилавериб ҳолдан тойган кўйлак ёқасининг учлари шойигулнинг баргларига ўхшаб буралиб қолган. «Қариндошига ўхшамайди. Қизик, нимага керак экан?»

— Холидий домлангиз ҳали келмагандирлар. Иш вақти бўлгани йўқ.

— Чой-пой ичиб келсаммикин? Икки соатдан бери шу ерданман. Поезддан тушиб тўғри келаверган эдим.

— Ие, шунақами, юринг бўлмаса, чой-пойни бирга ичамиз.

У «Қандай бўларкин?» деб истиҳолога бориб утирмай, Анвар эргашди. Анвар хонага кириб чой қўйди. У киши тўрхалтадан белбоғни олиб, очди. Битта нон, уч-тўрт қанд-қурсни ўртага қўйди. Нонни синдирди-да:

— Олинг, жиян, мозорбосди, — деди.

Чой ичаётган маҳалда Анвар сўрамаса ҳам, ўзи муддаога кўчди:

— Мен мактабда тарихдан дарс бераман. Уч-тўрт кун бурун битта китобча қўлимга тушиб қолди. Чиққанига анча бўлган экан. Мана, — у тўрхалтадан китобчани олиб Анварга узатди. — «Қишлоқларда Совет ҳокимиятини мустақкамлашда партия ячейкаларининг рўли» экан.

— Биладан, кўрганман, — деди Анвар, китобни қўлига ҳам олмай.

— Билмайсиз, жиян, — деди меҳмон китобни варақлаб. — Китоб асосан Шотура, Султонобод, Мушкетди қишлоқлари мисолида ёзилган. Битта гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди.

— Унчалик эмасдир, — деди Анвар. — Шу иши учун бу одамга фан дўктури деган илмий унвон берилган.

— Э, бало берилмайдими менга деса! Ёлгон гаплар ёзилган деяпман-ку, сизга. Ўн етти-ўн саккизинчи йилларда бу қишлоқларда партиянинг урвоғи ҳам бўлмаган. Партия нималигини билишмаган. Ҳамзанинг «Фаргона фожиаси» деган асарини эшитганмисиз? Фақат ўқиганман, деб ёлгон гапирманг.

— Ўқиганман, десам нега ёлгон бўлади?

— Ана кўрдингизми, сиз ҳам бунинг тарихини билмайсиз. Бу асарнинг номигина қолган, холос. Чека уни уша йиллариёқ йўқ қилиб юборган. Бу асарда Ҳамза дашноқларнинг ёвузлигини тасвирлаган экан. Томошани Тошкентда бир мартагина кўрсатишган. Иккинчисида чека босган. Кейин Турккомиссия Фаргонани текшириб, Ҳамзани ҳақ деб топган. Дашноқларга чора кўргандай бўлишган. Ана ушандан кейингина маҳаллий миллатдан партияга олиш керак, деган масала кўтарилган. Биринчи болшевик пайдо бўлганда босмачиларни қириб битиришган эди. Холидий деганингиз тарихчими ўзи?

— Ў, нимасини айтасиз, тарихчи бўлганда ҳам зўрларидан.

— Э, ўргилдим.

— Чойни ичиб бўлганга ухшайсиз, а? Мен сизни бир хонага кузатиб қўйсам. Ўлмас Ақром деган бир йигит шу даргоҳнинг хужайини. «Менга Холидий домла кераклар, китобларини ўқиб, атай йўқлаб келдим», дейсиз. Бошқа гапни айтмай турасиз. Холидийни дарров чақиртиради. Ана ундан кейин айтасиз.

Анвар шундай деб уни қабулхонага бошлади. Котибага меҳмонни таништиргач, изига қайтди. Яна бир неча дақиқадан сўнг содир бўлажак воқеани кўз олдига келтириб ўзича жилмайиб қўйди:... аввалига Ўлмас Ақром ҳам, Холидий ҳам қувонади. Китобимни ўқиб, зиёрат қилгани келибди, деб талтаяди. Сўнг... тарих ўқитувчисидан эшитадиганини эшитиб,

етти қават териси шилиниб тушади. Ўлмас тарих ўқитувчисини «иззат-икром билан» кўчага қадар кузатиб қўяди. Сўнг котибадан меҳмонни ким бошлаб келганини сўрайди...

Кўп ўтмай ҳамхоналари келишди. «Энг кичик илмий ходим» Анвар билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрагач, китоб варақлашга тушди. «Э гофил банда, — деб ўйлади Анвар, — тарих илмини сувдек ичиб юборсанг ҳам, Холидийга муте булиш илмини эгаламасанг, шу ҳолда қоғоз титиб умрингни утказасан. Сен ишга вақтида келдинг. Аҳмоқ бўлиб жойингда утирибсан. Бошқаларга қара, даҳлизда туришибди. Устозига салом бериш учун унинг йўлини пойлашяпти. Улар тарихни титгани эмас, устозларини зиёрат қилгани келишади. Сен аҳмоқ эса, зиёрат қилишга буйнинг ёр бермагани учун кичик илмий ходим маоши билан пенсияга чиқасан. Ўлганингда миянгни очиб қарашса, гиж-гиж ақлни кўришади. Академик бўлса керак, деб ўйлашади. Сен эса кичик илмий ходимсан. Афсуски, ақлни тирикликда ҳам, ўлгандан кейин ҳам кўриб бўлмайди...».

Гулнора кириб, Анварнинг хаёли булинди. У шошиб кириб, шошиб саломлашиб, сумкасидан бир нимани шошиб олди-ю, шошиб чиқди. «Устоз келгунига қадар, пайтдан унумли фойдаланиб, сотадиган матахини кўрсатиб олиши керак», деб ўйлади Анвар.

Анварнинг мўлжалидаги ярим соат ўтгач, даҳлиздаги ҳаракатлар тинди-ю, эшик очилиб, кадрлар бўлимининг мудариси куринди. Анвар уни кўргани ҳамон, қизик ҳангомани келган жойидан давом эттираётгандай гап бошлади:

— Сиз ишонмайсизу Собиржон, булган воқеа эмиш, — деди «энг кичик илмий ходим»га қараб, — қассоблар дўмбоқ хотинларни ўғирлаб, сўйиб сотишадиган эмиш. Мана, кеча кечаси бир эркак заҳарланиб ўлибди. Бозордан олган гўштдан заҳарланибди. Текшириб қарашса, ўз хотинининг гўшти экан.

— Қаранг-а, баъзи хотинларнинг, — Анвар шу сўзларни чертиб-чертиб айтди, — гўшти заҳарли бўларкан, а?

— Сиз менинг орқамдан юринг,— деди мудира жеркиб.

— Қаёққа? Жиннихонагами? — деди Анвар ўрнидан туриб.

— Очиқ гўрга, ундан ҳам нарига, — деди мудира жаҳл билан.

— Очиқ гўрдан нарига бўлса, демак, директор чақираётгандир...

Анвар янглишмаган эди. Мудира уни кузатиб кириб «Яна хизмат борми?» дегандай бошқонга қаради. Ўлмас Ақром «Ишингизга бораверинг» дегач, бурилиб чиқди.

Анвар бир нарсада — бу сўхбатда Холидий ҳам иштирок этар, деб янглишган эди. Ўлмас Ақромнинг ёлғизлигини кўриб, кўзига тикилганича жилмайди.

— Бугун хурсандга ухшайсанми? — деди Ўлмас Ақром.

— Жиннилар шунақа бўлишади. Бекордан-бекорга кула-
веришади.

— Жиннилингини бошқа ерда қил. Ҳалиги ўқитувчини
сен бошлаб келдингми?

— Қайси ўқитувчи?

— Узингни гулликка солма.

— Ҳа, эрталаб бир киши турган экан. Икки соат пойлаб-
ди, бечора. Устознинг китобларини ўқиган экан, зиёрат қил-
гани келибди. Ҳар ҳолда қора халқ-да. Халқ ўз отасини кур-
гиси келса, айбми? Шу ерда пойланг, деб бошлаб келдим.
Нотўғри қилибманми?

— Анвар, сени бошқалар билмаса ҳам мен яхши била-
ман. Нималарга қодир эканингни ҳам биламан. Юрагингда
нималар яширингани ҳам менга маълум. Майнавозчиликни
йиғиштир. Устоз билан олишма. Узингни уйла. Олдинлари
сен айтмоқчи бўлган гапларга йўл йўқ эди. Энди ҳамма
дарвозалар очилди. Истаганча гапир, истаганча ўрган, иста-
ганинча илм қил. Фурсатдан фойдаланиб қолсанг-чи?!

— Чиройли гапиряпсан. Истаганча илм қилиш мумкин,
тўғри. Лекин сен истаган илм жамиятга кераксиз бўлса-чи?

— Майдалашма!

— Хўп, майдалашмайман. Унда сен менга бир масалани
ечиб бер: қадим-қадим аждодларимиз одам гўштини оддий
таом сифатида ейишган. У дамларда ёввойи бўлишган, нодон
бўлишган. Улар қорин тўйдириш учун бир-бирларини аввал
ўлдириб, сўнг гўштларини еганлар, тўғрими? Хўш, энди-чи?
Бир-бирларининг гўштларини тирик ҳолда емайдиларми? Ти-
рик ҳолда еб битирадилар. Алҳазар!

— Ҳамиша шундай бўлиб келган. Буни ўзинг яхши била-
сан. Фалсафа сўқимай қўяқол. Мен сенга дўст сифатида
айтапман бу гапларни.

Анвар унга тикилиб қаради: «Астойдил гапиряптими ё
тил учид гапириб аврамоқчимми? Ё устозининг топшириги-
ни бажаряптими?» Шу нафаснинг ўзида гойибдан бир овоз-
ни эшитгандай бўлди: «Нима учун ҳаммадан хавфсирайвера-
сан. Нима учун одамларнинг холисона яхшилик қилишлари-
га ишонмайсан?» Ўлмас Ақромга нисбатан кўнгли юмшай
бошлаган маҳалда бошқа бир овоз гулдираб келди: «Ишон-
ма, айтаётган эркинлигига ҳам ишонма. Меҳрибонлигига
ҳам ишонма. Жону дили амал, шуҳрат бўлган одамдан яхши-
лик кутма!..»

Шу овоз кучлилик қилиб, юмшай бошлаган дилни яна
тошга айлантирди.

— Ишонмайман, — деди у беихтиёр.

— Нимага ишонмайсан?

— Гапларингга. Масалан, эркин равишда илм билан шу-
гулланишимизга. Тизгин Масковда экан, эркинлик ҳақида
гапирмай қўя қол.

— Гапни сийсатга бурма.

— Ана, курдингни, дарров қўрқасан. Бизда илм билан
шугулланиш эркинлиги йўқ. Бизда амалпарастлик эркинли-
ги, дунёпарастлик эркинлиги, ҳақиқат кузига чўп тиқиш
эркинлиги, лаганбардорлик эркинлиги бор. Булардан усто-
зинг тўла фойдаланиб, маза қилиб яшади. Энди сен шундай
яшайсан. Сўнг сенинг шогирдинг. Шундай кетаверади зан-
жир реакцияси бўлиб. Сенга бир ҳикматли гап айттайми?

— Бўлди қил, бошимни говлатиб юбординг. Сен билан
гаплашган одам барака топмайдиган бўлиб қолибди. Сен
илмда орқада қолиб кетаётганинг учун бошқалардан гина
қилма. Айб ўзингда, бутун кучингни жагинга берибсан. —
Ўлмас Ақром столи устидаги бир варақ қоғозни олиб, унга
узатди. — Хавфсизлик қўмитаси архивдан фойдаланмоқчи
эдингми? Рухсат беришди. Мана бу одамга телефон қилиб
истаган пайтингда боришинг мумкин.

Анвар қоғозни олиб буклади-да, эътиборсиз нарсадай
чўнтагига солди.

— Кетаверайми?

— Ҳа.

— Гапим ичимда қолмасин, ҳалиги ҳикматни айтай: бу
жинниларнинг гапи эмас: «Саҳли Суълукий дебтурки, ман
тасаддар қабла авониҳи фа қад тасаддо ли ҳавониҳи». Анг-
ладингми?

— Тушундим, бор кетавер.

— Йўқ, тушунмадинг. Тушунганингда сапчиб кетардинг.
Мени тезроқ чиқариб юбориш учун шундай деяпсан. Бу
ҳикматнинг маъноси шуки, кимда-ким вақтидан олдин бош-
лиқ бўлса, ўзининг хориғига мутасадда бўлади. Яна ҳам
соддароқ айтилса, лаёқатсиз одам бошлиқ бўлиб олса, одам-
лар кўзи олдида ўзини ўзи хорлаган бўлади.

— Йўқол, аҳмоқ!

— Ана, айтдай-ку, тушунганинг энди аён бўлди, — Анвар
унга бир жимлайиш ҳаёда этиб, хонадан чиқди.

У жиннихонада ўтган ҳар бир куни учун булардан шу
зайлда ўч оламан, деб ўйларди. У ўз назарида ҳужумга ўтган,
булар эса ҳимояда эдилар. Булар Асадбек номини эшитибоқ
гангиб қолдилар, деб ўйларди. Унинг кўп нарсаларга етади-
ган ақли Холидийни гангитиш мумкин эмаслигига етмас
эди. Холидий ажабланиши мумкиндир, аммо гангимайдиган
тоифадан эди. Анвар жиннихонада нур билан гаплашганида
эшитганларини унутайзган эди: «Сен унинг келажакни кўра
билиш хусусияти борлигини билмайсан. Унга эрта нима бў-
лиши маълум». Анвар Ўлмас Ақромнинг жигига тегаётгани-
да Холидий уни кўздан йўқотиш чораларини излаётган эди.

Анвар пешинга қадар хуш кайфиятда юриб, тушлиқдан
сўнг архивга бориш учун рухсат сўраб кетди. Ўлмас Ақром
алдамаган эди, чиндан ҳам архивда истаган ҳужжатни бера-
диган бўлишди. У бувасига оид маълумотни кўриш истагини

билдирган эди, икки кун ичида топиб қўядиган бўлишди. Ишга қайтишни ихтиёр қилмай, Элчинни кўргиси келиб, унинг уйига йўл олди. Утган куни ҳам уйида ҳеч ким йўқ эди. Бугун ҳам дарвоза берк. У дўстига ҳазилнамо нома битди-да, найча қилиб ураб, калит солинадиган тирқишга тикиб, уйига жўнади.

Хотинининг ишдан қайтишини кутмай, ўзи ошга унади. Оқшом чоғи уйга кириб келган Хонзода эрини ошхонада қўриб «Куз тегмасин-ей», деб кулимсиради.

— Эрталабки жилмайишининг ҳаққини адо этияпман,— деди Анвар.

Ош сузилаётган дамда Элчин кириб келди.

— Қайнотаси суйган йигит ош сузилганда кириб келаркан,— деди Анвар унга пешвоз чиқиб. Анвар унинг гашига тегиш учун атайин «қайнона» эмас, «қайнота» деган эди. Элчин ҳозир қитмирликни кўтарадиган аҳволда эмасди. Шу сабабли дўстига хўрайиб қаради. Анвар ҳам ҳазили ўринсиз булганини сизди. Элчиннинг ёноғидаги кўк доғни қўриб: «Ҳа, тинчликми?» деди. «Ўтин тегиб кетди», деди Элчин тўнгилаб. У Рисолат кампир билан сўрашиб чиққач, меҳмонхонага ўтишди. Ош икки лаганга сузилади. Элчиннинг қорни оч бўлса-да, томоғидан овқат ўтиши қийин эди.

— Биз кундошларга ухшаб қолибмиз. Менинг кайфиятим яхши бўлса, сеники чатоқ. Сеники яхши бўлса, меники чатоқ. Нима гап, дилингни ёрсанг-чи?

— Ўзи ёриладиган бўлиб турибман.

— Ичасанми?

— Борми?

— Топамиз. Лекин мени зўрламайсан.

— Зўрлаган — ўғри.

Анвар китоблар орасига яшириб қўйган шишани олиб очди-да, пиёлани лиммо-лим қилиб тўлдирди. Элчин бир кўтаришда ичиб, хўрсиниб қўйди. «Дарди оғир ошнамнинг», деб уйлади Анвар.

— Қуй яна.

— Ошдан е.

— Олдин қуй, кейин ейман.

Элчинни эзаётган дард икки пиёла ароқнинг кучи билан тарқайдиган анойи дардлардан эмасди. Элчин ароқни ичиб булганидан кейин ҳам ош емади, тунд ҳолда утираверди. Анвар ҳам тоқат қилиб, унинг гап бошлашини кутди. Ароқ деганлари дардни енгиллатмаса ҳам одамни сайратади. Ниҳоят, Элчин тилга кирди. У Анварга эмас, худди ўзига-ўзи гапиргандай сўзларди:

— Менинг суратим одам... Аслида мен илон бўлишим керак эди. Уларни бўғиб қийнашим лозим эди, қонларини сўриб лаззат топмоқчи эдим. Мен уларнинг кўзларини уймоқчи эдим, тилларини сугуриб, қўлларини синдириб, қўлоқларига қўргошин қуймоқчи эдим. Умримнинг мазмуни

шу эди... Илонман, десам... чувалчанг эканман... Мен уларни бўғиб роҳат қила олмадим...

— Йигла, тўйиб-тўйиб йигла, жуда ярашар экан,— деди Анвар кесатиб.

— Анвар, сен индамай ўтириб қулоқ сол. Мени аҳмоқ қилишмоқчи. Жамшиднинг ўлимини менинг бўйинга илишмоқчига ўхшайди.

— Жамшиднинг ким?

— Асадбекнинг содиқ қўлларидан эди. Мен уни ўлдиришим керак эди.

— Сен? Нима учун?

— Шунинг учунки... у... у... Ҳароми...

— Бўлди, тушундим.

— Ҳа... тушундинг... Уни ўлдиришибди. Худди Шилимшиққа ўхшатиб...

— Шилимшиқ ким?

— Индамай ўтир, дедим сенга... Шилимшиқни мен ўлдирган эдим. Қара-я, уни қармоққа ўзлари илинтириб, шундай тайёргина қилиб менга тортиқ қилишувди. Нимага шундай қилишганига ўшанда ақлим етмабди. Мақсадлари Жамшид экан... Зайнаб шу ҳаромини яхши кўрар экан. Ўзини осибди-я!..

— Ўлибдими?

— Йў-уқ... у ўлса ҳозир мен бу ерда утирмас эдим. Ўлигим ахлатхонада ётган бўларди. Зайнаб тирик экан, мен тирикман. Мен уни... яхши кўра бошлаган эдим... Одам кепатасига кира бошлаган эдим... Балки у алам устида ёлгон гапиргандир, а? Лекин барибир дилни ёмон яралади. Бу яра тузалмайди энди.

— Агар қотилликни сенинг бўйингга илишмоқчи бўлишса, айтиш керак.

— Кимга?

— Кимга? — Анвар ўйланди, бирдан эсига Зоҳид тушди.— Акамнинг бир шогирди прокурор бўлган. Ҳалол бола: Олиб бораيمي?

— Йў-уқ, аралаштирма уни. Мен Асадбекдан қўрқмайман. Охиригача олишаман. Улсам уларман, ўлишим аниқ, аммо орқага чекиниш йўқ, Қуй яна.

Элчин пиёлани бушатиб ўрнидан турди.

— Буш келиш йўқ, огайни, сен гапларимни унут. Дардимни сенга тўқдим, ўрнига адоват уругини сепдим. Бу уруг ҳадемай униб чиқади, кўрасан.

Элчин шундай деб бироз гандираклаган ҳолда уйдан чиқди. Анвар кузатиб қуймоқчи эди, унамади. Шу бўйи ярим тунгача тентираб юрди.

Анвар эрталаб барвақтроқ йулга чиқиб прокуратура томон кетди.

Пивохонадан чиқиб машинага ўтиришгач, Ҳамдам ҳам роҳларига сақич узатди:

— Пивонинг ҳидини олади. Ҳар ҳолда ишга борарсизлар, а?

Машина ўрнидан жилгач, Зоҳидга қараб деди:

— Намозовнинг уйида яқин орада бўлдингми? Ўша кўчадан ўтиб кетайлик.

Зоҳид унинг мақсадини Шариф Намозов яшайдиган кўчага бурилишганда англади. Лола кўчасида кўкрак кериб турган иморатлар қаторида бостирмага ўхшаб гарибгина кўринувчи уй олди қурилиш майдонига айланган эди. Ёгочлари чирий бошлаган эски дарвоза энди темирдан бўлибди. Сувоқдан чиққан болохона эса савлат тукиб турибди. Пештоқсиз уй томи очиб ташланган, офтобнинг ўтли нафасига қарамай, усталар ишлашяпти. Машина уй қаршисидан ўтаётганида секинлади, аммо Ҳамдамнинг буйруғи билан тўхтамади. Дарвоза олдида Насиба қўшни аёл билан суҳбатлашиб турар эди. Эри қамалиб чиққанидан бери, айниқса, катта қурилиш бошланганидан бери атрофдаги ҳар бир ҳаракатга чўчиброқ қарайдиган бўлиб қолган бу аёлнинг секинлаб ўтаётган «Волга»ни сезмаслиги, Зоҳид билан Ҳамдамни кўрмаслиги мумкин эмасди. Насиба уларни кўрди, таниди. Гапирётган гапидан адашди, ранги ўзгарди. Қўшни аёл буни сезди. «Нимани кўриб бунчалик ўзгарди?» деган муаммо билан орқасига ўгирилади.

Ҳамдамнинг режасида Насибага дуч келиш кўзда тутилмаган эди.

— Бизни кўргани яхши бўлди, — деди у. — Эри келиши билан айтади. Намозовнинг тинчи бузиладиган бўлди.

— Бугун нечта арининг уясига чўп суқдинг ўзи? — деди Солиев кулиб.

— Мен манави одил прокурорга ҳақиқат қанақа бўлишни курсатиб қўймоқчи эдим. «Бу одам олим экан», деб бино қўйган эди. Мана, олимнинг аҳволи. Олимда ҳам жигилдон бор, жигарим. Сенга маслаҳатим: буни ҳам тинч қўйма. Бурчакка сиқиб олиб боравер. Шуңдай сайраб берадики... Асадебк қафасга тушиб қолганини ўзи ҳам билмай қолади.

— Сенинг ишинг осон, — деди Солиев. — Кўрдинг, гирибонидан бугдинг, қафасга тиқдинг.

— Ҳамдам ака қадим замонда миршаб бўлишлари керак эди, — деди Зоҳид, майорни қувватлаб. — Ўгрини ушлардилар-у, қўларини кесардилар, тамом — вассалом.

— Қадим замон сен уйлаганчалик бўлмаган, — деб эътироз билдирди майор Солиев. — Жиноятчини қози сўроқ қилган, гувоҳларни эшитган. Гуноҳ аниқ исботланганидан кейин жазо берган. Каттагина подшолик зиндонига нари борса уттиз-қирқ одам сигади. Темур замонасидаю ўғирлик деган нарса унутилган экан. Бир бола бошига бир товоқ

олтин қўйиб мамлакатнинг кунчиқар чегарасидан пиёда юриб кунботардаги чегарасига боргунча йигит ёшига етаркан-у, аммо товоқдаги олтинга биров тегмас экан. Бундан хулоса шуки, қадим замонда ҳукм қағий бўлган. Одамлар гуноҳлари учун қандай жазо олишларини билганлар, билганлари учун қўрқиб, ўзларини тийганлар. Ўғрилик қилдими, гуноҳи исботландими, тамом, қўли кесилади. Бошқача жазо бўлиши мумкин эмас. «Бу ўғри бекнинг амма-холасига жигар экан, жазони енгиллаштиринг, илтимос, қўлига игна санчиб қўя қолинг», дейилмаган. Яқинда бир йигитча «Ўтмишда темир қошиқ бўлмаган, шавлани қандай ейишган, а?» дейди. Сенларнинг гапларинг ҳам ўша боланикидан қолишмайди. Назарларингга одил суд ўн еттинчи йилдан кейин пайдо бўлган, а?

— Энди биз билганимизни гапираимиз, ака, — деди Ҳамдам. — Лекин қадим замонда фақат адолат бўлган, деган гапингизга қўшилмайман. Гуноҳни исботлаш учун иккита гувоҳ керакмиди? Ўша замонда иккита аҳмоқ, иккита ғаламис, иккита игвогар топилмаган, дейсизми? Минглаб каллар уша ғаламисларнинг гувоҳлиги билан узилгандир? Зиндонда кам одам бўлишига бошқа сабаб бордир. Подшолар жиноятчиларни қайта тарбиялаш билан шугулланишмагандир. Жиноят қандай жазога лойиқ? Ўлимгами? Кесилсин, осилсин, чопилсин, тамом! «Беш йилдан ўн йилгача ахлоқ тузатиш колониясига юборилсин», деган гап бўлмаган, дейман, а? Улар тўғри қилишган. Мана, Асадебкни юз йил ахлоқ тузатиш колониясида сақланг, фойда бўлармикин?

— Адашганлар-чи? — деди Зоҳид унинг сўзини бўлиб.

— Адашганларми? — Ҳамдам бир оз ўйланди. — Агар чиндан ҳам адашган бўлса, кечириш керак. Агар адашган одам қамалса, ундан бири тузалади, бир қисми аламзада бўлади, бир қисми қамоқдаги «жиноят малака ошириш курсида» таълим олиб чиқади. Лекин ким адашди, ким астойдил тавба қилди, библиб булмайдиди-да. Сен раҳм қилган одамнинг биттаси шу Намозовми? Энди у — тамом бўлган одам. Ҳалқумини ҳаром қилдими, энди нафсини улса ҳам тиймайди.

Машина депара ички ишлар бўлими қаршисида тўхтаб, Ҳамдам тушиб қолди. Кўп ўтмай майор Солиев машинани тўхтади. «Ҳамдам билан қиладиган ишим бор», деб у ҳам тушди.

Зоҳид Чувринди билан учрашувга тайёрланиш учун атайин барвақтроқ келаётган эди. У Маҳмуд Эҳсоновни Элчининг тўйида кўрган эди. У ҳақда жуда оз нарса биларди. Билганларининг қай бири ҳақиқат, қай бири миш-миш — ҳали фарқига бормаган эди. Дастлабки учрашув гигални ечишдаги дастлабки уриниш бўлмоғи мумкин. Зоҳид шу соҳага кирганидан бери кўп одамни сўроқ қилди. Лекин бугунгисининг бошқачароқ бўлишини кунгли сезарди. Ҳарҳолда лақаби «Чувринди» бўлгани билан кисавур ёки йўлтўсар

эмас, ҳатто, бу олам ибораси билан айтилганда, «торпедо» — бир-икки пулдорни ҳимоя қиладиган зурлардан ҳам эмас. Асадбеклар ҳақида сўз кетгудай бўлса, майор Солиевнинг унга ҳамиша юқори баҳо бериши бежиз эмасдир.

«Тарози палласини у томон босиб турибди, — деб ўйлади Зоҳид. — Мен улар ҳақида оз нарса биламан, улар эса мени беш қўлдай билишади. Ҳатто акамнинг қотилларигача билишади. Мен уларни жиноятчи деб гумон қиляпман. Менга тегишли тарози палласида фақат гумон бор. Гумон пуфакка ухшайди. Шишиб, баҳайбат тус олавериши мумкин, аммо тош босмайди. Аксинча, вақти келиб ёрилса, одамни шарманда қилади».

Зоҳид шу хаёллар билан идорасига яқинлашиб, Анварни кўрди-ю, ажабланди. Ҳатто «Бирон кори ҳол бўлдимикин?» деб хавотирланди.

— Ҳабиб ака тинчмилар? — деб сўради салом-алиқдан сўнг.

— Ҳабиб акангизнинг ишлари беш. Масковдан нари Лондонга жўнаб қолибдилар. Халқаро Академияга аъзо бўлилар, деган хабар эшитдик.

Зоҳид Анварни ичкари бошламоқчи бўлди. Анвар ишга шошаётганини баҳона қилиб, унамади.

— Кеча бир гап эшитиб, шуни айтгани келган эдим, — деди у, соатига қараб олиб. — Тунов куни бир одамни осиб ўлдириб, ёқиб юборишган экан, эшитгандирсизлар?

— Эшитдик, — деди кулимсираб Зоҳид.

— Ҳа-я, — деди Анвар ҳам кулимсираб, — сизлар эшитмаган, билмаган гап бўлмайди-ку. Хуллас, ўша йигит Асадбекнинг одами эмишми?

— Шунақа миш-миш бор.

— Аниқ гап эмасми ҳали?

— Исботланмаган гап биз учун миш-миш.

— Хўп, миш-миш бўлса бўла қолсин. Менинг бир жонажон дўстим бор. Элчин, эшитганмисиз? Ўша Асадбекнинг куёви бўлган. Ун йил ўтириб келди.

— Эшитганман.

— Лекин беғуноҳ қамалганини билмайсиз. Хотинини ўлдирмаган эди.

— Тухмат билан кетганмиди?

— Балки тухматмасдир. Айбни бўйнига олган, у ўжар. Нимага шундай қилганини мен ҳам тушунмайман.

— Бўйнига олган бўлса... балки жаҳл устида ёки кайфда...

— Йў-ўқ, унақа боламас у. Одам ўлдирилмайди. Одам ўлдириш осон эканми?

— Қийинми?

Анвар «Қалака қиляптими ё жиддий сўраяптими?» деб ўйлаб, Зоҳидга қаради. Зоҳиднинг кўзларида қувлик нишонаси йўқ эди. Шу сабабли саволга жавоб беролмай ўйлашга мажбур бўлди.

— Билмадим, — деди ниҳоят. — Ҳарҳолда қийин бўлса керак. Одам қўй эмас, пичоққа бўйинини тутиб берадиган... Гапнинг қисқаси, Асадбек куёвидан гумонда экан.

— Қанақа гумон?

— Тушунмадингизми? Менинг ўша ўлдирилган одамимда қасдинг бормиди, дегандай қилибди.

— Нима учун гумонсирайди?

— Ҳайронман... билишимча, Ноиланинг ўлимида унинг ҳам ҳиссаси бўлгандир-да.

— Буни дўстингиз айтдими?

— Йўқ, бу ўзимнинг гумоним, — Анвар шундай деб Зоҳиднинг жиддий тикилиб турган кўзига қараб, кулимсиради.

— Нимага куляпсиз? — деди Зоҳид ажабланиб.

— Яхши ҳам хонангизга кирмаганим. Тикка туриб олиб шунчалик сўроққа тутяпсиз, ичкарида кечгача тергов қиларкансиз-да, а?

— Ишимиз шунақа-да, хафа бўлманг.

— Ҳазиллашдим. Бу ерга келишимдан мақсад — ўша ўлим билан шугулладиган одамни танисангиз тайинлаб қуйсангиз. Элчиндан гумон қилиб юрмасин, иғволарга учмасин. Асадбекдан ҳар балони кутиш мумкин-да. Кўр ҳассасини бир марта йўқотар экан, кўзи очиқлар икки марта йўқотмасин, тагин.

— Яхши, айтиб қўяман. Лекин... ўртогингизни сўроққа чақиришга тўғри келади-да.

— Нима учун?

— Ҳақиқатни ойдинлаштириш учун. Уни гумондан халос этиш учун.

— У одам ўлдирилганида Элчин Фарғонада эди. Кеча келди. Мен ўзим икки марта уйига бордим. Дарвозаси берк эди.

— Сиз хавотир олманг, беғуноҳ одамни гумонга қурбон қилдириб қўймасмиз.

Анвар хайрлашиб, изига қайтар чоғида Зоҳиднинг саволларини бир-бир эслаб, «Оғайнимга ёрдам бераман, деб ишини чалкаштириб, юбордим шекилли», деб келганига пўшаймон еди.

Зоҳид учун бу кутилмаган учрашув, кутилмаган гаплар калавани яна чигаллаштирди. «Ҳамонки Асадбек куёвидан гумонсирабдими, бунда бир гап бор, — деб ўйлади у. — Ажаб... нима учун айнан Жамшидни ўлдирди, деб гумон қиляпти? У ҳолда Жалол Комиловни ким ўлдирган? Куёвидан гумонсирадими, демак... гуруҳлар уруши эмас бу. Унда Мақсуд аканинг фикрлари тўғри бўлиб чиқади. Гуруҳлар ҳали олишув учун пишиб етилмаган, олишувнинг бошланишига асос йўқ ҳали. Хўш, унда ким? Балки бирон-бир гуруҳ Элчинни ўзига оғдириб олишга ҳаракат қилгандир. Асадбекнинг гумони шундадир?..»

Зоҳиднинг хаёли Чувринди келгунига қадар шу муаммолар билан банд бўлди. Маҳмуд Эҳсонов айтилган вақтда, бир дақиқа нари-бери қилмаган ҳолда келди. У билан бирга хонага ёқимли атир ҳиди ҳам кирди. Чувринди кун иссиқ бўлишига қарамай, оқ-пуштига мойил костюм кийган, қизил галстук боғлаб олган эди. Сочларини силлиқ тараган, унги қўлининг кўрсаткич бармоғига тилла узук таққан одамни биров «Чувринди» деб чақирса, кулгили ҳолат юз берарди.

Чувринди башанг кийингани билан ҳаракатида, қарашларида, ҳол-аҳвол сўрашаётганидаги овозида кибр сезилмади. Унинг бу қадар маданиятли бўла олишини Зоҳид ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

Уларнинг орасида — уриниброқ қолган ёзув столи. Аслида, ҳаётнинг қитмирликлари олдида ожиз қолишмаганида фан бобида баҳс юритиш мумкин бўлган икки одам прокуратура маҳкамасида юзма-юз ўтирар эди. Юзаси иссиқ чойнак изларидан доғланган бу стол жуда кўп одамни кўрган, аммо илм кўчасидан нари кетишга мажбур бўлганларнинг учрашувига энди гувоҳдир. Уларнинг тақдирларида юзма-юз келиш бор экан. Маълум бир нуқтада зиё кўчасидан бурилмаганларида эди, айтилган фурсатда қайси бир кенгашда даврнинг муҳим илмий муаммоси бўйича баҳс юритган буларми эдилар. Зоҳид ярим йўлда бошқа кўчага бурилди. Чувринди ҳали илм кўчасига яқин ҳам келмаган эди. Катта шаҳарга ўқирман, деган умидда келди-ю, бошқача «ўқиш»га кириб қолди. Бу «ўқиш»ни аъло даражада адо этгани учун «муаллим»лари уни ўз ёнларида олиб қолдилар. Унинг зийрак ақли қачондир шу маҳкамада сўроқларга жавоб беражагини биларди. Шу сабабли остона ҳатлаётганида гувоҳ сифатида чақирилганига шукр қилиб қўйди.

— Ёлгон гувоҳлик бериш қонун бўйича жазоланажагини эслатиб қўймоқчиман, — деб гап бошлади Зоҳид расмий оҳангда.

«Баланд дорга осилмоқчига ухшайди-ку», деб ўйлади Чувринди. У Зоҳидга бир оз тикилиб турди-да, кулимсиради.

— Ёлгондан Худонинг ўзи асрасин. Ёлгон гувоҳлик бериш учун атай келган аҳмоққа ухшайманми?

— Бу ерга фақат аҳмоқлар келади, деб ўйлайсизми?

Саволга савол билан берилган жавоб Чувриндини зийрак торттирди. Гарчи у айтилган дамда кибрдан узоқ бўлса-да, Зоҳидни менсимай турган эди.

— Айтдим- қўйдим-да, — деди у ҳазил оҳангига кўчиб.

— Расмиятчилигимиз шунақа, узр, — деди Зоҳид, гап оҳангида бир поғона пастга тушиб. Сунг қоғоз-қалам олиб, расмиятчилигини давом эттирди. — Исми шарифингиз, тугилган йилингиз...

Чувринди айтиб турди, у ёзди. Расмиятчилик тугагач, асосий мақсадга кўчилди:

— Жамшид Суннатиллаев кимингиз бўлади?

— Танишимнинг ўгли.

— Нима учун сизникидан чиқарилди?

Чувринди «Билмайсизми? Ажаб... Мен эсам Жамшиднинг уйига борганингиздан хабардорман. Мен билан мушук-сичқон уйнаманг», дегандай қараб турди.

— Отаси ана кетаман, мана кетаман, деб ётибди. Билмай қўя қолсин, дедим. Шум хабарни эшитса, ажалидан олдинроқ ўларди, шундай эмасми?

— Балки... Отаси билан яқин дўст эдингизми?

— Яқин десам ҳам бўлади. Аммо дўст эмас эдик. У кишининг ёшлари улутроқ. Мен кооператив очаётганимда ёрдам берганлар. Лимонад цехини бирга очганмиз, десам ҳам бўлади. Винзаводда қўли гул устаалардан бўлган эканлар.

Бу гапни эшитган Зоҳид ёзишдан тўхтаб, ўйлаб қолди. «Винзавод? Қўли гул эканми?»

— Цехни қачон очгансиз?

— Икки-уч йил бўлди. Ҳаммаси қонуний равишда бўлган.

«Ўгай онаси қамоқдан чиқаришга ҳам ёрдам берган, деди. Қамоқдан чиққанига ун икки йилдан ошган-ку?»

— Жамшиднинг отаси билан ҳам ўша кезлари танишганмисиз?

— Шунақа шекилли, аниқ эсимда йўқ.

— Хотиранингиз... яхши эмасми?

— Хотирамдан нолимайман, аммо ким билан қачон танишганимни аниқ эслаб қолишим лозим, деб ўйламаган эканман. Бугундан бошлаб шу хатони тузатаман. Бугун — учинчи июн, бир минг тўққиз юз саксон тўққизинчи йил. Шанба. Соат, — у шундай деб, билагидаги тилла соатга қараб олди. — Соат ўндан беш дақиқа ўтди. Прокурор Зоҳид Шарипов билан танишиш бахтига муяссар бўлдим.

Зоҳид истехзо билан жилмайиб қўйди.

— Сизга ярашмас экан.

— Нима ярашмас экан?

— Майнавозчилик. Ундан ташқари, хотиранингизга ўзгартиш киритинг, Зоҳид Шарипов прокурор эмас, прокуратура терговчиси.

— Яхши, компьютерга ёзиб қўйилди, — Чувринди шундай деб кўрсаткич бармоғини чеккасига тиради.

— Жамшидни охириги марта қачон кўрган эдингиз?

— Улимидан бир кун олдин.

— Ёқилган мурданинг Суннатиллаев эканига аниқ ишонасизми?

— Бошқа одам деб ўйлайсизми?

— Мен ҳозирча ҳеч нима деб ўйламайман. Мурда Суннатиллаевники эканини қаердан билдингиз?

— Машинаси турибди-ку?

— Сизга ким хабар берди?

— Билмадим, уйга кимдир телефон қилибди.

— Нотаниш одамнинг хабарига ишондингизми?

— Машинаси турибди-ку?
 — Мурданинг афтини таниб бўлмасди. Жамшиднинг алоҳида белгилари бормиди?
 — Қанақа алоҳида белгилари?
 — Масалан... оёғи калта эмасмиди?
 — Чулоқ, демоқчимисиз? Йўқ, соппа-соғ эди... — Чувринди шундай жавоб берди-ю, «Нима бало, чулоқ мурдани топишган эканми?» деб ичидан зил кетди.
 — Демак, уни бир кун олдин кўргансиз.
 — Ҳа, бир кун олдин ишда эди.
 — Қаерда ишларди, мактабдами?
 — Мактабда нима қилади? Менда, лимонад цехида ишларди.
 — Биздаги маълумотларга қараганда, мактабда дурадгор экан?
 — Билмадим. Балки менга келгунича ишлагандир, — Чувринди шундай деди-ю, ичида Кесакполвонни сўқди: «Ҳамиша ишни чала қилади».
 — Суннатиллаев уйланганмиди?
 — Йўқ, аёлларга тоқати йўқ эди. Нима учун қамалганини билсангиз керак. Менга бир ёрилиб, «Тўхматга қолганман», девди. Аёлларга ишонмай қўйганди.
 — Отаси оғир ётибди, дейсиз. Тузалиб кетса-чи? Сиздан хафа бўлмайdimи?
 — Аввал тузалсин-чи? У тузалиши мумкин, аммо ўғли тирилмайди-ку? Ё тирилтириш қўлингиздан келади-ми?
 — Келмайди, айниқса, ёқиб юборилган мурдани тирилтира олмаймиз. Жамшидда кимнинг хусумати булиши мумкин?
 — Билмайман, мўмин бола эди. Биров билан жанжаллашганини кўрмаганман...
 — Қизиқ... Мурда ёқиб юборилган... — Зоҳид «Мурданинг буйраги олинган», демоқчи бўлди-ю, «Ҳозир вақти эмас», деган қарорга келиб, узини тутди. Иккиланганини билдирмаслик учун гапни бир маромда давом эттирди: — Машинага эса, тегилмаган. Бу сизга галати туюлмаяптими? Қотил нима учун ҳеч нарсага тегмади экан?
 — Бу сизга галати туюлиши керак. Сиз мендан лимонад нима учун бемаза, деб сўранг, нима кам солинганини аниқлаб, айтиб берай.
 — Балки бу ажабланарли ҳолни уйлаб кўргандирсиз, дебман. Унда бошқа саволга жавоб беринг: нима учун мурдани ўликхонадан берухсат олдинглар?
 — Ўликни олишга ҳам рухсат керакми? Бордик, сўрадик, беришди, кўмдик. Ўлик «Қачон мени кўмишаркин, қачон рухсат беришаркин», деб маҳтал бўлиб ётмайди-ку? Мурда қочиб ҳам кетгани йўқ, аниқ бир жойда ётибди, керак бўлса кавлаб олаверасизлар, шунақа одатларинг ҳам бор шекилли?
 — Бу гапингиз ҳам тўғри. Мана, ўқиб кўриб, имзо че-

кинг, — деди Зоҳид қогозни узатиб, — агар лозим бўлиб қолса яна безовта қиламиз. Хизматчилик, қотилни топмагунимизча тинчий олмаймиз.

— Қотилни топишга ишонасизми? — деди Чувринди қозга имзо чека туриб.

— Юз фоиз ишонамиз, — деди Зоҳид қатъий тарзда. Бу гапдан Чувринди мийигида кулимсираган бўлса-да, Зоҳиднинг тик қаршига бас келомай кўзларини олиб қочди.

— Омадингизни берсин, — деб хонадан чиқмоқчи бўлганида Зоҳид тўхтатди:

— Ҳа айтмоқчи, эксгумация лозим бўлса, сизни яна безовта қиламиз.

— Тушунмадим?

— Эксгумация... Ўзингиз айтдингиз-ку, мурдани гўрдан кавлаб олишда. Отаси ётган бўлса, яқин киши сифатида сиз қатнашишингиз керак.

Чувринди «Чақирсангиз қатнашармиз», деб хонадан чиқди.

...

Ровийлар дерлар: дунёда севинтирувчи бирон нарса йўқки, кетидан хафа қилгувчи бир нарса келмаса.

Тоғ қишлоғининг этагидаги ғарибгина уйда ғарибгина кун кўрувчи эр-хотиндангина иборат бу кичик оила бошига тушган ташвишлар ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Уларнинг дардларини баён этмоққа қалам ожиз. Бу дардларни фақат тирноққа зор одамларгина ҳис қила олишар. Йўқ, бу эр-хотинни Яратган фарзанддан қисмади. Никоҳларидан бир йил ўтар-ўтмас ўғил кўрдилар. Ғариб кулбалари севинчга тўлди. Сунг... севинч кетидан гам кириб келди. Бу ҳол оз эмас, яна олти қарра такрорланди. Болалари ҳам ёшга етмай, энди тили чиқиб ширин бўлган маҳалда уларни доғда қолдириб кетаверишди. Охир-оқибат ҳомила нишона берган дамдан бошлаб ҳам умид, ҳам кўрқинч билан кутадиган бўлишди. Туртинчи фарзандни ерга қўйгач, ирим қилиб бир-бирларини «Турди» деб чақира бошлашди. Еттинчисида Худо марҳамат қилди. Бир йил эмас, роппа-роса йигирма йил умр берди. Келин туширдилар. Улар набира кўрмоқ умида бахтиёрлик ичра чўмиб яшай бошладилар. Еттинчи ўғилнинг умри ҳам омонат эканини улар қаердан билишсин! Дунё абадий истиқомат жойи эмас, балки уткинчи улуроқ қолувчи бир кулба эканини ҳамма ҳам вақтида билавермайди. Ёзда ўғил хашак ўримига кетди-ю, исзис йўқолди. Ўғилнинг на тириги топилади, на ўлиги. Келин уйларида узоқ яшаб қолмади. Уйига кетди. Эрининг қайтишига ёки топилишига умид қилмади. Кампир «Келиним сабр қилмагани учун ҳам ўғлим топилмади», деб то сўнги нафасигача уни айблади. Унинг

назарида келин сабр билан кутса эди, Оллоҳга йиглаб муножотлар қилса эди, у қайтиб келарди.

Аввал қишнинг совуқ нафаси сезилди. Сўнг тоғларнинг, унинг этагидаги қишлоқларнинг айбини беркитмоқчи бўлгандай қор ёға бошлади. Биринчи қор уларнинг фарзандларидай узоқ турмади. Бир кунда эриб кетди. Иккинчиси эринмай ёғди. Юрганда тўпиққача ботадиган бўлди. Ҳали олтишга бормаган, лекин кўриниши камида етмиш ёшли чолларга ухшаб қолган оила бошлиғи уша куни танчани очиб, айвондаги жойини ичкари уйга кўчирди. Келини кетиб қолганидан бери икки-уч кунда бир қозон осишарди. Бугун танчага чўт зарур бўлгани сабабли ўчоққа ўт қаланди.

Эрталаб, хўрозлар ҳали субҳ кирганидан дарак бермай туриб, уларнинг қўлогига чақалоқ овози эшитилгандай туюлди. Иккови ҳам ширин туш кўргандай бўлди. Овоз тинмади. Эр кўзини очиб, қаддини хиёл кўтарди.

— Турди, эшитяпсанми? — деди. — Чақалоқнинг овози ми ё шамол увиллаяптими?

— Шамол шунақа увиллаганми ҳеч маҳал? Қаранг-чи, балки мушукдир?

Эр ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Дам ўтмай эшикни зарб билан очиб, қўлида кўрпачага уралган чақалоқ билан ичкари кирди.

— Турди, тура қол, тезроқ. Биров чақалоқ ташлаб кетибди.

— Вой ўлайин, вой ўлайин, чақалоқни ҳам ташлаб кетадими?

Хотин қора чироқни ёқди. Эр кўрпачага уралган болани танча устига ётқизди. Бигиллаб йиглаётган чақалоқ бирдан жимиб қолди.

— Нима қилдингиз? — деди хотин кўрқиб. Чироқни эрининг қўлига тутқазиб, кўрпачани очди. Чақалоқ мунчоқ каби кузларини мултиллашиб унга қаради. Хотиннинг назарида жилмайиб қўйгандай ҳам бўлди.

— Вой ўлайин, кимнинг боласи экан, а? Ун кунлик ҳам эмасдир?

— Кимникилигини қўявер, бизга ташлаб кетишибдими, демак, Худо шуни ирода қилибди. Қара-чи, қизмикин ё угилмикин?

— Аввал печкани ёқинг. Мен сизга кеча айтувдим ёқинг, деб. Тутунидан безорман, деб ўжарлик қилдингиз.

Уй исиди, боланинг йўргаги ечилди — угил экан.

— Турди, ҳукуматга билдириб қўйсамми? — деди эр.

— Ҳукуматга билдирдингиз нима, билдирмадингиз нима? Билдириб туриб берворармидингиз? Худо бизга насиб қилди, дедингиз-ку?

Кун ёришгач, эр ташқарига чиқиб қордаги изга кўзи тушганида юраги бир нарсани сезгандай жиз этди.

— Бир одамнинг изи қолибди, — деди уйга қайтиб ки-

риб. — Турди, бу бола бегона эмасга ухшайди. Юрагим сезяпти, ўзимизнинг набира бўлса керак-ов... Келининг юкли эди, бир марта хабар олмадинг.

— Унақа деманг, хабар олганман. Бир ой бор девди. Бу эмасдир?

— Мен қудамникига бориб келай.

— Болани сизлар ташлаб келдиларингми, дейсизми?

— Менда ҳам калла бордир. Бунақа демасман...

У уйига бушашиб қайтди: келини ун беш кун бурун шаҳарга кетган эмиш...

Болага Маҳмуд деб исм қўйишди. Икки уй наридаги ҳам-сояларининг келини эмизиб турди. Кейинроқ эчки сотиб олишди. Бола уч ойли бўлганида келин шаҳардан қайтганини эшитиб, эр яна қудасиникига борди. «Қизингиз юкли эди, нима бўлди?» деб сўраб, «Бола улик тугилибди, деган жавобни эшитди. Эшитди-ю, баданига муз югуриб, тахта бўлиб қотиб қолди. Тили гапга келмади. Оллоҳнинг ҳар нарсага кўниқувчи бу содда бандаси «Улик тугилган бўлса қаерга кўмдинглар, нима учун бизга хабар қилмадинглар, тирикми, уликми, боламиздан зурриёд эди, нима учун шаҳарда тугди, нимадан уялди, бола валади зино эмас эди-ку?...» деган саволларни бермади. Қудасининг гапини оғир юқдай ортмоқлаб, уйига шумшайиб кириб борди. Бу шум хабар хотинининг жонини сўгуриб олгандай бўлди. Яхши ҳамки, йиги деган нарса бор, шу йиги билан жонини қайтарди. Сўнг қиёмат қойимни бошламоқ қасдида қудасиникига отланди. Эр остонага туриб олиб, унга йўл бермади. Чақалоққа термулиб утириб, тунни бедор ўтказишди.

— Турди, уларнинг гапига ишонма, ёлгон айтишди, — деди эр. — Маҳмуд — боламизнинг боласи, аслида исмини Ёдгорбек деб қўйсақ буларкан.

— Бир қарашдаёқ кўнглим сезган, бегона эмас, ўзимизнинг набирамыз. Сиз лақмасиз, уларнинг гапига ишониб утирибсиз.

— Ишонмадим, Турди, ҳеч ишонмадим. Маҳмуджоннинг чап курагида доғ бор, эсингдами, боламизда ҳам бор эди.

— Бурни ҳам худди ўзи.

Бола улгайгани сайин унинг юзларида, қилиқларида, гапларида, овозида... отасига ўхшашликни топаверишди. Айни чоқда, келинларининг, келин-ку, ёш, кўп нарсага ақли етмайди, қудаларининг бу қилиқларига тушгунишмади. «Остонага ташлаб кетмай, «Бола эсон-омон тугилди, энди ўзингиз боқиб олинглар, қизимизни боласи билан эр олиши қийин», десалар олам гулистон эди-ку?...» деб ўйлаб, ўйларига етишолмади.

Кунлар, ойлар, йиллар ўтаверди. Бола улгайверди. Отанасини сўрайдиган бўлди. Улар ўғилларининг тирик эканига, қачондир қайтиб келишига ишонишарди. Ҳатто келинларига инсоф қиришига, унинг ҳам қайтишига, боласини баг-

рига босишига ишонч бор эди. «Даданг билан аянг узоққа кетишган, яқинда келишади», деб болани алдашар эди. Бир куни эр «Мардонқул шаҳарда келинингни кўрибди, суюқоёқ бўлиб кетган экан, регистронда ўз кўзи билан кўрибди, энди боламга «Онанг ўлган», деб қўя қолайлик», деди. Фикр хотинга ҳам маъқул бўлди, аммо айтишолмади.

Ўн тўрт ёшга қадам қўйган йили куз серёгин келиб, пахтани териб олиш оғирлашгани сабабли қўйроқ синфларнинг ўқувчиларини ҳам сафарбар қилишди. Ана шунда эр хотин хашак ўрмига кетиб қайтмаган ёлғиз ўғилларини эслашди. Кўнгилларига безовталиқ оралади, сўнграқ бу безовталиқ юракдаги гам тоши билан бостирилди. Аввалига Маҳмуджонни юбормаймиз, дейишди. «Пахта сиёсати нозик масала, бормаса боланг қамалади», деб қўрқитишгач, ноилож қолишди. Болани куз ёши билан кузатишди. Эр ҳам йиғлади, хотин ҳам йиғлади — болани сўнгни марта кўраётганларини кўнгиллари сезди. Дийдор қиёматга қолди.

Болаларни чўлдаги бир бостирмага жойлаштиришди. Ота-оналари бағридан илк дафъа узоқлашган болалар совуқда қунишиб, бемаза овқатдан кўнгиллари айниб, тунлари бир-бирларининг пинжига кириб, тонг оттиришарди. Тераётган пахталарининг тайини бўлмаса ҳам бунда яшашга мажбур эдилар. Чунки юқорига борувчи маълумотларда фалон бўлимда қирқ саккизта норасида бор дейилмайди. Билъакс, «Фалон бўлимда қирқ саккиз азамат об-ҳаво инжиқликларини мардонавор енгиб, фидокорона меҳнат қилмоқда», деб ёзилади. Қор аралаш ёмғир тиниши билан далага ҳайдалувчи бу «азаматлар» кунига уч-тўрт кило эмас, қогозда олтмишетмиш кило тераётганларини билмас эдилар. «Еган овқатларингга лойиқ термаяпсанлар!» деган миннатдан тезроқ қутулиб, уйга тезроқ қайтиш илинжида шу бостирма остида яшардилар.

Ўн саккизинчи кун Маҳмуд ланж ҳолда турди. Ўнг биқинида оғриқ сезди. Кўнгли айниб, қайт қилди. Нонушгада иштаҳаси бўлмади. Иситмаси кутарилди. Синф раҳбарига аҳволини маълум қилган эди, у: «Далага чиқсанг, тузалиб кетасан, ўгил бола чайир бўлиши керак», деди. У чайир бўлиш учун яна уч кун шу аҳволда юрди. Биқинидаги оғриқ кучайди. Овқат емаётгани учун ҳолдан тойди. Тўртинчи кун саҳарда, ҳамма ухлаб ётган маҳалда ўрнидан турди-ю, катта кўча сари юрди. Ёмғир шивалаб турган эди: бирпасда мушук боладай ивиди. Катта, оғир этигини судраб бирон машина кўриниб олиб кетармикин, деган илинжда бораверди.

Нихоят, машина чироғи кўринди. Машинага қўл кутаргани эсида, чироқ нуридан кўзлари қамашгани, боши айлангани ҳам эсида, қолгани ёдида йўқ.

Машинадагилар болани кўришган, аммо тўхташ ниятлари йўқ эди. Ҳайдовчи ёнида ўтирган одам бирдан бақириб юборди:

— Тўхта! Нима бало, туртиб юбордингми?!

— Йўғе, — деди ҳайдовчи тормозни босиб, — четда турувди-ку?

— Йиқилди бола.

Улар тушиб, беҳуш ётган Маҳмудни машинага олишди. Йўлни ўзгартириб, касалхона томон юришди.

Маҳмуднинг жигари шишиб кетган эди. Табиблар аввалига «тузалишига умид йўқ», деган тўхтамага келишди. Агар уйига яқин ерда бўлганида шундай деб ота-онасини чақириб бериб юборишарди. Маҳмуднинг бахтига уйлари юз чақиримнинг нари-берисида эди. Бунинг устига у «Пахтадан қочганим учун қамаб қўйишмасин», деб қўрқиб, кимлигини, қаерда яшашини нотўғри айтган эди.

Синф раҳбари «Эҳсонов уйига қочиб кетди», деб хотиржам, ота-онаси эса «Болам пахтада», деб уйлашарди. Шу боис уни қидириш ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди.

Бу орада ҳеч қутилмаганда, бутун гам-аламларни бирга баҳам кўрган, бир-бирига суюниб яшаётган эр-хотин олдинма-кейин боқий дунёга рихлат қилдилар. Ажабланарлиси шуки, касал бўлиб ётмадилар. Аввал Эр кетди. Тунги уйқуси абадий уйқунинг дебочаси эканини билмай кетди. Кечқурун ётди-ю тонгда уйгонмади. Эрнинг етиси кунни айтиб йиғлаётган Хотиннинг нафаси қайтди, беҳуш йиқилди. Бир соатча алаҳсираб ётиб, жони узиди. Ҳирқираб ётган ҳолида «Болам!» деди-ю, тилини тишлади...

Худди уша кун Маҳмуднинг соғая бошлаганини билиб, табиблар ажабланишди. Даволаётган табиби табриклашди. «Буни диссертация қилиш керак», деб маслаҳат беришди.

Яхшики, мактаб болаларининг бахтига йил ўттиз биринчи декабрда яқунланади. Агар йил декабрда эмас, ўттиз биринчи январда охирласами, улар яна бир ой қор босган далада шумтираб юрар эдилар. Қўллари, юзлари ёрилган болалар ўттизинчи декабрда уйларига қайтдилар. Ана шундагина Маҳмуднинг йўқолгани маълум бўлиб, қидир-қидир бошланди.

Синф раҳбари топиб келганида Маҳмуд анча соғайган, оёққа туриб қолган эди. Синф раҳбари бу бевош болани уришди, сўқди, гина қилди, охири бувиси билан бувасидан ажраб қолганини маълум қилиб, изига қайтди.

Синф раҳбари ўқувчининг соғ-саломат эканини билиб, кўнгли тинчиди. Шум хабарни айтиб, ўз елкасидаги ташвиш тоғини мургак вужудга, мургак юракка ағдариб кетди. Аждодларимиз фалакнинг айланишига қараб ўн икки мучални белгилаб, ҳар мучалга жониворлар номини берганлар. Дейдиларки, ким қайси мучалда таваллауд топса феълан уша жониворга ўхшаб кетади. Агар шу рост бўлса, яна бир — ўн учинчи мучал жорий этилиб, бифаросатларни шунга жамламоқ ва бу мучалга эшакнинг номини бермоқ дуруст бўларми

эди. Агар шундай қилинса, синф раҳбари, шубҳасиз, эшак йилида тугилган бўлар эди.

Шум хабарни эшитганидан сўнг Маҳмуд икки кунгача узига келолмай юрди. Учинчи кун шомдан кейин оёқлари уни беихтиёр касалхона яқинидаги темир йўл сари бошлади. Буvasи ва бувиси қабрини, қишлоқни, уйни зиёрат қилиш деган тушунча ҳали унда йўқ эди. У фақат бир нарсани — ёлғиз қолганини ҳис этарди. Ёлғизлик чорасини шаҳардан изламоқчи бўлган эди. Балки онамни топарман, балки отам ҳам шаҳардадир, деган умид уни касалхонадан етаклаб чиқди. Унинг назарида шаҳар — маъмурилик қасри эди. Барча меҳрибон, саховатли одамлар, донолар шаҳарга тупланган, деб ҳисобларди.

Вагон оғаси «онасини излаб кетаётган» касалхона кийимидаги болага раҳм қилиб, тушириб юбормади. Аксинча, бумасига олиб кириб, чой-нон билан сийлагач, боладаги «Ҳамма яхши одамлар шаҳарда», деган фикр қатъийлашди. Аммо шоҳбекатда унга биров қарамади, эътибор ҳам бермади. Нима қилишни, қаерга боришни билмай, кун бўйи бу бино ичида санжиб юрди. Бир-икки ташқарига чиқди, касалхонанинг юпун кийимида совқотиб, тез изига қайтди. Қорни очди. Касалхонада қоғозга ураб олган икки бурда нонни еди. Қоронги тушганида силласи қуриб, уриданққа чўзилди.

Ҳайдар (унда «Кесакполвон» унвонига мушарраф бўлган эди) ўша кеч «ов»да эди. Касалхона кийимида гужанак бўлиб ётган болага аввал эътибор бермади. Ўлжа қидириб бироз айлангач, болани туртиб уйғотаётган милиционерга кўзи тушди. Болани бу ерга дайдиб келиб қолганини дарров сезиб, уни қутқармоқчи бўлди. Тез-тез юриб яқинлашди-да, қаддини кутараётган Маҳмудни елкасидан кучди.

— Калла пишдим, братишка, — деди худди яқин одами-ни суйгандек, сўнг милиционерга қаради:— Бу менинг укам, тоби йўқ, шаҳардаги дўхтирга курсатгани олиб келганман.

Милиционер Ҳайдарни танирди, шу боис унинг гапига «ишониб» нари кетди.

Ҳайдар боланинг юзига қараб, кейин пешонасига кафти-ни босди.

— Иситма бор-ку, қаёқдан қочиб келяпсан, чувринди укам, — деди.

Маҳмуд айтди.

— Юр, дўхтирга олиб бораман, — деди Ҳайдар.

«Шаҳарда яхши одамлар кўп», деб уйлади Маҳмуд.

Ҳайдарнинг ёши катта бўлгани билан новча, хипчиндай қилтириқ Маҳмуд билан бўйи қарийб баравар эди. Маҳмуд боши айланиб юролмагани учун уни опичиб олди. Узун болани опичиб юриш ташқаридан қараган одамга кулгили туюлар эди.

Шу-шу уларнинг тақдирлари боғланди. Аввал Асадбекни-кида яшади, сўнг, Асадбек уйлангач, Ҳайдар билан бирга

турди. Асадбек қимордан кўра угирлик дуруст, деб ҳисоблагани учун Ҳайдар билан ишлади. Асадбек уни қиморга яқин йўлатмади.

Ишлар юришиб, бел бақувватлашгач, уй-жой қилди, уйланди. Онасини ҳам топди...

Аниқроғи, сураб-суриштириб, Ҳайдар топди. Бир кун и Асадбекка:

— Онасини топдим, аммо шалағи чиқиб кетибди, — деди.

— Курсатиб қуй, умидвор бўлиб юрмасин, — деди Асадбек.

— Кунглини чўктириб нима қиламиз?

— Курсин, ҳаётнинг қанақалигини билсин.

Ҳайдар Асадбек амрини бажарди. Маҳмуд онасини шармандали ҳолда кўрди. Аввалига ишонмади. Ҳайдарнинг далиллари ҳам кор қилмади. Тугилиб усган қишлоғига бориб келганидан сўнггина ишонди.

Ишонди-ю, яна бир улиб тирилди. Касалхонада бир улиб тирилган эди, бу сафар ўлди-ю, бошқа одам бўлиб тирилди. Дунё кўзларига жирканч ҳолда, сассиқ балчиқ ҳолида кўри-ниб, ҳамма нарсадан нафратлана бошлади. Ҳатто яқинлари бўлиб қолган Ҳайдар билан Асадбекдан ҳам нафратланди. Онасини бу ҳолда курсатгани учун Ҳайдарга нисбатан бўлган нафрати то ҳануз сўнмаган, бу нафрат вужудининг аллақаерида уйгонмоқ учун худди буйрақдаги тошдай фурсат пойлаб ётарди.

Прокуратура маҳкамасидан чиққан Чувриндининг кўнгли хира эди. У пахтадан қочган кезлари ҳаётида илк марта қамалиб қолишдан кўрққан эди. Синф раҳбарининг қамоқдаги даҳшатлар хусусида гапирганлари ҳамон эсида. У дамда бу гапларнинг аксари лоф эканини болалар билишмас эди. Уқитувчига ишонишарди, кўрқишарди. Биринчи марта Ҳайдарга қўшилиб угирлик қилганида яна кўрқди. Беш-ун кун эшик тик этса ҳам милиционер кириб келаётгандай кўчиб тушарди. Кейинчалик бу кўрқув анча чекинди, аммо уни бутунлай тарк этмади. Уни ҳамиша ақл билан иш қуришга мажбур этувчи ҳис ҳам ана шу кўрқув эди.

Ровийлар дерларки: бу алдоқчи ҳаёт киши билмасдан ебичиб қўядиган заҳарга ухшар. Киши заҳар борлигидан беҳабар ҳолда уни иштаға билан ер ва билмаски, унда ўз улими яшириндир. Чувринди еяётгани аста-секин таъсир этувчи заҳар эканини аниқ билмаса-да, бахтиёрлик ичра яшай туриб, бахтсизликка учрамоқдан кўрқмоқ лозимлигини сезиб турарди. Омаднинг фоҳиша хотин каби эканлиги, бутун сенга кулиб турса, эртага бошқага илжайиб қаражаги ҳам унга аён эди.

Бутунги ташриф унинг учун айтарли жиддий аҳамият касб этмаса-да, кунглини хира қилди. Бунақа маҳкамаларга

ҳатто шунчаки саломлашиб чиқиш учун ҳам киргиси йуқ эди. Зоҳиднинг чақирув қозозини йиртиб ташлаб, бу идорадаги танишларига сим қоқиб қўйиши ҳам мумкин эди. Аввало иш чувалашмасин, деди. Ужар, ҳақиқатпараст деб таърифланаётган Зоҳидда шубҳа уйғотишни истамади. Қолаверса, руҳидаги нафсни ўлдирар олган терговчини яқиндан бир кўриш иштиёқи тугилди.

Асадбек ҳеч ёлғиз юрмасди. Бу — табиий ҳол. Катта одамнинг ташвиши ҳам катта бўлади, атрофидаги хавфи ҳам. Кесакполвон атрофидагиларга қадрини намоёиш этиш учун, оғайнисига тақлид қилиб, у ҳам доимо бир-икки йигит билан бирга бўларди. Бу гуруҳда фақат Чувриндигина ёлғиз юрарди. У бировга тақлид қилишни хушламас эди, қолаверса, гавдасига, кучига ишонарди.

Шаҳар марказидаги уч қаватли бино ертўласига жойлашган қароргоҳига кетатуриб, машинасини кўп қаватли иморатлар орқасида қолиб кетган маҳалла сари бурди. Маҳаллага урушдан илгарди асос солингани учун иморатлари унчалик ҳашаматли эмасди. У машинасини сувоқлари кўчиб туша бошлаган уй қаршисида тўхтатди. Бу уй бир вақтлар Асадбекларнинг макони эди. Уй эгаси бир кечада уйни ҳам, хотинни ҳам Асадбекка бой бериб, аламига чидай олмасдан ўзини осиб қўйган эди. Асадбек у билан қалин дўст бўлмасанда, узаро яқинликлари бор эди. Шу сабабли унинг ўлимидан ҳам изтироб чеқди, ҳам жаҳли чиқди.

— Эринг аҳмоқ экан, — деди маъракалари утганидан сўнг. — Уй ҳам, хотин ҳам топиладиган нарса, жон топилмайди. Кеча ютқизган бўлса, бугун ютарди. Мен унга уйни бўшат, хотинингни бер, деб қисталанг қилмовдим. Ҳозир ҳам бундай демайман. Уй ўзингга буюрсин. Хоҳласанг, эрга тег. Фақат эрингни қиморга яқинлаштирма.

Аёл нима учундир эрга тегмади, Асадбеклар даврасидан узоқлашишни истамади. Дам-бадам шу уйда қиморбозлар йиғиладиган бўлишди. Хотин уларнинг хизматини урнига қўйиб юрарди. Умри шу зайлда утиб олтишни қоралаганда ёлғизлигини ҳис қила бошлади. Бу орада Чувриндининг онаси ҳам чиройини, ёшлигини бой бера борди. Бозори чаққон хонимнинг ишлари орқага кета бошлади. Майхўралик уни одам кепатасидан чиқариб ташлади. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда хор ҳолда ётиб юрганида Чувринди уни шу уйга олиб келди. Уй бекасидан «Кўз-қулоқ бўлиб туринг», деб илтимос қилди. Чувринди уни она сифатида қадрламаса ҳам, одам сифатида раҳми келарди. Куча-кўйда улиб-нетиб қолмасин, деб хавотирланарди.

У ҳовлига кириши билан айвон пойдеворига суянганча бошини осилтириб ухлаб утирган онасини кўрди. У ахлатхонада ағанаб ётганми, кўйлагига қараб бўлмайди, сочлари тўзиб кетган... Сўлагига оқиб утирган онасини кўриб, ижирганди. Шу хотин энди эллик ёшдан ошди, деса биров ишон-

мас эди. Айвонда уй бекаси кўриниб, саломлашгач, изоҳ берди:

— Икки кун кўринмай кетди. Тиланчилик қилиб пул топганми, билмайман.

Чувринди ёнидан пул чиқариб, унга узатди:

— Қанча ичса, шу ерда ичсин, кўчага чиқарманг.

— Шериклари билан ичмаса, кўнгли жойига тушмайди. Анави куну учтасини бошлаб келибди. Хафа бўлманг-у, киритмадим. Кўни-кўшнилардан уяламан-да.

— Тўғри қилибсиз, — Чувринди шундай деб, онасига яна бир қараб олди. — Телефон қиламан, ҳали олиб кетишади.

— Қаёққа?

— Диспансерга.

— Даволаб бўлармикин бунини?

— Даволаб бўлмаса ҳам ўша ерда ётсин.

Чувринди шундай деб чиқиб кетди.

Уч қаватли бино ертўласида уни Бутқа одатдагидек жилмайган ҳолда кутиб олиб, «Шу ердалар», дегандай им қоқиб қўйди.

Кесакполвон билан гаплашиб утирган Асадбек утирган ерида қўл узатиб, кўришди.

— Зайнаб тузукми? — деб сўради Чувринди, унинг қаршисидаги ўриндиққа утириб.

— Янганг ёнида қолган. Телефон қилсам тузук, деяпти. Духтирга яхшилаб тайинладингми?

— Ўзимизнинг одам. Тузалгунича ёнидан жилмайди.

— Прокурор нимага чақирибди?

— У-бунини суриштирди... Жамшид масаласида.

— Кавлаяптими?

— Ҳа, энди бир уриниб кўради-да.

— Ҳайдар, кавказликларингни рўпара қилмоқчи эдингку?

— Улар тайёр. Прокурор озгина кавлаштиради, бирдан рўпара қилса, хитлашади. Кеча шупирнинг изига тушишди. Шупир бугун Учқудуқдан келса, таппа босишади. У оғзидан гуллайди. Ҳаммасини пишитиб қўйганман. Ош тайёр, узи сузиб олади.

— Каллангни ишлат, ош тагига олмасин.

Кесакполвон «Бир-икки марта тагига олдирганмидим?» демоқчи бўлди-ю, Асадбекнинг кайфияти ёмон эканини эслаб, индамай қўя қолди.

— Бек ака, заводдаги йигитлар хунук хабар етказишди, — деди Чувринди.

— Яна нима бўлибди?

— Шариф қуругидан торгаётган¹ эмиш.

Бу гапни эшитиб, Асадбек Кесакполвонга қаради.

— Нима учун менга қараяпсан, мен ўргатибманми?

¹ Наша чекапти, деган маънода.

— Йигитларнинг гапига қараганда, сиз қўйган жонон билан тортаркан, — деди Чувринди.

— Булмаган гап! У чекмайди. Нинадан олиши тўғри, лекин қуруғидан тортмайди.

— Маҳмуд, жонон буники булса ҳам сенга бир иш бор: агар уша ургатган булса, хотини йириб, оёғидан дарахтга осиб қўй. Шарифни дўхтирга рўпара қил, тузатсин.

— Бормайман, деса-чи?

— Боргиси келмаса, ўласи қилиб калтакла. Қон чиқмайдиган жойига ур. Калтақдан кўрқади у хунаса.

— Қиличнинг ўзи дуруст эди, буни бекорга талтайтирдинг. Фойдаси тегадиган олим, деб елкангга чиқариб олдинг. Ана энди ўзи бошингга ўтириб олиб сийиб ётибди.

— Учир, ақлинг етмаган ишларга аралашма. У бугун бўлмаса, эртага керак бўлади бизга. Маҳмуд, дўхтирдан сўра, неча кунда тузатаркин, шунга қараб, Португалияга боришини ҳал қил.

Азалдан шу: Асадбек бир ишни амалга оширмоқчи бўлганда Кесакполвон тушунибми, фикр билдирса, «Ақлинг етмаган ишга аралашма», деб шарт кесади. Бошқа одамга бу ҳақоратдай ёки камситишдай туюлиши мумкин. Кесакполвон эса бунақа жеркишу, сўкишу лаънатлашларга кўникиб кетган. Огайнисининг сўккани — сўк оши, ургани — ун оши, дейиш ноўрин, чунки Асадбек унга ҳеч қачон қўл кўтармаган. Чувриндини ёшлиқдаги хатолари учун бир-икки урган, аммо Кесакполвонни чертиб ҳам қўймаган.

Асадбекнинг ҳозирги жеркиб бақариши саҳродаги қумга сингган томчидай бетаъсир бўлди — орага ноқулайлик чўкмади.

— Жамшиднинг ўрнига кимни берасан? — деди Асадбек Кесакполвондан.

— Чақирайми, шу ерда, — Кесакполвон шундай деб ўридан турди. Эшикка яқинлашиб, қия очди-да, Бутқага имлади.

Хонага қорувли, мушаклари уйнаб турган, қалин қошлари туташ бир йигит кирди. Сақич чайнаб турган бу йигитнинг турқи Асадбекка ёқмади.

— Кавш қайтарма, бу ер сенга молхона эмас! — деди жеркиб.

Йигит сақич чайнашини тўхтатиб, кўзини лўқ қилганича тураверди.

— Ташқаридаги аканг билан солишсанг эплайсанми? — деб сўради Чувринди Бутқага ишора қилиб.

— Менга чўт эмас.

— Шунақасидан иккита булса-чи?

— Эплаштираман.

— Нимага ишониб айтяпсан бу гапларни?

— Ўзимга ишонаман.

— Ҳозир чиқиб ўшани мажақлаб ташла, десам бажарасанми? — деб сўради Асадбек.

— Мажақла десангиз, мажақлайман, — деди йигит ўйлаб ҳам утирмай.

Жамшид билан дастлабки учрашувда ҳам шундай савол беришганди. У саволга сукут билан жавоб қилган эди.

— Ўлдири, десам-чи?

— Ўлдириш керак булса, ўлади.

— Кейин-чи?

— Кейин... сиз нима десангиз — шу.

Асадбек ўридан турди. Йигит без бўлиб қотиб тураверди. Асадбек худди ташқарига чиқмоқчидай эшик томон юрди. Аммо йигитнинг ёнидан ўтаётганида кескин бурилди-да, унинг жағига мушт туширди. Зарбани кутмаган йигит чайқалиб кетди. Нима воқеа юз берганини тушуниб етмасидан қорнидан тепки еб букчайди, букчайди-ю, гардонидан мушт еб йиқилди.

— Бир қоп гушт-ку, бунинг, — деди Асадбек жойига ўтириб. Шу дамда яна Жамшидни эслади. Жамшид ҳам шундай синалган, аммо зийраклик қилиб муштга чап берган эди.

— Мен сени эркак деб юрсам, ҳеббим экансан-ку, — деди Кесакполвон йигитга. — Яна Бутқадан иккитасини ёпиштираман, деб кериласан-а?! Бутқа сендақадан унтасини сихга териб қўяди. Нафас олиб, чиқаришга улгурмай қоласан. Тур ўрингдан, туққан хотинга ўхшаб ялпаймай тур!

— Бек акамга қўл кўтаролмайман-ку, — деди йигит ўзини оқламоқчи бўлиб.

— Қўл кутариб ҳам кўр-чи! — деди Кесакполвон. — Мен сенга қўл кўтар, демадим, ҳеч бўлмаса ўзингни ҳимоя қилмайсанми?

— Айтмагандингиз-ку?

— Ўзингни ҳимоя қилишингни ҳам биров айтиб туриши керакми, — деди Чувринди.

— Бор, ишингни қилавер.

Йигит чиқиши билан Асадбек Кесакполвонга савол назари билан қаради.

— Зўри шу эди. Ҳали ёш, урганиб кетади. Билиб турибман, сен Жамшидга ўхшаганини хоҳлаяпсан. Йигитлар орасида унақаси йўқ бошқа.

— Жамшидни гапирма! — деб бақирди Асадбек.

Жамшидни кўмиб келишганидан бери, айниқса, қизи Зайнаб ўзини осиб қўйганидан бери Асадбек юрса ҳам, турса ҳам содиқ йигитини ўйларди. Кўзини юмди дегунича, жингалак сочли Жамшид кўринаверарди. Бу ҳолни у ўткинчи деб ўйларди. Кейинги кунлар ичи Жамшидни ўлимга ҳукм қилганидан ўкина бошлаган ҳам эди. Бошқа одам томонидан бу исмнинг тилга олиниши юрагини жизиллатиб қуйдириб турган чўғ устига сепилган мой каби эди.

— Менинг олдимда уни эслай кўрма!

Аъёнлар унинг руҳидаги ўзгаришдан беҳабар, ҳали ҳам

газабдан тушмабди, деб уйлашди. Шу пайт эшик очилди-да, Бутқа Чувриндини имлаб, «Телефонга», деб кўйди.

— Ким экан, шу хонага улайвермайсанми?

Бутқа сирли равишда бош чайқаб қўйгач, Чувринди ажабланиб, урнидан турди. Остона ҳатлаши билан Бутқа секин шипшиди:

— Духтир чақиряпти. Бек акамдан яширадиган гапи бор, шекилли?

Чувриндининг назарида табибнинг овози титраётгандай бўлди, шу сабабли хавотирланиб:

— Зайнаб соғми? — деб сўради.

— Зайнаб-ку соғ... — деди табиб мужмал оҳангда. — Боласи тушди. Шуни Бек акамга ўзингиз ётиги билан айтасизми?

— Янгам қаердалар?

— Қизларининг ёнида йиглаб утирибдилар. Энг муҳими, Зайнаб омон қолди. Хавотир олманглар, ўн-ўн беш кунда оёққа туриб кетади. Кейсероно қиламизми, деб чўчиб турувди, бу ёғини Худонинг ўзи енгиллаштирди.

Чувринди «хайр», деб гўшакни жойига қўйгач, бир оз уйланиб турди. Табиб ўзининг зиммасидаги оғир вазифани унинг елкасига ағдарган эди. У хонага қайтганида Асадбек ҳам, Кесакполвон ҳам жим ўтирган эди.

— Нима гап? — деди Асадбек Чувриндининг бушашиброқ турганини сезиб.

— Касалхонадан экан... Зайнабнинг соғлиги яхши. Фақат... боласи тушибди.

— Нега тушади? — деди Кесакполвон. — Нега яхшироқ қарамадиларинг, демадингми?

Чувринди «Нима деяпсиз, эсингиз жойидами?» дегандай им қоқди. Асадбек Кесакполвонга «Жим бўл», деб кўйди-да, хаёлини бир ерга жамлаш учун бармоқларига тикилди.

Қизининг юкли эканини билганидан бери дам-бадам тугилажак набирасини кўз олдига келтирмоқчи бўларди. Шириндан-ширин чақалоқ тушларига кирарди. «Тушимда яна чақалоқ кўрдим», деб суюнганида хотини Манзура лабини тишлаб бош чайқаб қўярди-ю, таъбирини айтмасди. Таъбири... демак, шу экан-да? Асадбек урнидан туриб, эшик томон юрди. Бир-икки одим босгач тухтаб, Чувриндига қаради.

— Элчинга хабар бер. Шов-шув қилмаларинг. Одамларнинг билмагани маъқул.

Кесакполвон кузатаман, деган мақсадда урнидан турган эди, Асадбек «Ўтиравер, эргашма», деди. Кесакполвон остонага қадар кузатиб бориб «Ёлғиз қолдирманглар», деб Бутқага имлагач, жойига қайтди.

— Бугун жа жириллаб қолдингми? Прокурор билмасдан думингни босиб олдимми? — деди Кесакполвон уриндиққа ястаниб утириб.

— Бир ниманинг ҳидини олганга ухшайди, — деди Чув-

ринди унинг қаршисидан жой олиб. — Очиқ айтмади-ю, ammo сездириб кўйди. Улик чўлоқмиди?

— Нима?

— Бир оёғи калтамиди?

— Мен қаёқдан биламан, юргизиб кўриб олибманми? Битта улик топиш керак дединг, топиб келдим. Энди менинг бошимни оғритма.

— Ухшамаганидан топилибди-да. Бек акам-ку, ишондилар. Прокурор дарров ишонадиганмас.

— Ҳей, акоси, эгасиз ўликлар тахланиб турган жой борми? Ё Ҳайдар аканг жингалак соч ўлик тугиб бериши керакмиди?! Айтавер, сен айтсанг, улик тугиб бермаган — номард!

— Жаҳлингиз чиқмасин, шошилинчда бўлган иш... Чорасини уйлашимиз керак.

— Сен бола, бир хил пайтларда жа ўзингдан кетяпсан.

— Ҳайдар ака, сиз шу гапни кўп айтасиз, мен ҳам бир хил жавоб бераман: менинг мақсадим бир — ҳаммамиз беҳавотир яшайлик. Биз қилкўприқда юрадиган одамлармиз. Буларнинг қачон оёғи тойиб кетаркин, қачон йиқиларкин, деб умид билан тикилиб турган кўзлар мингта. Ўзимиз эҳтиёт бўлмасак, биров бизни эҳтиёт қиладими, бизга бировнинг жони ачийдими?

— Бу ишинг яхши, гап йўқ! Лекин оширворма, бола, қилкўприқда юрсак ҳам қўлимиз узун, пастда йиқилишимизни кутаётганлар кўп бўлса, тепада қўлимиздан ушлаб қоладиганлар ҳам бор. Шуни унутма, бўлар-бўлмас гапларни Бекка айтаверма.

— Бек акамга нима дебман?

— Бугунги гапинг шарт эмас эди. Шариф масаласини ўзимиз ими-жимидида тўғриласак ҳам бўларди. Орага жононни қўшиб, мени айбдор қилиб қўйдинг.

— Ими-жимидида иш қилишга ҳаққимиз йўқ. Бек акам ҳамма нарсадан хабардор булишлари керак. Ўнг қўлнинг ишини чап қўл билмасча чатоғи чиқади.

— Сенга ақл ўргатган мен аҳмоқ, — деди Кесакполвон жилмайишга ҳаракат қилиб. — Эҳтиёт бул, бола, жигингни эзиб қўймайин. Илдизимга болта ураман, деб уриниб юрма.

Кесакполвон бу гапни ҳазил оҳангида айтаётган бўлса ҳам Чувринди ҳазил таги зил эканини фаҳмлади. Ammo сир бой бермаслик учун жилмайиб қўйиб, жавоб берди:

— Ҳаммамизнинг илдизимиз бир. Яшамоқ ҳам бирга, ўлмоқ ҳам бирга.

Асадбек қизи ётган хонага кирмади. Тўғри, одатда ичкарига эркак зоти қўйилмасди, лекин Асадбек ўтмоқни ихтиёр этса, истисно тариқасида бу қоида бузилуви мумкин эди. У қоидани бузгиси келмади, демоқ лофга яқин бўлар. Асадбек қизи олдида ўзини айбдор ҳис қилар, ана шу ҳис Зайнабга

рупара булишига йул қўймас эди. У қизининг мунгли кўзларига ботиниб қарай олмасди. Фарзандга илашган бир мисқол бахтсизлик отага юз ботмон миқдорида оғир бахтсизлик юки бўлиб эзажагини қизи йўқолиб, топилганидан сўнг ҳис этди.

Табиббошининг хонасида утирганида даволовчи табиб тиб илмига хос тилда хасталик сабабларини баён қилди. Унинг гаплари Асадбекнинг қўлоғига кирмади. У қовоқларини уюб, бир нуқтага тикилганича утирди. Табиб гапини тугатиб, жим бўлгач, унга қаради-да:

— Янгангни чақир, — деди.

Эллик учинчи йилда укаси Самандарнинг ҳеч кутилмаганда шамоллаб, ўлиб қолиши юрагига битмас жароҳат солган эди. Бу жароҳат йиллар ўтиб ҳам тузалмади. Билъакс, яраланган жангчи баданида қолиб кетган темир парчасидай дам-бадам кўзголиб азоб бериб турди. Бададаги темир парчасини жарроҳ олиб ташлаши мумкин, аммо яраланган руҳга даво йўқ... Биринчи фарзанди тугилганида бахтиёрлик денгизи узра сузди. Бироқ, бу денгизнинг пўртаналари ҳам бор эди. Бола йўталса ёки иситмаласа Асадбек шайтонлаб қолай дерди. Бола тузалмагунича минг хаёлга борарди. Танчанинг бир четида ётган укаси кўз олдига келаверарди. Самандарнинг иситма оташида ёниб айтган сўзлари қўлоғи остида жаранглайверарди: «...самалўт, қанотийни пастлаб ут...»

Дунё юзини кўрмай ўтган набираси яна жароҳатини янгилади...

Манзура остона ҳатлади-ю, қаддини букиб утирган эрига яқинлаша олмай, тўхтади. Назарида эри «Ҳе, ношуд!» деб сўкиб қоладигандай эди. Асадбек хотинига қаради, унга раҳми келди. Манзурага яхши гап айтгиси, кўнглини кўтаргиси келди. Лекин гап тополмади. Рупарасидаги бўш стулни кўрсатиб, «ўтир» деди. Иккови анчагача жим ўтиришди.

— Бир ойдан кейин утиларинг келишади. Икковини баравар уйлаб қўямиз, — деди Асадбек жимликни бузиб. Кўпдан бери хаёлини банд этиб келаётган бу фикрни айнан шу дамда, уйда эмас, айнан шу ерда айтишига сабаб, хотинининг зимистон кўнглига умид чирогини ёқиш эди.

— Худо ўша кўнга етказсин, — деди Манзура титроқ овозда.

«Ҳозир яна бир нарса десам йиғлаб юборади», деб уйледи Асадбек.

— Сен пиқиллама, ҳали ёш, истаганича бола кўраверади.

— Айтганингиз келсин, илойим... дадаси... болани олиб кумиш керак. Бу ердагилар ташлаб юборишади.

— Ҳа, ҳа, албатта, — Асадбек шундай деб, телефон гушагини кўтариб, лозим рақамни терди. Уч қаватли уй ертўласидаги телефончи қизлар унинг овозини таниб, дарров, хос хонани уладилар. Гушакни Чувринди кўтарди.

— Маҳмуд, — деди Асадбек, — Ҳайдар аканг бу ерга етиб келсин. Сен ўзинг Элчиннинг уйига бориб тур, қабристонга одам юбор. Болани кумиш керак.

Шундай деди-ю, гушакни жойига қўйди — ортиқча гап-сўзга ҳожат йўқ эди. Табиббоши дарсга кеч қолган боладай эшикни аста очиб, қаради.

— Кираверинг, — деди Асадбек унга марҳамат қилиб. — Айтинг, болани тайёрлаб қўйишин...

— Олиб кетасизларми? — деди табиббоши ажабланиб. — Одатда кўпчилик...

— Мен кўпчилик эмасман...

Ҳайдар етиб келиши билан Элчиннинг уйига жўнашди.

...Асадбек қабристонларда кўп марта бўлган. Аммо бу сафар ўзи ҳам англамаган галат бир кайфиятда кириб, галат бир кайфиятда чиқди. Илгари у баҳайбат қабртошларга эътибор бермас эди. Бутун не учундир бу тошлар гашига теги. Гарчи ер остида, индамаслар оламида ётганлар бир хил либосда, бир хил кўринишда бўсалар-да, уларнинг тепалари турли ҳолда безалган: бир қабр шунчаки сомон сувоқ қилиб қўйилган, бошқаси устида оқ мрамор, қора мрамор... ҳатто ҳайкаллар... Буй баравар бир ҳайкал қўлини кўксига қўйиб турибди. Шом қоронгусида ўтган одам қўрқиб кетиши ҳеч гапмас — худди майит ер остидан чиқиб «Хуш келибсиз, қани, ичкарига марҳамат», деб тургандай...

Баҳайбат қабртош ёнида боланинг қабри бир уюмгина тупроқ бўлди. Худди болалар ҳаммомпиш уйнашга тўплаган тупроқдайин...

Қуёш ботаётган маҳалда Манзура касалхонага — қизи ёнига, Асадбек ҳувиллаб ётган уйига қайтди. Унинг кўнгли ёлғизликни истаётган эди. Танҳо қолиб, танҳолик исканжасида эзила бошлади. Уйга кирди, ҳовлига чиқди. Худди йўқотган бир нарсасини қидираётгандай ивирсиди. Кесақполвонни чақиртирмоқчи бўлганида, дарвозахонада таниш овоз эшитилди — Жалил! У одати бўйича, биров эшитса-эшитмаса дарвозахонадаёқ гапини бошлаб юборган эди.

— Сен ҳам одамга ўхшаб уйингда утирар экансан-ку, а? — деди у Асадбек билан саломлашгач.

— Дайдиб юрганимни кўрганмидинг? — деди Асадбек, уни айвонга бошлаб.

Жалил икки киши бемалол сигадиган юмшоқ ўриндиққа ўтириб, чордона қуриб олди-да, фотиҳа қилди. Сўнг «ширин сўзлик» билан ҳол сўради:

— Ҳа, тинчликми, қовоғингдан қор ёғиб турибди?

— Қовоғим жойида, қор ёғаётгани йўқ.

— Бекор айтибсан. Мен девор бўлмаса кўчани кўрадиган одамман. Манзуранг қани?

— Касалхонада.

— Ана, биламан-да! Зайнаб тузукми?

Асадбек «Зайнабнинг тоби йўқлигини қаёқдан билдинг?» дегандай унга ажабланиб қаради.

— Менга бунақа қарама. Ҳовлига утувдим. Эшитдим. Зайнаб ўзини осиб қўйганмиш. Шу ростми ўзи?

— Рост...

— Нима гап утувди?

— Ҳеч гап.

— Бекордан-бекор одам ўзини осарканми? Каллангни ишлатиб кўрмадингми?

— Сасима. Ишинг бўлмасин.

— Ишим-ку, булмайди, огайничалиш. Сенга ачинаман-да. Ҳар ҳолда қиз ўртоғимсан. Жаҳлинг чиқса ҳам рост гапни айтмайми?

— Айт.

— Пули кўпнинг ақли камроқ бўларкан. Худо сенга бойлик бердими — берди. Обру берди, хуллас, ниманки хоҳласанг — ҳаммасини берди. Эвазига биттагина иш буюрди, шуни қилмайсан-а?

— Нима иш?

— Намоз ўқиш-да! Ўқисанг ўлиб қоласанми?

— Вақти-соати келар.

— Масжид қурдирганинг нимасию ўзинг намоз ўқимаганинг нимаси?

— Ишинг бўлмасин, дедим.

— Хўп, ишим бўлмаса бўлмай қўя қолсин. Ҳозир жаҳлинг чиқиб турибди, гап ёқмайди сенга. Лекин билиб қўй: мендақа огайнини бошқа топа олмайсан.

— Ким ўзини мақтарди?

— Хўп, мен аҳмоқман. Лекин билиб қўй: ўша аҳмоқ ошнанинг сенинг фақат бугунинг эмас, охиратингни ҳам ўйлаб гапиряпти бу гапларни. У дунёда мен жаннатда юрсаму сен дўзахда юрсанг, менга алам қилади.

Бу гапни эшитиб, Асадбек кулимсиради.

— Нимага ишшайяпсан? — деди Жалил аччиқланиб.

— Ўзинг намозни қачон бошладинг?

— Ярим йилдан ошди.

— Жаннатга кириш учун ярим йил намоз ўқиш етарли эканми? Сенга ҳозирнинг ўзида «Жаннатга кирасан», деган патта бериб қўйишдимми?

— Сен бола мени масхара қилма. Мен ярим йил намоз ўқиб, эрта-индин ўлиб берадиган аҳмоқ эмасман. Худо хоҳласа, юзга кириш ниятим бор. Ҳассага суяниб, мункиллаб юрганингда бир кулайин...

— Ўзинг мункаймайсанми?

— Йўқ, менинг суягим меҳнатда қотган. Маишатни зўр қилган одам тез мункаяди. Кам еб, сабр қилиб юрган одам қариганида ҳам бақувват бўларкан.

— Қаригунча йўгон ингичкалашиб, ингичка узиларкан...

Бир оз асабий ҳолда бошланган суҳбат шу зайлда юмшаб

қоронги тунга қадар чўзилди. Жалил Зайнабни ҳам, бўлиб ўтган нохуш воқеаларни ҳам бошқа эсламади. Узининг содда гаплари билан ошнасининг кунглини овлаб утирди. Уйига кетишга ҳаракат ҳам қилмади. Асадбек ичкаридан кўрпачалар олиб чиқиб, ҳовлидаги сўрига ўрин солди. Яна аллақанча вақтгача суҳбатлашиб ётдилар. Жалил «Эрталаб ишга бораман», деб кўрпага бурканганида тун яримлаб қолган эди.

«Чиндан ҳам бунақа ошнани бошқа топа олмайман», деб ўйлади Асадбек.

Асадбек шу пайтгача ҳовлидаги сўрида ётмаган эди. Шунинг учун ҳам болохонадаги йигитлар бу тунни янада сергак ҳолда ўтказдилар.

Аэропортга кираверишда йиглаб турган аёл Зелихонга танишдай туюлди. Бу гушгдор аёл туркларни олиб кетган автобус карвони изига кўз тикканича йигларди. Ичкаридан узун буйли, қорин қўйган, башанг кийинган Селим чиқиб келгач, ўн беш кун илгари эрини жон-жаҳди билан ҳимоя қилган бу хотинни таниди.

— Нима қилиб турибсан, кир ичкарига! — деб жеркиди Селим.

— Бувимларни кўрдим, — деди аёл йигидан тўхтамай.

— Кўрган бўлсанг, яхши, тирик экан. Кейинроқ топамиз. Осмонга чиқиб йўқ бўлиб кетишмайди, ўлмай қолганига қувонсанг-чи! — Шундай деб ўзига яқинлашаётган Зелихонга кўзи тушди-ю, ранги оқариб кетди: — Зели ога?

— Кўринишинг бинойи... — деди Зелихон унга бошдан-оёқ разм солиб. — Уйинг ёнмаганга ўхшайди, а? Бури билан шундай шартлашганмидинг?

Аёл эрининг қўлидан ушлади.

— Юринг, бу ерда турмайлик.

— Сен ичкарига киравер, қўрқма, эрингни еб қўймайман. Буни еса, ит ҳам ҳаром ўлади.

— Агар яна тепсангиз дод соламан, милиса чақираман, — деди аёл.

— Милисанинг эрингни ҳимоя қилишидан бошқа ташвиши йўқми? Бор, деяпман, эркаларнинг гапига сен аралашма. Ҳозир буни чертишдан ҳам ҳазар қиламан. Буни уриш билан иш битмайди, буни биратўла отиш керак!

Бу гапдан кейин аёлнинг эсхонаси чиқиб, эрига қалқон бўлмоқчи эди, Селим уни силтаб ташлади:

— Ичкари кир, дейилгандан кейин кир. Болаларга қара!

Аёл эрига буйсуниб, ичкарига кирди.

— Мен бунчалик бўларини кутмаган эдим, — деди Селим ўзини оқлаш ниятида.

— Қанақа бўлади, деб ўйловдинг?

Селим «Билмайман», дегандай елка қисди.

— Бури қаерда?
— Билмайман, уни ушандан бери кўрмадим.
— Нега кетяпсан, сенга тегишмабди-ку?
— Билиб бўладими, бугун бўлмаса, эртага...
— Шундай уйни ташлаб кетаверасанми?
— Пича вақт ўтсин, тинчисин, келиб сотиб кетарман.
— Сотолмайсан.
— Нега, Зели ога?
— Уйингни бутуноқ ёқаман.
— Йўқ, Зели ога, болаларимга раҳмингиз келсин, мени хонавайрон қилманг.

— Сени хонавайрон қилиб бўларканми? Нечта чамадон билан кетяпсан.

— Куп эмас, — деди Селим довдираб, — олгита. Кичкина чамадонлар.

— Бошқалар, — Зелихон автобуслар карвони кетган томонга қараб қўйди, — битта кўйлак билан кетишди. Огам Исмоилбейга кафанни ўзбеклар беришди.

— Огам уддиларми?

— Ҳа... менинг бобомни ҳам ўзбекларнинг ўзлари кафанлаб кўмишган эди. Шу нарсага ақлинг етадими сенинг?

— Ҳа, тушунаман. Ёмонлик исташмас эди.

— Йўқ, тушунмайсин. Тушунганингда олгита чамадонни лик тўлдириб қочмас эдинг. Бошқалар билан бирга бўлардинг. Сен хунасани барибир отаман. Қаёққа борсанг ҳам излаб топиб, отаман. Туппончам бўлганида ҳозироқ отар эдим. Майли, яна озгина яшай қол. Озгина бўлса ҳам дарбадарлик нима эканини билиб қуй.

— Зели ога, ундай деманг, сизни ҳурмат қиламан.

— Ҳурмат қилмай қўя қол. Бор, ичкарига кир, хотининг юраги ёрилиб кетмасин. Сен мени кутгин, бир кунмас-бир кун уйингга кириб бораман. Агар бир бало бўлиб қамалиб кетсам, одам юбораман. Сени уддириш энди менга қиёмат қарз!

Зелихон бу гапларни атайин уни қўрқитиш учун айтган эди. Унинг назарида Селимга битта ўқ кифоя эмас. У бундан буёғига ҳаётини қўрқувда, талвасада ўтказиши лозим эди.

Селим чиндан ҳам қўрқди. Аммо шу оннинг ўзида Зелихондан осон қутулаётганига қувониб, хайр-маъзурни насиё қилгани ҳолда ичкарига кирди. Бундан Зелихоннинг аччиги чиқди. Ичкари кириб бир адабини бермоқчи ҳам бўлди. Бироқ қандайдир бир гойибона овоз: «Ўзинг-чи, жонингни сақлаб қолган одамга хайр ҳам демай кетмоқчисан-ку?» — деди. «Ҳа-я, — деди у ўзига-ўзи, — Йигиталига учрашмай кетсам, дуруст бўлмас». Шу қарорга келиб, шаҳарга қатнайдиган автобусга ўтирди. У Йигиталиникига бу уст-бош билан бориб бўлмастлигини, соқчилар кўпайгани, шубҳали одамлар ҳибса олинмоғи мумкин эканини биларди. Шу боис аввал Надяникига бормоқчи, ювиниб-тараниб, сўнг Йигиталиникига боришни лозим кўрди...

...Эшик дарров очилмади. Қўнгироқнинг иккита қисқа, учта узун жиринглаши ҳам ичкаридагиларга таъсир этмади. Қўнгироқни қайта-қайта босавергач, эшик қия очилиб, сочлари тўзгиган, ўнг қўл бармоқларига сигарет қистирган Надя кўринди.

— Зеля, сенмидинг? — деди у хушламаган бир оҳангда.

— Надуля, меҳмонни яхши кутиб олмаяпсан? — деди

Зелихон ичкари кириб, унинг белига қўл юбориб. — Нима бўлди, тинчликми?

— Жонимга тегдиларинг, ҳаммаларинг! — Надя шундай деб унга эш бермай, ошхона томон юрди. Газ плитаси устидаги гутуртни олиб, сигаретни тутатди.

Зелихон ажабланиб, катта хона эшигини аста қиялатиб, ичкарига мўралади: икки йигит диванда бир-бирининг елкасига бош қўйиб ухлаб ўтирибди, яна бири устол оёғини кучоқлаган ҳолда қотган. Димогига наша ҳиди урилиб, бурнини жийирди. Зелихон бу йигитларни танимади. Ичкарига кириб ўнг томондаги ётоқ эшигини очди. Икки уринли каравотда ётган, чап қулогининг остидан оғзигача тиртиги бўлган йигитни дарров таниди — Федя. Устига бостириб бориб, бўғиб ўлдиргиси келди. Лекин бу уйда гувоҳ борлигини эслаб, ўзини тутди. Гижим ёстиққа қараб, заҳарли жилмайди — Надянинг ҳозиргина шу ўриндан туриб чиққанини фаҳмлади. Ошхонага чиқиб, унинг белидан кучди.

— Надуля, базм зур-ку? Халақит берибман-да? — деди уни эркалаб. — Беармон тортишибди-ку?

— Бунинг Бури эмас, тўнгизнинг ўзи бўлибди. Кечадан бери тортишади. Қаёқдан келишди бу бошимга битган балолар? Ўзинг қаёқда эдинг? Башарангдан ит ҳам қўрқади.

— Олатасирнинг ичида юрибман.

— Сенга ярашмас экан.

— Нима ярашмайди?

— Эгасиз уйларни умаришни айтяпман. Бу Академикнинг иши эмас, ё шунчалик тубанлашиб кетдингми?

Зелихон «Дўстим билан бирга эдим», демоқчи бўлди-ю, «Барибир тушунмайди», деб индамай қўя қолди.

— Ичасанми? — деди Надя қопқоғи очилган ароқ шишасини қўлига олиб.

— Йўқ, — деди Зелихон.

— Мен билан озгина ич, юрагим тарс ёрилай деяпти, — шундай деб икки қадаҳни тўлатди-да, бирини олиб, сўз айтмай ёқиб юборди.

— Сенга нима бўлди? — деди Зелихон.

— Нима бўлганини сезмаяпсанми? Дузахнинг эшиги очилиб кетганга ўхшайди. Қўрқаяпман. Худди уйимга бостириб кириб, ёқиб юборишаётганга ўхшайди.

— Бу ерларга қачон келгансан?

— Бу нима деганинг? Шу ерда тутилганман.

— Шу ерда тутилсанг ҳам бу одамларни билмас экансан.

— Ҳозир ҳеч кимни билиб бўлмайд.

— Надуля, сен бу ердан кетишинг керак. Истасанг, олиб кетай?

— Нима учун?

— Анавиларнинг изига тушишган. Буларга қўшиб сени ҳам жойлаб қўйишмасин. Галваларнинг бошида шулар туришди. Белгили одамлар. Булар қутулиб, сен эса тутулиб қолишинг мумкин. Уйда кўрқиб утирувдим, деган гапинга ишонишмайди.

— Шуни айтгани келдингми?

— Ҳа.

— Овора бўлибсан, мени ҳеч ким илтира олмайди.

— Академикнинг гапига кирмаганлар хор бўлади, билиб қўй. Мен бекордан-бекорга гапиравермайман.

Надя бироз уйланди. Шу пайт Зелихон хаёлига яхши фикр келди:

— Надуля, менга игна бер, — деди у.

Уйга ботиб турган Надя бу гапдан кейин ажабланиб, унга қаради.

— Нима қиласан? Сенинг бунақа одатинг йўқ эди-ку?

— Одам узгариб туради, Надуля. Игна бер. Доридан ҳам бер, кўпроқ бер.

— Кўпроқ? Кўпроқ учун кўпроқ пул керак, яхши йигит.

— Мен сендан қарз бўлиб қолганманми ҳеч? Дорини беру ўзинг кет бу ердан. Пулни кечки пайт оласан. Қаерда бўлишингни айтсанг бас.

— Шу ерда тур, — Надя хожатхонага кириб, эшикни занжирлади. Бир оздан сўнг бешта целлофан халтачадаги кукунни узатди:

— Бори шу.

— Надуля, сен менинг қуёшимсан! — Зелихон шундай деб томогидан упмоқчи эди, у ўзини олиб қочди. — Сен кетавер, Надуля, мен Бурининг узига келишини кутаман. Унда ҳисоб-китобли ишим бор.

— Ҳали-бери узига келмайди, роса тортиб, улгудек ичган. Сен шу ерда тур.

Надя ярим соат мобайнида нарсаларини йиғиштирди-да, бир-икки кун мобайнида қаерда бўлишини айтиб, чиқиб кетди.

Надя чиқиб кетиши билан Зелихон ишга киришди. Ҳожатхонага кириб қорадори кукунини излади. Надя, гарчи узоқ йиллардан бери ўғрилар билан бирга бўлса-да, хотинлигига борган, ҳожатхонага кириб, кукун қаерда бўлиши мумкин эканини билдириб қўйган эди. Зелихондай тажрибали ўғри учун кукун конини топиш оғир вазифа эмасди. Катта-кичик турли қувурлар ўтган мури эшигини очиб, диққат билан кўздан кечирди. Унинг зийрак кўзи қувурлар ортидаги ингичка, пишиқ оқ канопни илғади. Канопни аста тортди. Бир қулоч узунлигидаги канопга пишиқ қапрон халта боғ-

ланган, халтада эса сотиш учун тайёрлаб қўйилган йигирма-ола яқин халтачалар бор эди. Зелихон яна бешта халтача олди-да, халтани жойига туширди. Сўнг чиқиб, рўмолчасини ҳўллағач, қўли теккан эшик тутқичларини артди. Кейин кукунга сув қўшиб, суюлтирди. Федя ётган хонага кирди-да, ҳар эҳтимолга қарши унинг оёқларини боғлади. Сўнг резина ичак билан билагини маҳкам боғлаб, қўл томирларини аста шапатиллади. Томир бўртиб чиққач, игна санчди. Ҳам нашининг, ҳам ароқнинг кайфидан беҳуш ётган Федя қимирлаб ҳам қўймади. Миқдори анча оширилган қорадори томирдаги қонга қўшилиб, уни йўқлик дунёсига олиб кетмоғи лозим эди. Катта хонадаги йигитлар қисмати ҳам шу эди. Ишни бажариб бўлгач, уларнинг чўнтақларини кавлаб, пулларини ола бошлади. Ерда ётган йигитнинг чўнтагидан чиққан тугилган рўмолчани ечиб, тила тишларни кўрди-ю, газабига чидолмай унинг қорнига тепди.

Зелихон бармоқ излари тушиши мумкин бўлган жойларни яна бир қарра артгач, уйдан чиқди. Шу яқин орадаги телефонга бориб, милицияга қўнгироқ қилди. «Туркларнинг уйини ёққанлар» қаерда ётганлиги ҳақида маълумот берди. Орадан ярим соат ўтгач, милиция машинаси келиб, тўхтаганини кўриб, хотиржам кетди. Марказий магазинга кириб ўзига янги уст-бош олди, сартарошхонага ўтди, ундан ҳаммомга тушди. Шундан кейингина Йигиталиникага қараб кетди. Йул-йўлакай китоб дуконидан муқоваси чиройли иккита қалин китоб сотиб олди.

Кечагина қиёмат содир бўлган ерда энди осойишталик ҳукм сурмоқда эди. Ёнган уйлар, кўчада юрган қуроли аскарларгина нотинчликдан дарак бериб турарди. Соқчилар башанг кийинган, сочларига оқ оралаган, китоб кўтариб олган бу одамни тухтатмадилар. Зелихон ҳам атрофига аланглаб, уларда шубҳа уйғотмади. Фақат Исмоилбейнинг ёниб кетган уйи олдида бир зум тухташга мажбур бўлди, тескари қараб ўтиб кета олмади. Ўша томонда Исмоилбей хўрсингандай бўлди, сўнг гўё пичирлади: «Қўнма булбул, қўнма булбул...»

Йигиталининг эшиги очиқ эди. Зелихон ичкари кириб, айвонга яқинлашгач, овоз бериб чақирди. Йигиталининг хотини ҳовли этагида, қўйхонада экан, Зелихонни кўриб, аввал танимай бир оз довлдиради.

— Мен қўшнингиз Аҳадбейнинг ошнасиман. Анави куни Йигитали акам мени қўтқариб қолувдилар, раҳмат айтай деб келдим.

Аёл энди уни таниган бўлса ҳам дарров жавоб қайтармади. Зелихоннинг назарида у нимадандир чўчиётгандай эди.

— Йўқ булсалар майли, раҳматимни етказиб қўярсиз. Яна айтингики, Исмоилбей оғам оламдан ўтдилар. Кеча кўндик. Аҳадбейларни бугун самолётга ўтқазиб олиб кетишди. Жойлашиб олишганидан сўнг сизларга хат ёзишади. Унгача

уйларидан хабардор бўлиб турарсиз... Хабар оладиган уй ҳам қолмабди...

— Тухтанг, у киши уйдалар, дам олаётувдилар, — аёл шундай деб, шошилганича уйга кирди. Дам ўтмай бошини оқ белбоғ билан боғлаган Йигитали кўринди. Зелихон унинг унг кўзи атрофи кўкариб қолганидан ажабланди. Назарида, бурни ҳам шишгандай эди.

— Бошга тушганни кўз кўрар экан, — деди Йигитали, худди Зелихон уни айблаган-у, энди ўзини оқлаш лозим бўлгандай. — Емаган сомсага пул туладим. Сизлар билан хайрлашганимдан бери уйга эндигина етиб келдим.

Йигитали шу кўча бошида соқчилар тўхтатишганини, тунни тор қамоқхонада утказганини айтиб берди.

— Шу пайтгача биров «Нима учун ёнингга пичоқ олиб юрибсан?» демовди. Қаранг-а, шу ҳам қурол ҳисобланаркан. Бошимга бало бўлди-да. Аввал бир номард йигитнинг қўлига тушиб қолдим. «Бўйнингга оласан, шерикларингни ҳам айтасан», деб туриб олди. «Энди улдим, шу қамоқда чирийман», деб уйладим. Йўқ, Худонинг раҳми келди. У номарддан мана бу, — Йигитали кўз остини силаб қўйди, — эсдалик бўлиб қолди. Урнига бир инсофлиси сўроқ қилди. Бахтимга маҳалладан йўқлаб боришди, барака топишсин. Автобусда адирга бориб келганим ҳам бахтимдан бўлган экан, буни қарангки, автобус нумерини эслаб қолган эканман. Шоир йигитни бугун эрта-матан топиб келишди. Шундан кейин чиқаришди, денг. Шунда ҳам тилхат ёздириб олишди.

— Қанақа тилхат? — деб сўради Зелихон.

— Берухсат ҳеч қаяққа чиқмайман, деб тилхат бердим. Шу ёшга чиқиб, борган ерим бу ёғи Маргилон, бу ёғи Фаргона бўлди. Қўқон билан Тошканни телевизорда кўрганман, энди қаяққа борардим?

Йигитали соддалигига бориб, туҳмат балосидан бутунлай қутулдим, деб уйлаётган эди. Бу соҳани илдан-игнасигача яхши билувчи Зелихон эса дуппи тор келиб қолиб, айбдорлар топилмаса, яна Йигиталига ёпишишлари мумкинлигини ҳис этди. Шу сабабли суҳбатлаша туриб, у ён-атрофда яшган туркларнинг исм-шарифларини сўраб-билиб олди. Йигитали Зелихон нима учун синчков бўлиб қолди, деб уйлаб ҳам ўтирмади. У орадан бир ой ўтиб, Аҳадбей ва бошқа қўшнилари номидан ёзилган миннатдорлик мактубини олди. Худди шундай мактуб обкомга ҳам келиб, матбуотда эълон қилинди. Йигитали бу мактублар Зелихон қўли билан ёзилиб, Кавказдан жўнатилганини билмайди. Орадан икки ярим ой ўтиб, яна турмага тушай деганида шу мактуб жонига ора киргандагина Зелихон билан бўлган сўнгги суҳбат ёдига тушади...

Зелихон охири самолёт билан қайтди. Тугри Элчинни-кига кириб, у билан хайрлашмоқчи, эрталабки рейс билан Аддерга учиб кетмоқчи эди. Элчиннинг ёлғиз шумшайиб

ўтирганини кўриб, кетишга шошилмади. Бўлиб ўтган воқеаларни эшитгач, боши қотди.

— Ўқилоннинг ҳийласига тан бермасдан бошқа илож йўқ, — деди Зелихон, — буни аввал бошдан ҳисобга олишимиз керак эди. Оддий масалага ақлимиз етмабди. Аҳмоқ одам бу даражага кўтарилмайди, тўғрими? Сен билан мен уни аҳмоқ қилмоқчи бўлибмиз. Энди сен бу ерлардан кетишинг керак.

— Нима учун?

— Энди Зайнаб сенга хотин бўлмайди. Тугриб берганида Асадбекнинг соясида роҳат қилиб яшайверардинг. Зайнаб сен билан яшамаса, Асадбекка керагинг йўқ. Жамшиднинг улимини сендан кўраётган бўлса, энди тинч қўймайди. Бугун бўлмаса эртага ўлдиради сени. Лаш-лушларингни йигиштир-у, мен билан бирга кет.

— Сиз қаяққа кетмоқчисиз?

— Ҳозирча Аддерга. Кейин уйлаб кўраман. Балки ота юртимга борарман. Балки Сочида дам оларман. Хўп, де, мен билан бирга кетавер.

— Уйлаб кўрай... Шу туришимизда ҳозир оҳанграбонинг икки қутбига ўхшаб қолибмиз. Сизни қон ота юртга тортипти, мен эса ота юртни ташлаб чиқиб кетишим керак.

— Сафсатавнинг қўй. Ота юртимнинг «Зелихон қачон келаркин?» деб кўзи учиб тургани йўқ. Мени Қувасойда ёки Фаргонада кўрган бўлишлари мумкин. Анави хунаса Селим эсингдами, шулар ёлгон гувоҳлик ҳам бериб юборишдан тоймайдилар. Галвалардан четроқда юра турай. Кейинроқ қайтиб келаман. Сен ҳам, мен ҳам огайни, бу дунёга ўлим билан беркинмачоқ уйнагани келганмиз. Ўлим тўр ташлайди, биз эса чап берамиз, ўлим йўлларимизга қопқон қўяди, биз эса зийраклик қилиб сакраб ўтиб кетамиз. Оғзимизни очиб лалайдикми, тамом!

Зелихон бу кеч иситилган кабождан озгина еб, тўйиб ароқ ичди. Эрталаб Элчиндан икки минг сўм қарз олди-да, Аддерга учиб кетди.

Зелихон телевизорни жаҳл билан муштлаган маҳалда Асадбек ўз уйида аъёнлари қўршовида ўтирар эди. У ҳам мухбирнинг гапларидан гижиниб, сўкинди. Кесакполвон эътиборсиз ҳолда, Чувринди эса жагини муштига тираб, диққат билан қўлоқ тутарди. Мухбирнинг сузлари тугаб, Масковдаги Олий кенгаш сессияси уланди. Фаргонага келиб кетган раҳбар депутатлар талаби билан сузга чиқиб тушунтириш бера бошлади. «Жанжал қўлулпайдан чиқди», деб ишонтирмоқчи бўлганида Асадбек унинг етти пуштини ўқиб ташлади.

— Маҳмуд, — деди у, — ҳозир шу телевизорни қанча одам кўриб турибди?

— Бир-икки юз миллион бордир? — деб жавоб берди Чувринди, диққатини бўлмаган ҳолда.

— Бир ўзи шунча одамни аҳмоқ қила оламан, деб уйлаяптими?

— Гапига ишонмаяпсанми? — деди Кесакполвон суҳбатга қўшилиб.

— Сен ишондингми?

— Ишондим нимаю ишонмадим нима?

— Ҳа, сенга барибир. Сен ишқи йўқ эшак, дарди йўқ кесаксан.

— Сал пастроқ туш, — деди Кесакполвон ранжиганнамо оҳангда.

— Пастга тушсам, тушмасам шунақасан. Кеча депутатга қўшиб сени жунатсам бўларкан.

— Қаёққа?

— Фарғонага.

— Кетдими? — деди Чувринди, телевизордан кўз узиб.

— Учириб қўя қол, — деди Асадбек. Чувринди буйруқни бажаргач, кечаги воқеани айтиб берди: — Кеча яқин телефон қилиб қолди. «Ака, аҳвол чатоқ, мен билан Фарғонага бориб келмасангиз бўлмайди», дейди ҳовлиқиб.

— Яхши қилибсан, бу бизнинг ишимиз эмас, — деди Кесакполвон.

— Сизни бир балога гирифтор этиши мумкин эди, — деди Чувринди.

— Ҳа-да! Уша заҳоти Академикнинг гапларини эсладим. Бало экан, у Академик! Ушандаёқ сезган экан-а. Мен боргудай бўлсам, бизнинг бўйнимизга илиб қўйишлари ҳам мумкин эди. Бундан қутулиб бўлмайди. Катта галамисликнинг иси келиб турибди. Анали думбулнинг «Қулупнайдан чиққан жанжал», деб туришини қара!

— Буларга аралашмаслик керак. Сиёсатдан узокроқ юрaverайлик, — деди Кесакполвон. — Бизнинг «сиёсат» мана бу, — у шундай деб чўнтагига шапатиллаб қўйди.

— Чўнтак ҳаммаша тулиб туриши учун бу «сиёсат» қаёққа бориб, қаерда бурилишини аниқ билиб туриш керак, — деди Чувринди. — Буларнинг узгаришини вақтида пайқамай қолсангиз, бир кунда шип-шийдам бўласиз.

Чувриндининг бу гапи Асадбекка маъқул келди. Кесакполвонга қараб «Бу сенга киссавурлик эмас», демоқчи бўлди-ю, яна жириллаб бермасин, деб индамай қўяқолди.

— Бек, хабаринг борми, винзаводнинг тушуми анча камайди. Уйлаб кўр, олимнинг эплай олмайди заводни. Олимлигини қилиб юраверсин, майли, лекин Қилични жойига қўймасак бўлмайди.

— Мен тупурган тупугимни қайтиб оғзимга олмайман, — деди Асадбек.

— Ужарлик қилма, бурнига сув киргандир.

— Маҳмуд, сен аниқлаб кўр, нима учун тушум камайибди?

— Аниқлашнинг ҳожати йўқ, — деди Чувринди хотиржам оҳангда. — Ҳайдар акам тўғри гапиряптилар. У заводни эплай олмайди. Куругидан тортишга берилиб кетибди. Хонасига кирган одам дарров билади. Яна тортмайман, деб тонади. Ейдиганини еди.

— Духтирга кўрсат, девдим-ку?

— Олиб бордим. Духтир бир илож қиламиз, деди. Лекин духтирдан дорини олиб чиқиб, бу ёқда яширинча тортиб юравериши ҳам мумкин. Иродаси бўш унинг. Агар хўп десангиз, бир таклиф бор.

— Айтавер.

— Қилични чиқартириш керак. Лекин уни ўрнига қўйиб бўлмайди.

— Нега? — деди Кесакполвон ажабланиб.

— Негаки, ўтириб чиқди, деган номи бор. Яна партиядан ўчириб қўйишган. Жойига қўймоқчи бўлсак, юқоридагилар хитланишади. Тикланиб олгунича Шарифга ёрдамчидай бўлиб турсин, аммо ҳамма ишни ўз қўлига олсин.

Асадбекка бу таклиф маъқул бўлса ҳам «Уйлаб курай», деди.

— Куп уйлама, — деди Кесакполвон. — Заводга харидор чиқиб турибди. Оғзингдаги луқмани олдириб қўймагин тагин.

— Ким экан уша харидор? — деди Асадбек жеркиб.

— Бегона эмас, уканг Ҳосил-да. Бир жойда «Винзавод бизга ҳам насиб этиб қолар», дегандай гап қилибди.

— Тушини сувга айтсин, — деди Асадбек. — Винзаводга яқинлашадиган одам ҳали отасининг белида юрибди.

Бу гапдан кейин Кесакполвон билан Чувринди маънадор равишда кўз уриштириб олишди. Улар ташвиш булути Асадбек боши узра ҳамон кўланка ташлаб тургани учун унинг жигига тегадиган гаплардан ўзларини тияётган эдилар. Винзавод тақдир эртага қолдиримай шу бугуноқ ҳал этиладиган масалалар тоифасидан бўлгани учун Кесакполвон эҳтиётлик билан шаъма қилиб қўйган эди.

Гарчи Асадбек катта кетган бўлса ҳам, аёнларининг ташвиши бекор эмаслигини фаҳм этди.

Манзура ҳали ҳам касалхонада бўлгани учун ошхона болохонадаги йигитлар ихтиёрига берилган эди. Улар овқатланиб бўлишгач, хизматдаги йигит дастурхонни йигиб олди.

— Ҳалиги гапни домлангдан сўрадингми? — деди Асадбек Чувриндига қараб.

— Сўрадим, — деди Чувринди, чойни қайтара туриб. — Кўнгиллари нима истаса шуни қилсинлар, кичикроқ худойи бўлса худойи, каттароқ ош бергилари келаётган бўлса, унга ҳам йўл бор, бераверсинлар, деди.

— Ҳа, худойи қилмоқчимисан? — деб сўради Кесакполвон Асадбекдан.

— Шунга бошим қотиб турибди. Бир нима қилиш керак-ку? Анави куни Жалилдан суровдим. Ош-пош берсамми, десам бобиллади. «Неваранг ўлик тугилганига қувониб ош берасанми?» дейди. Шунга ҳайрон бўлиб Маҳмудга «Домланган сўраб кўр», дедим. Домла бунақа деб турибди.

— Домланинг айтганини қиласиз-да, Жалил ака домла эмас-ку?

— Домла эмас, лекин тўғри одамлар ичида кўп бўлади, паст-баландни билади. Собитхон қорининг этагидан ушлаб юради, у-бу гапларни эшитиб ўрганган.

— Бунақа гапларни мен ҳам унча яхши билмайман. Лекин менга қолса ҳеч нима қилмаганинг дуруст.

— Нега?

— Масжид қурдирыпсан, шунинг ўзи етади. Худойи бўлса, шунчалик бўлади-да. Домлаларнинг гапларига учаверма. Об-ҳавога ўхшаб гаплари ҳам ўзгариб туради. Худойига бориб, ош-овқатни еб, кетишида яна чўнтакка кўз тикиб турадиган домлангни мен сариқ чақага ҳам олмайман.

— Унақа деманг, Ҳайдар ака, улар берсангиз олишади, бермасангиз ҳам дуо қилиб, индамай кетишади.

— Ёнини олма уларни. Бек худойи қилса, ўнтаси келиб қўл қовуштириб туради. Жалил қилсин-чи, ўнтаси ўнта баҳона қилади. Отарчи нимаю улар нима?

— Унчалик эмас, Ҳайдар ака, яхши билмасангиз гапирманг.

— Хўп, мен яхши билмайман. Лекин шунда ҳам гаров уйнайман. Каттароқ нарсангни тик. Бек, худойи қил, ўша куни, ўша соатга битта камбагал номидан домлани айттираман. Кейин сен айттирасан. Қани, кимниқига келаркин?

Агар болохонадаги йигит тушиб, бир одам йўқлаётганини айтмаганида уларнинг баҳси яна пича чўзилиши мумкин эди.

— Ким экан? — деди Кесакполвон, энсаси қотиб.

— Собитхон қори номидан келганмиш.

— Оббо, — деди Кесакполвон, — эшакни гапирсанг қулогига кўринади, деганлари шу-да.

— Чақир, кирсин, — деди Асадбек.

Дам ўтмай ўрта буйли, истараси иссиқ, бежирим мўйлабли бир йигит кириб, қироат билан салом берди. Асадбек саломга алик олиб рўпарасидан жой курсатди-да:

— Қалай, қори яхши юрибдиларми? — деб сўради.

— Худога шукр, дуо деб юбордилар. Қорим... аҳволлари пича огир.

— Нима бўлди?

— Яраланганлар.

— Яраланганлар? Нимага яраланади?

— Эшитмадингарми?

— Чала-чулпа эшитдик.

— У ерда ҳам қулушнайдан жанжал чиқдими? — деди Кесакполвон кесатиқ оҳангида.

Йигит газетага ўроғлиқ нарсани узатди:

— Хоҳласангиз кўринг.

Маҳмуд газетани очиб, видеокассетани олди-да, савол назари билан Асадбекка қаради. Асадбек «қўявер» деган ишора қилгач, видеоманитофонни улади. Телеэкран пирпираб туриб, сўнг Қўқон манзараси кўринди: одамлар оқими марказга шошилади... марказда, машиналар айлана ясаб ўтадиган йўлларда одамлар тирбанд. Болалар қизиқиб, дарахтларга чиқиб олишган... Осойишта оломон бирдан тўзиди... дарахтлардаги болалар тош теккан мусичадай қулай бошлашди...

— Аямай ўқ узишди, — деб изоҳ берди йигит. — Болалар ўлди, катталар ўлди... Қорим ҳам шу ерда эдилар.

— Қори ҳозир қаерда, касалхонадами? — деб сўради Асадбек йигитдан.

— Ҳа, ётибдилар. Сизни эсладилар. Сизни кўрмоқчилар.

— Мени? — Асадбек ажабланди. — Иши бор эканми?

— Гаплари бор шекилли, — йигит шундай деб кетишга, рухсат сўради.

— Имкон топилса борадилар, — деб изоҳ берди Чувринди.

Бу изоҳдан кўнгли хотиржам бўлган йигит хайрлашиб чиқди.

— Эсинг жойидами? — деди Кесакполвон, меҳмон чиқиб кетгач. — Нима дединг? Билиб гапирдингми?

— Нима дебман?

— Ҳозир бориб буларканми ўша ёққа? Кўрдингми нима бўлганини? Бек, сен уйлаб ҳам утирма, бормайсан!

— Бир нарсага ҳайронман, Қори нима учун мени эслаб қолди?

Айрим ишлар мулоҳазанинг интиҳоси ўлароқ амалга оширилади, айримлари эса кўнгул ҳукми билан бўлади. Кўп ҳолларда бу ҳукм мулоҳазадан устун туради. Асадбекнинг Қўқонга бориши масаласи ҳам шундай ҳал этилди. Вазиятнинг огирлиги, бормоқлик — жонни хатарга қўймоқлик ила баробар эканини билса ҳам, Кесакполвон «Борма!» деб вайсаб турса ҳам йўлга отланди. «Эрталаб йўлга чиқиб, шомгача бориб қайтамиз», деди у. Асадбек бир қарорга келгач, «аъёнлар» ожиз қоладилар. Бу сафар ҳам шундай бўлди — Асадбек эрта тонгда Чувринди ҳамроҳлигида йўлга чиқди. Жамшиднинг ўрнига тавсия этилган яна икки йигит Асадбекнинг кўнгулига утирмагани учун Чувриндининг ўзи унга ҳамроҳ бўлди. Довондан ошгунларига қадар эркин қўшдек эдилар. Қўқонга яқинлашганлари сайин машинани тез-тез тўхтатишга тўғри келди. Машина обдан текширилгач, соқчибошига «ўлим тўшагидаги қариндошларини кўргани кетаётганлари-

ни» тушунтиришга мажбур булишарди. Улар пешинга яқин касалхонани топиб бордилар.

— Сен духтирлар билан гаплаш,— деди Асадбек Чувриндига,— касали нима, шу ерда тузатса бўладими ё бошқа ёққа олиб бориш керакми?

Чувринди буйруққа итоат этиб, табиблар хонасига томон юрди. Асадбек эса Собитхон ётган хона эшигини очди. Уч кишилик хона турида, дераза ёнида Собитхон шинга куз тикиб чалқанча ётар, икки каравот эса бўш эди. У Асадбекни овозидан таниб, бошини бурди.

— Ҳа, Қори, тузукмисиз? — деди Асадбек, саломлашгач.

— Худога шукр,— деди Собитхон хаста овозда.— Мен сизни уринтирганимдан хижолатдаман. Аслида узримни азтаҳидил қабул этдингизми ё йўқми, ўз қулогим билан эшитай дедим.

— Қанақа узр?

— Мен сизни ранжитган эдим. Мошинамнинг йўқолишида сизни гумон қилиб эдим. Мен ҳам Оллоҳнинг гуноҳкор қулиман-да, бу дунё моли учун сизга туҳмат қилибман.

— Э, Қорижон, шунини ўйлаб юрибсизми, куйинманг, бунақа гапларга урганиб кетганман. Мен гумонлару миш-мишлар орасида яшайдиган одамман, сиздан хафа эмасман. Мен ҳақимда миш-миш чиқмай қолса бир нарсамни йўқотгандай гангийдиган бўлиб қолганман.

Гапнинг бу зайлда ҳазилга бурилиши Собитхонга таъсир этмади. У кўзларини маъюс тиккан ҳолда:

— Мендан рози бўлинг, Бек ака,— деди.

— Э, Қорижон, нима деяпсиз, ёш одам, дарров...

— Гап ёшда эмас. Кимдан қачон омонатини сўрамоқ Оллоҳнинг узигагина маълум. Розилик фақат жон халқумга келгандагина суралмайди. Муъмин айбини тушуниб етгани ҳамон биродаридан розилик сўраши керак. Мен сизнинг олдингизда айбдор эканман, то сиз рози бўлмагунингизча Оллоҳ менинг бу гуноҳимни кечира олмайди. Розилик шунинг учун сўралади. Рози бўлинг, Бек ака.

Асадбек ҳеч иккиланмасдан «Розиман», дейишга тайёр эди. Айтишга огиз жуфтлади ҳам, аммо ана шу оддийгина сўз тилидан учийшга қийналди. Назарида, шу сўзни айтиши билан, юзидан нур ёгилиб турган бу одам жон берадигандай эди.

— Бек ака, ўйланиб қолдингиз, рози эмасмисиз?

Хавотирли бу саводдан сўнг сўз беихтиёр учди:

— Розиман, Қорижон, розиман. Сиздан хафа эмасман.

Тургри, ушанда сал жаҳлим чиққан, шунинг учун сизга қаттиқ гапириб юборганман. Лекин кўнглимда кир сақлаб қолмаганман.

— Қаттиқ гапларингиздан мен ҳам хафа эмасман. Сиздан розиман,— Собитхон шундай деб чуқур нафас олди.— Оллоҳнинг қудратини қаранг, вужудим бирдан енгиллашди.

Биз гофил бандалармиз-да. Биримиз бу дунёни севиб яшаймиз. Биримиз жирканиб яшаймиз. Мен Оллоҳ берган шу бир тутам умримда дунёдан жирканиб яшадим, шунисига қувонаман.

— Жирканиб? — Асадбек Собитхоннинг гапига тушунмади.— Нимага жирканиб яшайсиз?

— Гапимни бошқачароқ англадингиз чоги? Бу дунёни севмоқ — охиратни унутмоқ дегани. Бу дунё ҳаёти, ҳою ҳаваслар бир соя кабидир. Биласиз, соя бирданга гойиб бўлиб, кишини гафлатда қолдиради. Ҳазрати Али, разийаллоҳу анҳу, дер эканларки, дунё ҳаёти билан охират ҳаёти бир эркакнинг айни бир вақтда никоҳида бўлган икки хотин кабидур, бири мамнун бўлса, иккинчиси куяверади. Бир кунни Муовиянинг, Оллоҳ ундан рози бўлсин, ҳузурига икки юз йил умр кўрган бир одам келибди. Муовия «Шунча йил яшабсан, дунё ҳаёти назарингда қандай кўринди?» деб сўраганида, у киши «Балои йиллар, фаровон йиллар... Кун ўтади, тун ўтади. Туққан тугади, ўлган ўлади. Туққан тугмасайди — мавжудот тугарди. Ўлган улмасайди — ер юзи ундагиларга тор бўлиб қоларди», дебди. Муовия «Тила тилагингни», дебди. У киши «Ўтган умримни орқага қайтар ёки яқинлашиб келаётган ажалимни даф эт!» деб сўрабди. Муовия «Менинг бунга қудратим етмайду», дебди. Шунда у киши «Ўндай бўлса менинг сендан тилагим йўқ», деган экан.¹ Ана шунақа...— Собитхон шундай деб тин олди. Бада-нида огриқ кўзголдими, кўзларини юмди. Бир неча нафасдан сўнг кўзларини очиб, Асадбекка қаради.— Шунақа, Бек ака. Умр изига қайтмайди, ажални ҳам даф этиб бўлмайди. Чақалоқлигимизда қулоқ остида чақирилган азон товуши билан ўқилажак жаноза намози орасида бир тутамгина умримиз бор. Йа айюҳаннасу инна ваъдаллоҳу ҳаққун фала тагурраннакум-улҳайатуд-дунйа ва ла йагурранакум биллоҳим-гурур.² Қаранг, Бек ака, «Сизларни дунё ҳаёти алдаб қўймасин», деб ким айтяпти? Дунёни яратган айтяпти. Дунё ҳаётини уни яратгандан ҳам яхшироқ билувчи бошқа зот бўлиши мумкинми? Йўқ... Зинҳор йўқ,— Собитхон яна бир оз кўзини юмиб, сўнг очди.— Яхшилаб ўйлаб қаралса, бу дунё ҳаётидан тубанроқ нарса йўқ. Дунёни йиқилишга юз тутган деворга ҳам ўхшатишади. Деворнинг йиқилажagini билган ҳолда унга суянамиз-а? Дунё ҳаётини сирпанчиққа ҳам ўхшатишади. Бу сирпанчиқда ҳеч кимнинг оёғи собит туролмайди... сирпаниб яшаймиз... Кейин эса... сўнгги зиёратгоҳга қараб жунаймиз. Сўнгги зиёратгоҳимиз — қабр. Бу зиёрат-

¹ Бу ҳикматлар имом Ғаззолийнинг «Мукошафатул қулуб» («Қалбларнинг кашфияти») асаридандир. (Миразиз Аъзам ўзбекчалаштирган.)

² Мазмуни бундай: Эй инсонлар, албатта Оллоҳнинг (қайта тириштириш ва бу дунёда қилиб утилган яхши-ёмон амалларнинг мукофоти жазосини бериш тўғрисидаги) ваъдаси ҳақ ваъдadir. Бас, ҳаргиз сизларни, Оллоҳ (барча гуноҳдорни кечириб юбараверади, деб) алдагувчи (шайтон) алдаб қўймасин. («Ал-Малоика («Фотир») сурасининг бешинчи ояти. Лооуддин Мансур таржимаси).

гоҳни ҳеч эсламаймиз, эслагимиз ҳам келмайди. Ажални унутишда бир-биримизни-ортда қолдириб кетганмиз. Ажал ёшга қарамайди: ёш экан, яна пича яшасин, демайди. Амалга ҳам қарамайди: амалдор экан, тегмай турайлик, пича айшини сурсин, демайди. Бойлигига ҳам қарамайди: туплаган шунча бойлигини ташлаб кетаверадим, тўхта, бойлигини сарфлаб олсин, демайди. Вақти-соати етдим, тамом. Аввал «Фалончи касал экан», дейишди. Кейин «Дарди огирлашибди», дейдилар. Сўнг «Васият қилганмиш, рози-ризалик тилаганмиш», дейдилар. Ниҳоят, «Омонатини топширибди, Худо раҳмат қилсин», деб дуо қиладилар. Сўнгги дуо шундай бўлса Яратганга шукрлар қиламиз-а. «Ие, ўша ўлибдим, яхши бўлибди, қутулибмиз», дейишдикдан Ўзи асрасин. Хуллас, кейин ёғоч отга миндирадилар. Қабрга элтадилар. Кўмадилар. Ким оҳ дейди, ким дод дейди, ким жимгина хўрсинади. Ўша фалончи эса бошини гувалага қўйиб жимгина ётаверади, умр бўйи туплаган бойлиги эса бу дунёда қолаверади. Бойнинг бошига пар ёстиқ, камбағалниқига тош қўйилганини ҳеч эшитганмисиз? Бойликни олиб кетиш имкони бўлганида эди Оллоҳ таборак ва таоло бандаларига мурожаат қилиб, «Дунёга алданманглар», демас эди. Майитни қўйиб, жамоат тарқагач, Мункар ва Накир суроқни бошлайди. Камбағал ётган лаҳатга гурзини кўтариб бостириб кириб, амалдордан «Кечирасиз, вақтингиз борми, бугун қабул қила оласизми?» деб сўраб ўтирмайди. Барчанинг қисмати бир... Ана шунақа...— Собитхон гапириб чарчади. Чуқур-чуқур нафас олди.— Бек ака, яна «Менга ақл ўргатяпти», деманг. Хаёлимга тўсатдан келиб қолган гапларни айтдим. Бек акам келиб қолсалар айтарман, деб атайин тайёрламовдим бу гапларни. Аҳли муслимнинг вазифаси бир-бирига даъват қилиш. Сиз масжид қурдирыпсиз. Мен ушанда ноурин гап айтиб эдим. Топган пулингизнинг ҳаром-ҳалоллигини ажрим қилиш ҳуқуқи менга берилмаган. Бу Оллоҳнинг ўзигина биладурган нарса. Қандай топишингиздан қатъий назар, уни фойдали ишга сарфладингиз, буни инкор этиб бўлмас. Сиз бу пуллари фаҳш ишларига сарфлаб юборсангиз ҳам буларди. Оллоҳ дилингиз қулфини ўзи очсин.

«Айтадиганини айтиб олсин», деб жимгина тинглаётган Асадбекка бу гап малол келди:

— Дилингиз қулфини? Дилим қулфлоглиқ эканми?

— Аччилингиз чиқмасин, Бек ака. Зинони, зулмни, ҳаром ишларни тарк этмаган одам чин муслим бўла олмайди. Мен сизни мана бу йўлдан юринг, деб зўрламайман, менда бундай ҳуқуқ йўқ. Менинг вазифам — айтиб қўйиш. Бек ака, очигини айтсам, келишингизга ишонмаган эдим.

— Мен ҳам очигини атай, дастлаб оёгим тортмади. Лекин кўнглимда бир истак уйғонди.

— Бу Оллоҳнинг қудрати-да! Бизни учраштиришни лозим топибди. Ўзига шукр. Биродаримиз тасвирни курсатдиларми?

— Ҳа, курсатди.

— Бу ҳолга нима дейсиз? Даҳшатми?

— Ҳа, даҳшат... аммо нима дейишга ҳайронман.

— Сиздай ақл эгалари, куч эгалари ҳайрон бўлиб турса...

Одамлар қўзғолишди. Эрка бошлаш фурсати етмадими экан?

Асадбек бу саволга дарров жавоб бера олмади. Шунга ўхшаш гапларни у аввалроқ депутат Орзубек Болтаевдан ҳам эшитган эди. Асадбек, гарчи шундай дегувчиларга хайрихоҳ бўлса-да, ўзининг қалбида, руҳида бу туйғу йўқ даражада эди. Бундай туйғу бир-икки одамнинг даъвати билан уйғона қолмайди. Айниқса ёш ўтиб қолгандан сўнг ватанпарварга айланиш қийин, жуда қийин. Собитхон Асадбекка ўхшаганлар бирлашиб, одамларни эргаштириши мумкин, деб ўйлаб хато қилган эди. Асадбеклар тор бир хум ичида улғайишганини, уларнинг дунёқарашлари ҳам, туйғулари ҳам шу қадар эканини англай олмаган эди. Асадбек масжид қурдириб, ўзи намоз ўқимагани каби, шу Ватанда яшаб, Ватан туйғусидан бенасиб эди. У винзаводни қўлдан чиқармаслик учун жон фидо қилар даражада олишмоғи мумкин, аммо «Юрт эрки учун жон фидо қила оласанми?» деган саволга «Нима учун мен фидо бўлишим керак экан?» деб жавоб бериши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Шу сабабга кўра Собитхон саволига дарров жавоб қайтармади. Алҳол у «Ҳозиргина охиратни гапириб алаҳсираётган бу Қори нима учун гапни сиёсатга бурди?» деб ажабланди.

Собитхон ундан жавоб кутиб толиқди. Кўзларини юмди-да:

— Қани эди, бир мард чиқиб «Ўзбекистон ўзига мустақилдир, Ўзбекистон ҳеч кимга бўйсунмайди!» деб жар солса. Шу хитобни эшитиб кетсам армоним қолмас эди, — деди.

— Қорижон, дўхтирлар билан гаплашиб, олиб кетайми?

— Қуллуқ, Бек ака. Шу гапингизнинг ўзиёқ менга жон бергандай бўлди. Дарди Оллоҳ берди, шифосини ҳам Ўзи беради, иншооллоҳ. Шифони шу ерда берадим, бошқа ерда-ми, фарқи йўқ.

Асадбек яна бироз суҳбатлашиб ўтириб, сўнг хайрлашди. Чувринди уни даҳлизда кутиб турган эди. Йул-йулакай ҳисоб берди:

— Яраси огир экан, ҳозирча қимирлатмаслик керак, дейишди. Жони омон қолса ҳам, оёқлари ишдан чиқиши мумкин экан.

— Яхши, кейинроқ олиб кетамиз. Бунақа одамлар ўлмаслиги керак. Сен... кириб дўхтирни рози қилиб чиқ, яхшироқ қарасин.

Қўқондан чиққунларича худди суҳбатларини биров пойлаб, эшитиб қоладигандай жим кетишди. Сўнгги текширувдан ўтишгач, Чувринди:

— Нимага қақиртирган экан? — деб сўради.

— Мошинасини угирлатганидан бир-иккита сассиқ гап айтувди, эсингдами? Шунга рози-ризолик суради.

— Рози-ризолик? Нима, аҳволи шунақа огирми?

— Буни сен биласан, духтир билан сен гаплашдинг.

— Духтир яқин орада ўлади, дегани йўқ.

— Билиб бўлмайди, духтир сезмаган нарсани кўнгил се-
зади. Лекин тили заҳар бўлса ҳам дили тоза, яхши одам.
Домлалар орасида фақат шуни ёқтираман. Лекин кўп гапла-
рига, ишларига, тушунмайман. Мана шу митингга бурнини
тиқиб нима қиларди? Етишмовчилик жойи бўлмаса, обрўси
баланд, топар-тутари ҳам ёмонмасдир. Ибодатингни қилиб
юрaverмайсанми?..

...

— Сайфижон, эсон-омон бориб келдингми, уканг тинч-
ми, чиқай деб қолдимми? Сени анчадан бери бир йигит кутиб
турибди. Ҳов ана, мошинанг олдида.

Автобаза дарвозаси олдида кутиб олган қоровулнинг бу
гапидан Сайфи унчалик ажабланмади. Чунки уни сураб кел-
ладиган одам кўп. У Ҳамдамнинг ким эканлигини билиб, сал
чўчигандай бўлди-ю, аммо саросимага тушмади. Чунки мили-
циядан одам келишини ёки чақирилишини биларди. Уларга
нима дейиш, кимларни кўрсатиш ҳам олдиндан пухта ра-
вишда белгиланган эди. Унинг вазифаси аниқ — дарров гул-
лаб қўймай, бир оз таранг қилгач, кавказлик икки йигит
ижарага олган уйни кўрсатиб қўйиш.

Ҳамдам машинанинг орқа ўриндигига ўтириб, Сайфини
ҳам утиришга таклиф этди.

— Укангизни кўриб келдингизми? У нима гуноҳ қилган
эди?

— Дуконидан озгина камомад чиққан экан.

— Озгина деганингиз қанча?

— Утгиз минг...

Бу гапни эшитиб Ҳамдам хуштак чалиб қўйди.

— Камида ўн йил қатнар экансиз-да?

— Ўн икки йил беришди ноинсофлар.

— У ёққа қачон жуновдингиз?

— Йигирма туққизинчи майда.

— У ерга бир кунда, боринг, ана, икки кунда бориб келса
бўлади. Кўп юрвормадингизми?

— У ерда бир кун бўлдим. Кейин Бухоро, Самарқанд
дегандай... айланиб келдим.

— Йигирма саккизинчида ишдамидингиз?

— Ҳа.

— Қаерларда бўлдингиз, кимларни олиб юрдингиз, эслай
оласизми?

— Шаҳар катта бўлса, ким қўл кутарса тўхтаимиз. Айт-

ган жойига олиб борамиз. Пулини оламиз. Қўлимиз рўлда,
кўзимиз йўлда, хаёлимиз пулда. Отнинг калласидек план
қўйиб қўйган, бажаришга мажбурмиз.

— Машина янги экан?

— Ҳа, хўжайинлар бир тангилик қилиб юборишди.

— Қанчадан бери ишлайсиз?

— Ярим йил бўлиб қолди.

— Ярим йилда янги машина олибсиз, омадингиз бор
экан. Омад кимга кулиб боқади, биласиз, а?

— Омади борга-да.

— Йўқ, харажатдан қочмайдиган мард одамга, топдим-
ми?

— Сизлар билмайдиган нарса йўқ.

— Сиз менга ёқдингиз, дангал гаплашаркансиз. Мен ма-
рд йигитларни яхши кўраман. Энди би-ир мардлик қилиб
юборасиз: йигирма саккизинчи майдаги воқеани айтиб бера-
сиз.

— Қайси воқеани?

— Бизни қайси воқеа қизиқтириши мумкин?

— Билмадим.

— Жиноятга алоқадор ҳеч нимани кўрмадингизми? Хўп,
вақтини айтий: тахминан соат олти билан еттининг ўртаси-
да. Шаҳардан чиқувчи катта йўл ёқасида. Эсладингизми?

— Йў-уқ.

— Қани, машинани ҳайданг.

— Қаёққа?

— Ҳайдайверинг-чи, кўчага чиққач, айтаман қаёққа юри-
шингизни.

Сайфи ўз ўрнига ўтириб машинани юргизди. Ҳамдам
«чапга», «унга» деб угирди. Шаҳарни кесиб ўтиб катта йўл-
га чиқишди. Жиноят содир бўлган ерга яқинлашганда Ҳам-
дам:

— Жуда тез ҳайдар экансиз, сал секинлатинг, табиатни
томоша қилгим келяпти, — деди.

Сайфи мурда ёқилган дарахт ёнидан утаётганида унг то-
монга қараб ҳам қўймади. Йўлдан кўз узмай кетаверди. Бир
чақиримча юришгач, Ҳамдам машинани орқага қайтаришини
суради. Сайфи қайтишда ҳам сир бой бермади. Бир-икки
чақирим юришгач, Ҳамдам машинани яна орқасига қайтар-
ди. Мурда ёқилган ерга етгач, «Тўхтатинг», деб буюрди.

— Шу ер кузимга яхши кўриниб кетди,— шундай деб
машинадан тушди.

Сайфига «Сиз ҳам тушинг», деб буюрди-да, тарвақайлаб
усган дарахт сари юрди.— Бир икки улфат билан ёнбошлаб
олиб пивоҳурлик қиладиган маза жой эканми, а? — деди
Ҳамдам ҳамроҳига савол назари билан қараб.

— Ифлос-ку? — деди Сайфи ажабланганича елка қи-
сиб.— Йўл бети, шовқин. Улфатчилик қиламан, десангиз зўр
жойлар бор.

— Ифлосликка ифлос. Лекин тозаласа бўлади... Шу ерда улфатчилик қилиб ўтириб, кейин битта шеригимни осиб қўйсаму ўшанда сиз шу йўлдан ўтсангиз, кўрармидингиз?

— Билмадим. Тез юрадиган бўлсам, у ёқ-бу ёққа қарамайман.

— Ўлик ёниб турса-чи? Кўзингиз тушади-ку? Шунда тўхтайсизми?

— Аниқ бир нарса дейишим қийин.

— Тухтамай ўтиб кетаверасизми? Ахир у ёнаётган ўлик уқангиз бўлиши ҳам мумкин-ку?

— Совуқ нафас қилманг, ака, товонимгача зириллатиб юбордингиз.

— Ҳа, гапим сал қўпол чиқди. Узр. Лекин... ўша одам кимнингдир укаси ё акаси, ё отаси, ё эри... Борингки, ҳеч кими йўқ гирт етим. Осилиб тураверади, ёниб тураверади... Хафа бўлманг, баъзан калламга шунақа бемаъни хаёллар келиб қолади.

— Ишингиз шунақа-да. Йўл четида турган одам бошини қашиса ҳам машинага қўл кутараётганга ухшаб туюлади менга. Сизга эса сал шубҳали кўринган одам жиноятчи бўлиб кўринаверади, тўғрими?

— Қўйилман, топдингиз! — деди Ҳамдам совуққина жилмайиб.

У сир бой бермай турган Сайфига қараб таажжубланди: «Пихини ёрган жиноятчи ҳам бунақанги без бўлмас. Ранги ҳам ўзгармайди-я... Ким бу ўзи? Шунчалик устами? Мени лақиллатмоқчими ё шоир машина номерини адаштирганми? Бу келмаганми?...»

Сайфи жилмайишнинг сохталигини сизди. Инспекторнинг гапларидаги илмоқни ҳам фаҳмлади. Мушук-сичқон ўйнаётганини ҳам билди. Аммо уни нима учун тўқ мушук сингари ўлжасини қийнаётганига тушунмади. Сайфи бу вазифани бўйнига олганида мелисахонага бир-икки чақиритиб сўрашганидан кейин айтиб берарман, деб ўйлаган эди. Ишнинг бу тарзда бошланиши уни бир оз гангитди. Ҳамдам ўйинни яна давом эттирганида, доводираши эҳтимол эди.

Ҳамдам уни синовали назари билан кўп таъқиб этмади. «Қани, кетдик», деди-да, машина сари юрди.

— Акахон, ҳали кўп юрамизми? — деди Сайфи шаҳар марказига яқинлашганида.— Ўзингиз биласиз, отнинг калласидай план бор. Бу ёғи тирикчилик...

— Тирикчиликми, тиррикчиликми? — деди Ҳамдам кесатиб.

Сайфи ўзини мажбурлаб кулди:

— Гапни ҳам қийиб юборар экансиз.

Ҳамдам «Мелисахонага қараб ҳайда», деса Сайфи қийналмай юрган бўларди. Машинани ҳали ўнгга, ҳали чапга буравериб чарчади. Ҳамдам худди шаҳар кўчаларини билмайдигандай уни роса сарсон қилиб, ниҳоят, ўзи ишлайди-

ган ички ишлар бўлимига етиб келди. Сайфини сўроқ қилиш учун ўз хонасига эмас, балки айбланувчилар вақтинчалик сақланадиган, хонага бошлади. Панжарали эшик шарақлаб очилганида Сайфининг эси чиқиб кетаёзди.

— Кир,— деди Ҳамдам совуқ тарзда.

— Нимага? Гуноҳим нима?

— Қўрқма, киравер. Унутилган нарсалар шу ерда эсга тушади.

Эшик шарақлаб ёпилиши билан Сайфи лаҳадга тушиб қолгандай сесканиб кетди. Бир неча соатга эмас, бир умрлик қамоққа тушгандай баданига титроқ югурди. «Ҳаққингиз йўқ!» деб бақирмоқчи эди, ўзини тутди. Ҳайдар акасининг гапларини эслади: «Сени қамаб қўйсалар ҳам чурқ этма. Кейинроқ гапириб берасан. Улардан қўрқим, шу сабабли дарров айтмадим дейсан. Укангни вақтлроқ қутқариш учун озгина жабр чексанг ўлиб қолмасан». Сайфи «У икки йигит оғир жиноят қилган бўлса ҳам, бунга менинг даҳлим йўқ», деб ўйлаётган эди. Ҳали, мурда осилган дарахт ёнида доводирамаганининг сабабларидан яна бири — мурда ёқилган пайтда у нарироқда, машина ичида эди. Бу томонга қарашга қўрқиб, пусиб ўтирганди. Йигитлар мурдани осиш учун ингичка сим арқон тайёрлашаётганини кўрган, «Сим арқонда осиммоқчими?» деб ажабланган эди. Ўша куни кечқурунги поездда жўнаб қолгани учун шаҳардаги гап-сўзлар, миш-мишлар ҳали қулогигача етиб келмаган эди.

Ҳамдам Толипов хонасига кириб сигарет тутатди. Ўриндиққа ястаниб ўтирди-да, оёқларини стул устига чалиштириб қўйди. У Сайфини жиноятчилардан бири деб ҳисобламаётган эди. Сайфи унинг учун чигалини ечишдаги кичик бир тугунча эди. Ҳамдамга икки нарса қоронги: Сайфи кимнинг одами? Нима учун машина номерини яширмади? Қотиллар нима сабабдан этакларининг бир учини ўзлари кўтариб қўйишди? Тасодифми бу ё пухта ўйлаб қилинган ишми? Ҳамдам икки-уч соатдан сўнг уни олиб чиқиб, қорнига мушт туширсам сайраб қолар, деб ўйлаган эди. Шу ўтиришида хаёлига ажойиб фикр келиб, ўрнидан туриб кетди. Телефон гўшагини олиб лозим рақамни терди. Зоҳид хонасида экан, гўшакни дарров кўтарди.

— Шопирни топдим,— деди Ҳамдам, «суюнчи бер», дегандай бир оҳангга.

— Нима дейди? — деди Зоҳид, бу гапни арзимас хабардай қабул қилиб.

— Ҳозирча жим. Без бўлиб ўтирибди. Парвойи фалак. Ўша дарахтнинг тагига ҳам олиб бордим. Кузини лўқ қилиб олган, туси ҳам ўзгармади-я! Бунақасини энди кўришим. Тўдага киришдан олдин сурбетликдан имтиҳон топширган бўлса керак. Лекин у бугуннинг ўзида сайраб беради. Сайратмасам отимни бошқа қўяман. Шундай бир ишни ўйлаб

қўйдимки, сендақадан юзтаси, комиссар Катанидан унтаси қойил қолиб, рупарамда қул қовуштириб туради.

— Қанақа иш?

— Сен соат олтида мурда ёқилган дарахт яқинига келиб тур, кўрасан. Агар Мақсуд акани топсанг, яна яхши.

— Рупарангизда қул қовуштириб туриш учунми?

— Ҳозирча пичинг қилавер, майли, аммо соат олтида «Акахон, қойилман, сизга!» деб юборганингни узинг ҳам билмай қоласан. Сен олтида ўша ерда бўл. Мен бир оз кечикиб бораман. Ҳа, сенинг вазифанг индамай, жим туриш.

Зоҳид унинг айтганларини бажаришга сўз бергач, гушакни жойига илди.

Соат беш яримда Сайфини панжарадан бўшатди.

— Қани, юр,— деб кўча томон бошлади.

Унинг дағал муомаласи Сайфини ташвишга солди. «Бир балога гирифтор қилмасайди», деб кўрқди.

— Бояги жойга ҳайда,— деб буюрди Ҳамдам машинага утиргач. Кейин сўради: — Канистрангда бензин борми?

— Йўқ,— деди Сайфи ажабланиб.

— Йўлда олвол, ўн литр етади.

— Узоққа борамизми?

— Узоққа... шунақанги узоқки...

Сайфини энди росмана кўрқув ўз тўрларига урай бошлади. Бармоқларига титроқ югурди. Ҳамдам буни сезиб, қувониб кетди. Сайфи йўлда тўхтаб, бензин олди. Хўжалик моллари дукони ёнидан утаётганида Ҳамдам машинани тўхтатди-да:

— Икки қулоч арқон олиб чиқ,— деб буюрди.

— Қанақасидан?

— Мол боғлайдиган, пишиқроқ бўлсин.

Сайфи бу буйруқни ҳам бажарди.

Катта йўл ёқасидаги ўша дарахт ёнида бир «Волга», унинг ёнида эса Зоҳид билан майор Солиев туришарди.

— Моторни учуриб, калитни менга бер,— деди Ҳамдам.

Сайфи титроқ бармоқлари билан калитни узатди.

— Эсладингми? — деди Ҳамдам кўзини дарахтга тикиб.

— Нимани?

— Узингни овсарликка солма. Нимани сўраётганимни билиб турибсан. Йигирма саккизинчи майда бу ерга ким билан келгансан, нима иш қилгансан?

— Бу ерга биринчи келишим.

— Шунақами? Қани, туш машинадан,— Ҳамдам шундай деб арқонни қўлига олиб, машинадан тушди.— Юкхонани оч, канистрни ол.

— Нимага?

— Олавер, менга керак.

Кўнгли ёмон бир шумликни сезган Сайфининг оёғидан мадор қочди. «Волга» ёнида турганларга хавотир билан қа-

раб, Ҳамдамнинг буйругига итоат этди. Дарахт остига бо-ришганда Ҳамдам арқондан сиртмоқ ясади. Сайфи кўзлари-ни жовдиратиб, атрофга аланглади.

— Қочишни уйлама. Бир қадам нари-бери қўйсанг отила-сан. Ёрдам ҳам кутма, машинасини тўхтатиб ёрдам беради-ган аҳмоқ йўқ бу ерда.

— Нима қилмоқчисиз? — деди Сайфи титроқ овозда.

Унинг бу ҳолатидан Ҳамдам мамнун бўлди — унга айнан шу керак эди.

— Сени осмоқчиман,— деди хотиржамлик билан.— Ке-йин... ёқаман.

— Ҳаққингиз йўқ!

— Нега ҳаққим бўлмас экан, ҳаққим бор, оғайни. Бу шохга иккита одам осилди. Сен учинчиси буласан. Биз эса қотил топилмади, деб ишни ёпди-ёпди қилиб юбораверамиз.

— Ҳаққингиз йўқ! — деб бақариб юборди Сайфи.

— Сенинг ҳаққинг бормиди?

— Мен ўлдирганим йўқ!

— Ким ўлдирди?

— Билмайман.

Ҳамдам тескари қаради. Унинг ҳаракатини диққат билан кузатаётган Сайфи ҳам бошини бурди. Шу заҳоти Ҳамдам чаққонлик билан бўйнига сиртмоқни ташлади. Сайфи арқон-ни икки қўли билан чангаллаб, жон ҳолатда бақариб юбор-ди. Зоҳид у томон интилиб қадам қўйган эди, майор Солиев тўхтатди.

— Йигирма саккизинчида келганмисан? — деб сўради Ҳамдам.

— Келганман,— деди Сайфи жон талвасасида.

— Нима учун эрталабдан бери мени лақиллатасан?

— Айтсанг, улдирамиз, дейишган. Бола-чақанг гаровда, дейишган...

— Ким?

— Билмайман, танимайман уларни.

— Нечта одам эди?

— Иккита... улар бу ернинг одами эмас, тили бошқача эди.

— Бу ерда «Жигули» ҳам бор эдимиз?

— Бор эди, бир жингалак сочли йигит турувди.

— Кейин нима бўлди?

— Гаплашишди. Кейин менга жавоб беришди.

— Уришишмадимиз?

— Йўқ.

— Осишганда қаерда эдинг?

— Менга жавоб беришди, кетувдим.

— Ёлгон гапирма! — Ҳамдам шундай деб арқонни тор-ди.— Улик ёнаётганда ҳам шу ерда булгансан. Машинангни курганлар бор.

— Ҳа... Ҳа... машинангда қимирламай ўтир, дейишди. Ўтирдим. Бола-чақам гаровда эди...

— Сен ҳозир ҳам гаровдасан. Икки йулинг бор: ё уша одамларни бизга топиб берасан, ё шу ерда кўмирга айланасан.

— Мен уларни танайман... Кира қилиб олган эдим. Лекин бир уйга кириб чиқишган эди. Балки уша ерда туришар?...

Режа бўйича Сайфи бу гапни суроқнинг учинчи ё туртинчи куни айтиши лозим эди. Иш шу даражада тезланиб, мураккаблашиб кетдики, айтмасликнинг иложи қолмади.

Қайтишда машинани Ҳамдам ҳайдади. Сайфи қилкуприқдан ўтиб, аранг омон қолган одам ҳолига тушган эди. У укасини қамоқдан чиқариш, ҳеч бўлмаса муддатини камайитиришга ёрдам сўраб Ҳайдарга мурожаат қилгани учун энди ўзини-ўзи лаънатлади. Тўғри, укасига жони ачийди. Лекин, ҳозир аён бўлдики, ўзининг жони янада ширинроқ экан. Дастлаб унга вазифа осон кўринган эди. Икки кишини ижарадаги уйдан олади, ўликхонага боради, улар ўликни олиб чиқишади, сўнг катта йул ёқасидаги дарахтга осилади, тамом-вассалом. Мелиса сўраган тақдирда фақат ўликхонага борилаганини айтмайди. Йигитлар ижарада турадиган уй кўрсатиб қўйилади, холос... Сайфи, бир-икки суроққа чақиритишди-ю, сўнг ҳоли қўйишади, деб ўйлаган эди. Агар унинг изига Ҳамдам тушмай, бошқа одам, масалан, Зоҳид тушганида балки шундай булармиди... Бир кунда гуллаб қўйгани учун энди Ҳайдардан кўрқа бошлади. «Бу балки ёлгондан кўрқитгандир, Ҳайдар ака пўписа қилиб ўтирмас», деб юраги орқасига тортиб кетди. «Балки ўзимни мошинадан ташлаб биратўла қутулиб қўя қолсаммикин», деган хунук фикрга ҳам борди. Шу онда Ҳамдам худди унинг фикрини ўқигандай бир қараб олди:

— Сен кўрқма,— деди у,— сенга тегишмайди. Бизга тўғриси айтиб, ёрдам берсанг жонинг омон қолади. Керак бўлса, одам қўйиб сени қўриқлаймиз. Алдайдиган бўсанг, уларга шерик ҳисобланиб, халта-хуржунингни кўтариб жўнайсан. Бу ўйин шунақа бўлади, ё остидан, ё устидан!

Бу сафар «чапга», «унгга», деб Сайфи йул кўрсатиб турди. Эски шаҳарнинг тор кўчаларидан ўтишайтганда ўнг қўлдаги темир дарвозани кўрсатди:

— Шу уйга кириб чиқишган.

— Адашмадингми?

— Йўқ, ана, чап томондаги аҳлатхона эсимда қолган.

Ҳамдам «Яхши», деди-ю, машинани тўхтатмади.

— Тўхтатмайсизми?

— Нега?

— Ушламайсизми?

— Бу ёғини ўзимга қўйиб бер. Сен бугунги ишингни бажардинг. Энди оғзинга қулф уриб, жим юр. Учқудуқ-тўртқудуқ қилиб жўнаб қолма. Шаҳардан бир қадам нариберига чиқмайсан, тушундингми?

Сайфи «Тушундим», деб бош иргади. У фақат Ҳамдамнинг бу гапига эмас, балки булардан ҳали-бери қутулмаслигига ҳам тушуниб етди.

Кўприқдан ўтгач, Ҳамдам машинани тўхтатиб, тушиб қолди. Сайфи узоқлашиши билан изма-из келаётган «Волга» тўхтади.

— Тўқсон биринчи уй экан,— деди Ҳамдам, машина эшигини очиб. Одам чақиритиш керак. Унгача мен бир қараб чиқаман.

Ҳамдам машиналар оқимига муқобил юриб, тўқсон биринчи уй эшигини тақиллатди. Иккинчи марта тақиллатганида ичкаридан «ҳозир» деган заифгина товуш чиқди. Сўнг дарвозанинг бир табақаси мунгли овоз чиқариб қия очилди-да, узун енгли қўйлак кийган кекса аёл кўринди.

— Келинг, болам,— деди у Ҳамдамнинг саломига алик олгач.

— Келинингиз билан ижарага уй қидириб юрувдик. Сизникида бўш жой бор, деб эшитдик.

— Вой, болам-ей, сал кеч келибсиз-да. Жой бориди, одам қўйиб қўйдик. Сиз оилангиз билан турмоқчимидингиз? Нечта болангиз бор?

— Биттагина. Уч ёшда.

— Вой, аттанг-е, биз боп экансизла-а, чолим қайсар-да сабр қилайлик, десам, кўнмади. Иккита йигитни бошлаб келиб, жойлади. Чулчитми-ей, тилига тушунмайман. Бир пайдо бўлади, бир кўринмай кетади. Бунақаси менга ёқмайди, болам. Чол-кампирга оилали одам афзал-да. Бола эрмак бўлади, лозим бўлиб қолса, иссиқ-совуқдан ҳам хабар олиб туришади. Сиз, болам, ноумид бўлманг-а, ҳали чолим келсин, бир гапласай, буларга жавоб берсин.

— Ижарачиларингиз шу ердами?

— Шу ерда бўлмай қолишсин. Уйкуга туйишмайди булар. Ақли бўлса, шом кирганда ухлармиди...

Ҳамдам эрта-индин хабар олажagini билдириб, изига қайтди. Кўп ўтмай, қўшимча кучлар етиб келгач, тўрт йигитни ёнига олиб, яна дарвоза олдида пайдо бўлди.

— Вой, чолим ҳали келмадилар,— деди аёл ажабланиб.

— Холажон, бир гап айтаман, фақат сиз ваҳима қилманг. Мана бу йигитлар мелисадан, ижарачиларингизни кўришмоқчи. Сиз улар ётган уй эшигини кўрсатингиз, ўзингиз тез четга чиқинг,— деди Ҳамдам.

— Вой ула қолай, вой Худо урди,— деди аёл.

— Ваҳима қилманг, дедим-ку.

Аёл қўли билан чап томондаги эшикни имлаб кўрсатиб, ўзи тўғридаги айвон сари юрди. Титроқ овозда нимадир деди.

Ҳамдам эшикни зарб билан тепиб очиши билан тўрт йигит отилиб ичкари киришди. Донг қотиб ухлаб ётган йигитлар қимирлаб ҳам қўйишмади. Хонтахта устидаги буша-

ган ароқ идишлари, димоққа урилган наша ҳидидан ҳаммаси аён эди. Йигитларнинг бетларига шапатиллаб, сув сепиб аранг узларига келтиришди. Улар уйгонгандай бўлишса-да, ҳали кайфдан қутулмаган, нима бўлаётганини англаб етмаган эдилар. Уларнинг қўлларига кишан уриб олиб чиқилгач, Зоҳид аёлни чақириб, хонага кирди-да, кўздан кечира бошлади.

— Кўрпа-тўшақлар меники, айланай болам,— деди аёл кўрқибгина.— Улар қўп-қуруқ келишган. Ҳали ижара пулини ҳам беришмовди.

— Буларнинг узлари излаб келдимиз ё биров илтимос қилдимиз? — деб сўради Зоҳид.

— Чолим бошлаб келувдилар.

— Чолингиз ҳозир қаердалар?

— Қайдам... Балки самоворхонададирлар?

Зоҳид «Тоғиб келасизми?» дегандай қилиб Ҳамдамга қаради. Бу қарашнинг маъносини англаган Ҳамдам индамай ташқарига чиқди. Зоҳид бир чети ёстиқ остидан чиқиб турган суратни олди — Жамшид кулимсираб турибди.

— Мана бу йигит ҳам келиб турармиди? — деб суратни аёлга кўрсатди.

— Йўқ-а,— деди аёл суратга дурустроқ ҳам қарамай.— Буларни ҳеч ким сўраб келмади.

Зоҳид тоқчадаги бўш целлофан халтачалар билан қон теккан эм игнасини кўриб:

— Хола, энди бу хонага кирмай турасиз, ҳеч нарсага тегманг. Нарсаларингизни текшириб бўлганимиздан кейин оласиз,— деди.

Бу орада ҳовлига гавдали, аёл «чолим» дегани билан кўриниши у мартабага етмаган, оёқлари оғир гавдани кўтаришга мажолсизлигиданми, ўрдак каби лапанглаб юрувчи уй эгаси кирди. Зоҳид у билан саломлашгач, аёлга берган саволларини қайтарди. Узи кутганидек, тайинли жавоб ололмади: чол чойхонада ўтирганида бу йигитлар жой сўраб келишган, дурустгина ақча беришмоқчи бўлишган, вассалом.

Экспертлар келиб хона кўздан кечирилгач, қўлга илинарли ашёвий далил ҳам топилмади.

Назм

Рауф Сўбҳон

ОМОН ҚОЛГАН ТУЛПОРЛАР

Достон

Онам — Ирисхол Мамараҳим
қизига бағишлайман.

Яқин ўтган замонда, кўрмай кўнмас томонда, эли ўзига бек, элини оралаган туқ, душман курса кўзлари уқ, олти думалаган ули от минган, елкасига қуш қўнган эркакларининг нафасига қорли-қорли тоғларнинг музлари чил-чил синган, аёл деса оёқ ости бог бўлган, номус дебон, гурур дебон не-не мардлари ўлган, кўчасидан карвонларнинг сарбонлари бош эгиб ўтган бир юртга қани кимлар ботинган?!

*Эл дардида созлар бўлдим, созимни,
Куйлар бўлдим баҳоримни, ёзимни.
Эл олдини туман босса кўргулик,
Чертай бугун утмишимни — тарзимни.*

*Баланд-падли ўрмонларнинг остида,
Қувалашиб жўрар эди жўл бола.
Шу болалар айтди гапнинг ростини,
Душман сўзи болага ҳам ҳавола.*

*Оқбош дедам аташаркан боболар,
Душманларнинг элга эрмак улини.
Гапнинг ростин айтар фақат болалар,
Ҳалолламас экан улар қулини.*

Ана шу жойдан элга туман кўчганди, шу туманларда келинчақлар кирлар чайиб осганди. Шу туманнинг ортида кўрасизлар, деди душманни. Оқбошлардан не-не сотқин сабоғ олган, ҳийланинг кучин билган ва доимо беклар мамлакати бўлган — Бугдойлига кўзининг қирин солган.

«...Ўттиз саккизинчи йиллар биз бола эдик. Етимлик, очлик...»

ОНАМНИНГ СУҲБАТИДАН

Бугдойли мамлакатида катта жийин бўлди. Бул жийинда мамлакат султони — Бекбош жамики бекларга қарата: Шулар бўлади жулунлари жутум тилаганлар. Бизнинг ота-боболаримиз уларнинг жўжасини нотўғри, чучварасини хом санаган эмиш, улар имон келтиришни билмаган имонсизлар, деб турган жойи:

*Кўзингизнинг қорасидай бу ҳаёт,
Юракларнинг ярасидай бу ҳаёт.*

Нон талашманг парвардигор богида,
Таланганнинг сарасидай бу ҳаёт.
Сотқин чиққан элдан сотим чиқади,
Узимга туқ деган қаддин буқади.
Сотилганнинг юрти бир кун чуқади,
Шунда кунлар билмам қандай юқади?!

Бекбошнинг ёнида турган бошқа бир давлатманд киши бу гапларга бош чайқади, маъқуллаган бўлиб икки оғиз гап ташлади:

Лой чаплаган душманинг
Балчиқ босиб келади.
Ўз сафига қушгани,
Тупроғинг деб елади.
Кулади, ҳей, кулади,
Одобсиз деб кулади,
Саводсиз деб кулади,
Қолоқсиз деб кулади,
Сотқин чиқса мардларинг
Сабабсиз ҳам ўлади.

Шунда, орқада ўлтирган бир чол терлаб, ўзини зурлаб, атрофга назари ўрлаб, Бекбошга қарата бир сўз деди:

Катта, сузлай тушимни,
Кўп билмайман ишингни,
Ўйлаб курсам ҳушимда
Мантиқ топдим тушимдан.
Қиёматли кун эмиш,
Турт тарафда дунг эмиш.
Босиб кепди душманинг,
Шу жойдан топиб қуниш.
Элни учга бўлибди:
Бир қисмин кул қилибди,
Бир қисмин кундирибди,
Бир қисмин улдирибди.
Сендай-сендай султонлар,
Элин сотган мўлтонлар,
Тунларини тесқари
Кийиб юрган шайтонлар,
Ер бизники, деяримиш,
Зур бизники, деяримиш,
Бу юртнинг бор бойлиги
Ўл, бизники, деяримиш.

Шунда, жамики беклар орасида кулги кўтарилди, кимлардир узоқ-узоқ йўталди, шовқин-сурон кўтарди. Бу одамларнинг Бекбошга ишончи йўқ. Бекбошнинг ҳам кўзлари одамларга ўқ эди. Чол денгиздай чайқалиб турган оломоннинг орасидан яна қалқиб чиқди, айтмоқчи бўлган бор гапини султонга қарата тўқди:

Бод бўлибам ботиб қолган,
Дард бўлсалар керақдир,
Сенга айтмоқ бўлган гапим,
Бекбош султон булақдир:

Ўз юртингдан қароқчига жой бердинг,
Қайси юзман чиқдинг элдинг олдида?!

Майин эсди шамоллар,
Тайин эсди шамоллар,
Пулга сотилмас пайтлар,
Сотилди-ку, амаллар...

Душманинг сув қулоқдан
Заҳрини унглайверди,
Гуё юртнинг дардини
Куйманиб суйлайверди.

Ўз юртингдан қароқчига жой бердинг,
Қайси юзман чиқдинг элдинг олдида?!

Уюр-уюр бугдойдай,
Уюрилдик галвирда.
Ким музлади, ким куйди,
Тикин олди тақдирдан.

Тегирмон ҳеч нолимас,
Нолимайди одамдан.
Гир айланган тошида,
Тонгни кўрган замондан.

Ўз юртингдан қароқчига жой бердинг,
Қайси юзман чиқдинг элдинг олдида?!

Эй эси айниган чол, бизнинг жойларимизда яшаб қолган бегона ерликлар бугун ўз одамларимиздир. Сен бекорга бутун нонингни яримта деб, ҳар хил гапларни менга айтаяпсан. Янаям тўғриси билмоқчи бўлсанг, булар менинг султонлигимдан олдинги талон-тарожда келиб, ўрнашиб қолган, — деди-да, Бекбош дилижонига миниб, маҳрамларининг пўшт-пўшти остида йўлга равона бўлди...

...Шу тун юртга шайтон оралади, нечаларни яралади... Қаерларда қора тутун бўралади, қаерларда беклар бир-бирларидан гуноҳларин сўради. Одамларнинг бағрига совуқ нур таралган, неча-неча чечалар тўраларидан ажралган. Кечаги чолдан дарак сўраб, қайнотам қани, тўрам қани деб, бир уйдан бир келиннинг бўзлаб турган жойи:

Душманларни дўстим дебам билдингми,
Бизга қабоқ уйиб, уён қулдингми?
Бир кечада йўқотиб эл мардларин,
Қаерларга кетдинг, султон, улдингми?

Сағир қилдинг, сомон қилдинг султон-а,
Ҳавас кўрмай қолиб кетди гул тана.
Қаерларга олиб кетдинг, айт, мана,
Турамни ҳам қариб қолган отамни?

Тўрам чиқиб кетган эди бошланг,
Отам чиқиб кетган эди қалишда.
Иккисин ҳам балки олиб кетдингми,
Бир жойларга мазорқўргон қазишга?!

*Қиргин қирон келсин энди кунингга,
Тикон симлар уралсин-да йулингга,
Чипқон чиксин дейман букун тилингга,
Бутун элни айлантирсанг қулингга.*

*Неча кундир безовтадир отимиз,
Энди бизлар қаерларга кетамиз?
Тирик жоним сизлар берган унвонми,
Қароқчилар, топиб беринг отамиз!*

*Гул очилса гувоҳ бўлар томлар-а,
Бўлармикин чидаб бундай гамлар-а?
Ҳовли тулар тўрт нафарим жам бўлсак,
Не қилдингиз қолган икки жонлар-а?*

Ҳақиқатдан бу аёл гам чекди, бу гамларни на бир одам чечди, бу гамлар ҳар кун ҳовлима-ҳовли, уйма-уй оралаб кучди. Аёлга дунё тор, бунинг устига ёлғиз ўгли йўлга зор эди. Угли Рустам гулдай сўлиб, ёмғирдай тўкилиб қолди. Шу зайил ота кетиб, ўғил кетиб ҳовлида бир бева ва бир невара қолди. Уни Ойсулув деб чақиришар эди. Бир оти ва бир эчкиси бор эди. Ойсулув уйдан қўлга илинганини олди. Улини отига ўтказиб, қўлларига эчкисининг ипини тутқазиб, ҳовли-жойларини бир-бир кўздан ўтказиб, узоқ бир акам қайдасан деб, йиглаб йўлга тушди. Боғ-боғ бугдой ўрган Бугдойли мамлакатини ташлаб, қайнотаси — Эгам чолни ва турасини эслаб кетаётган жойи:

*Армон билан асрагин
Итинг қолди уйингда.
Қайтарсан деб очилиб
Эшигинг қолди куйингда.
Ув-ув йиглаб, ув йиглаб,
Бораяпмиз, отажон.
Қулинг тафтин соғиниб
Уроғинг қолди, туражон.
Узинг ясаб берган-о,
Бешигинг қолди уйингда.
Томда гувлаб қизғалдок,
Уйда чувиб ип галтак,
Улинг қолди, дилинг қолди,
Эгасиз қолди кўп эртақ.
Сомонинг қолди янчилиб,
Чор-тарафга чачилиб,
Қолдим мен ҳам, туражон
Қора ерга санчилиб...*

Ёмғир секин себалай бошлади. Фалак тун пардасин ташлади. Бир қирдан тоғ дарасига яқинлашиб қолганда, Ойсулув тўлғоқ азобини торта бошлади. «Ҳов, ҳовлига қараб юргин, болагинам!» Она-бола кўзга иссиқ кўринган ҳовлига қараб юришди. Уйланди, қийланди, уринди, гоҳ-гоҳида суринди. Ҳовлига яқинлашиб боришганида бир кампир кўринди. Гўжганак бўлиб келаётган келинни иллаган кампир бирдан: «Ҳа, болам?!» деб сўради. Дарвозадан чиқиб у ён-бу ён қаради. Қабоғидан илинди, билакларидан туринди. «Ҳозир болам, ҳозир болам!» деб, дардни яқиндан сезиб, шошганидан ёғоч панжаранинг у ёқ-бу ёғидан бемақсад кезиб, ичкарига

бошлаб кирди. Доялик қилди. Кампирнинг ҳам бева қолган бир келини бор эди. Шу келин қўшни оҳангир тоғасидан илтимос қилди. Бирпасдан сўнг милтиқ отилди. Унча-мунча мудрай бошлаган қўшлар шовур олиб, чуғур-чуғур қилди. Улар ҳам бир нарсани билди. Бир қиз туғилди. Тун ўтди. Кун чиқди. Қизини олиб ётган Ойсулувнинг қулогига соғилаётган сутнинг шарпаси келди. Рустам деразадан ҳали унча тинмаган ёмғирга қараб ҳиргойи қилаберди:

*Гулдир-гулдир гул бўлди,
Тойлар тўпир тўп бўлди.
Осмоңда-ку гулдуррак,
Ерда нима гап бўлди?*

*Ерда ёмғир ёғар-а,
Келин-а сигир соғар-а.
Соғилган сут сасига
Ёмғирлар уйнаб оғар-а.*

*Севалайди толларнинг
Куртаклаган бошига.
Силкин-силкин товларнинг
Ялтираган тошига.*

*Ёмғир-а ёғар, ёғади,
Келин-а сигир соғади.
Соғилган сут сасига
Томчилар уйнаб оғади.*

*Жим-жим бўлар, жим бўлар,
Ёмғирли ер чим бўлар.
Ёмғир ёғса келиндинг
Сут соғиши чин бўлар.*

*Ёмғир-а ёғар, ёғар-а,
Келин-а сигир соғар-а,
Соғилган сут сасига
Ёмғирлар уйнаб оғар-а.*

Ойсулув ўгли Рустамни қошига чақирди. Рустам эса ўзича яна нималарнидир тўқирди. Ойсулувнинг юраги тўлди, негадир кўзларига ёш келди. Ана шунда, эшиқдан доя кампир енглари каловланиб кўринди. «Болам, мен сени танидим. Биз отанг билан бирга бугдой ўрганмиз, кўп қора кунларни кўрганмиз», деди.

Бугдой хирмон бўлиб кетса ҳам, бир хил жавоб олардик: «— Ҳисобда ҳар бир бошоқ, ҳар битта дон, бизга ёрдам беришга минг-минглаб келар меҳмон, яна четга сотишга қолмас галламиз. Буйруқ бор, ўзимизнинг ҳам қотган калламиз. Сизга, бизга обру керак, янги давлат олдида ким деган одаммиз, биз?! Қани айтинг, дондан сизга қандай берамиз?!» — дер эди хирмон-боши.

Кўкайимга кун тегмай, шу алфозда Оқтошдан неча бор пиёда қайтдим. «Сизни Нургул кампир дейдилар. Кўрингиз, одамлар бу йил ҳосилни не азоблар билан уйдилар. Сизга қарашамиз, сизга ундоқ қиламиз, сизга мундоқ қиламиз...» деган гапни неча бор айтди хирмонбоши. Бизни неча бор алдадилар. Шу-шу очлигим оч, гашлигим гаш, кунларим утаяпти. Бир пайтлар чоракор бўлиб ҳам кун кечирганмиз. Ишласа тўртдан бирин оларди одам. Бу дамлар қандай дам, юз фоиздан бир фоизи қўлга тегмаса?!

Нургул кампир узоқ ҳикоя қилди. Ойсулув ҳам бундан кўп маъни илди, бир ҳақиқатни билди: «Демак, бу келгинди душманлар бизга атайлаб ёмон кунларни курсатмоқчи, ниятлари бизларни қул қилиш, қул қилиш!» Ойсулув уззукун ичини тилди. Нургул кампир, энди қатагон бўлиб кетган қайнотаси — Эгам чол ҳақида ҳикоя қилишга ўтган эди:

*Ўркак-ўркак қирларга,
Мешлаб сувлар ташиди,
Уни билган хурлар-да,
Қаранг, қорақош эди.
Эгам-а чаман боғ қилди.
Чумчуқ, булбул, зог қилди.
Тегирмоннинг тошига
Сув таради, тош тилди.
Қурашганда етмишин
Пай-пай қилди, «вой» қилди.
Узоқ юрса бир эмас,
Уч-тўрт отни шай қилди.
Эгам, Эгам деганлар
Кўпқарили тўй қилди.
Бошқа эл ҳам Эгамни,
Чавандозим деб билди.
У тўйлардан қайтганда,
Мараб-мараб куй келди.
У тўйлардан қайтганда,
Мулаб-мулаб мол келди.
Қайнотанг хўп ном олган
Полвон эди болам-ей.
Бу душманлар — душман-да
Қулоқ солмас нолангга.*

Нургул кампирнинг кўзларида ёш айланди. Балки дом-дараксиз кетган ўзининг ўғлини ҳам Эгам чолга қўшиб куйланди, қийланди:

*Кўз-кўз бўлиб, кўз бўлиб,
Эл оғзида сўз бўлиб,
Зур-зур бўлиб, зур бўлиб,
Эл оралаб, ғоз бўлиб,
Пой-пой бўлиб, пой бўлиб,
Еганларинг мой бўлиб,
Бўғдой урсанг изларинг
Яйлов бўлиб, мол бўлиб,
Қай душманнинг қўлига
Кетдинг Эгам зур бўлиб?..
Айтаверсам дардимга
Даво йўқдир болам-ей.
Бу душманлар — душман-да
Қулоқ солмас нолангга.*

Қандайин кунлар кечди. Тунда чироқ ўчди. У ён-бу ён эсган шамол дарахтларнинг сарғиш барглари тўқди. Қишлоқда оғир кўз чўқди. Ойсулув ўнг томонини ушлаб-ушлаб ўрнидан туролмади, қабоғини очолмади. Рустамни, янги туғилган қизини бағрига босиб кучолмади. Нургул кампир бор амалини қилди. Қўлларини уқалади, нон олиб силади. Ниҳоят, Ойсулувнинг умри тугади. Тонг ёришганда, ҳамма ёққа йиғи товуши тарқалди. Нургул кампирнинг азонлаб йиғлаган жойи:

*Торбонлаган тозиларни жетаклаб,
Дарбозадан қараб ўтган овчилар.
Қирлар ошиб, чой қўйғали чуғ сураб,
Дийдирашиб келаётган қўшниллар,
Эгам чолнинг келинидан айрилдик.*

*Муз остида қайнаётган булоқлар,
Совқотишиб бош чайқаган терақлар.
Жумур телпак кийган шалпанг қулоқлар,
Ерни урса талқон қилган билақлар,
Эгам чолнинг келинидан айрилдик.*

*Ойсулувдан кишнаб турган от қолди,
Душманлар ким, билолмадик, ёд қолди,
Ундан бир қиз, бир ўғил — фарёд қолди,
Гумон кетган оталар бедод қолди,
Эгам чолнинг келинидан айрилдик.*

Узоқ-яқин, кўни-қўшни йиғилди. Кўпчиликнинг кўнгли бузилди. Юртни юрт қилганлар ҳам, юртни кўз юмиб ичганлар ҳам жанозага келишди. Ҳамма сарак-сарак бўлиб сараланди. Бугдойли мамлақатига тез-тез мотам оралади. Рустам ўзи етаклаб келган эчкисининг онаси жанозасига сўйилганини кўрди. Бир бечора, бир ночор бўлди, кўкси тўлди. Отининг ҳам безовта бўлганини сизди.

Шу кўйи у неча кунларни қаричлади. Ниҳоят, бир кун келди. Отини ишлатамиз, ҳеч бўлмаса гушт қиламиз, деб (балки) қушхонага олиб кетишди.

Рустам у-бу ишни қилиб, эл оралаб чиқиб кетди. Уни ғам катта қилди. Эл уни бахши қилди.

Қўлида дўмбира билан тунларни ёритарди. Одамлар йиғилар, у чарчамай айтарди.

Рустам отини таниб, ёнига бориб тинчлантириб: «Қушхонадан қайтдингми-ё, тулпорим», деб янги дoston бошлади:

*Яқин ўтган замонда,
Эртаги кўп томонда.
Тулпорим қайтиб келди,
Қайтди отим омонда.
Кўзларинг бежо-бежо,
Елларинг дағал-пора.
Кўзингдан оқар жола,
Қайтдингми-ё, тулпор-а?
Бош қайрилиб-қайрилиб,
Ғам-андўҳдан айрилиб,
Қушхонадан қайтдингми-ё,
Ягринларинг қоврилиб.
Бошинг тош бўлсин, деган,
Онам қандай шўр экан...
Бу ҳаёт барчага ҳам
Қурилган бир тўр экан.
Кўзларинг бежо-бежо,
Елларинг дағал-пора.
Кўзингдан оқар жола,
Қайтдингми-ё, тулпор-а?!*

У кунларни ҳеч ким кўрмасин. Иймон берсин, ёруғлик тўлсин. Кўрганимиз яхшилик бўлсин. Омин!

Мурод Мансур

ЖУДОЛИК ДИЁРИ

Роман¹

Жар тепасидаги дор

— Ҳой, Мақсудхужа, қарамайсанми, уртоқларинг йўқлаб келишибди. Яккабоғдай жойдан.

Биз девор ортида урикнинг соясига утирволиб, балиқсаватни ямаётган эдик, сакраб туриб кетдим. Куча айланиб боришга сабрим чидамай, деворнинг пастак жойидан (қўшилларнинг кўзини шамталат қилиб) ошиб ўтиб, дарвозамиздан чиқиб бордим. Эҳ-ҳе! Анҳор бўйдаги тепачамизда қаддиргочдай тизилишиб, қиз уртоқларим — Алиакбарлар ўтиришарди. Улар ҳам мени кўра кучоқларини очиб, тепадан югургилаб туша бошладилар:

— Эй, оғайничалиш — бир пой калиш, қаёқларга йўқолдинг ўзинг?!

Ва тупроқ кўчанинг ўртасида бир-биримизнинг бағримизга отилишиб, кучоқлаша кетдик. Худди тойлар гир айланиб чошишгани, кишнанишгани, ялаб-юлқашгани каби... Худди кўзичоқлар дикир-дикир сакрашиб, ўйноқлашгани каби... Юзга юзларни суйкаб... бўйинларни искашиб... таниш бўйларга тўйиб-тўйиб... Сўнг анҳорнинг икки ёқасига тизилишиб, ўзимизнинг пичир-пичирларимизга тушидик. Қаерда шакар-палаклар тарс-тарс ёрила бошлаганию қаерда ноклар саргайишга тушгани, эгаси қай маҳал йўқ бўлиши ҳақида... Ва ҳоказо, ва ҳоказо.

— Айтмоқчи, сизларникида юрадиган анув бола мелисага кириб кетибдимиши? — деди Алиакбар чалпаги чиққан дўшписини қоқиб.

— Уша дўлвордан мелиса чиқарканми? Ҳу-ув... — Саттор тиззаларига уриб кулади.

— Унданам бурун акаси-чи! Катта ўғри бўп кетганмиши? — деди Аброл дуриллаб. — Ҳалиям сизларникида турибдими ё... жиловрганми?

Мен ўлганмини кундан кулдим:

— Роса-а биларкансизлар-ку... Ким ўзи шундай деб тўқиб-бичди?

Улар бир-бирларига қарашди.

— Билмасам, — деди Алиакбар елка қисиб, — биз томонда шунақа гаплар...

— Қанақа гаплар? — дедим аччиғим келиб.

— Ҳа, энди, ўзингнинг холасиникига тушгача... — дея мингирлади у.

— Бекорларни айтибсан! У тушмаган. Қараб турларинг, уша ўғрини тошиб, адабини бериб қўяди ҳали, — дедим худди биладигандек.

— Ундан кўра бизни Бўзсувга олиб бор. Бир одамни жарга осиб қўйиб, тоза бақиртиришайтганмиш. Тўғрими, Саттор?

— Шуни айтгин, шуни... Ҳар қийнашганда кўзлари косасидан отилиб чиқиб кетармиш-а, тавба, — деди Жўра сариқ воҳма қилиб.

— Облочилариниям, мелисасиниям йўлатишмайтганмиш, — деди Саттор билагонлик қилиб.

¹ Охири. Журнал имкониятларидан келиб чиқиб, асар қисқартириб босилапти.

Мен бунақа гапни энди эшитишим эди, елка қисиб, атрофга алангладим. Шу пайт Соли ишшайиб қўшниникидан чиқиб кела бошлади ва у жонимга ора кириб, тоғавачамни чақирдим:

— Ҳов, Соли, бу ёққа қаравор.

— Ҳа, нима? — у келиб, уртоқларим билан бир-бир кўриша кетди.

— Ҳа, айтгандай, Соли, Бўзсувда нима гап? Сен ҳеч нарса эшитмадингми? — дедим унинг биқинига туртиб.

— Нима-нима гап? — Соли анқайди.

— Бир одамни жарга осиб қўйиб... — деди Алиакбар.

Соли ишшайди:

— Э, умми? Манавини акасининг иши-ку! — деди елкамга бир тушириб, — ўзидан сўрамайсизларми?

— Қанақа акам? Мен ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Ўзинг... айтмадинг-ку!

— Шунақами? Айтмадимми ҳали? Во-ой! Боплабди оканг! Парпи бебахтни роса адабини бераётганмиш-да, — деди у ҳаммамизни озига қаратиб.

— Опқочма фақат, — дедим сўзларига унчаям ишонмай.

— Ўлай агар!.. Ҳар куни шунақа сўроқ қилишармиш, шунақа сўроқ қилишармиш...

— Шошма-шошма. Қаерда? Бўзсувнинг қаерида дединг?

— Ойпошша аммадларникидан Бўзсувга тушаверишда, ўзимизнинг чўмиладиган жойимиз бор-ку...

— Борайлик, болалар, — деди Алиакбар ичи қуриб. — Атай шунга келганмиз.

— Кетдикми? — деди Боқи қўмондондай.

— Кетдик, — дея ҳаммалари сакраб туришди.

Мен ноилож қиз уртоқларимнинг олдига тушдим-у, ичимни эса, ит таталайди. Султонмурод акам неча кундан бери нега қорасини курсатмайди десам, шу томошани ўйлаб топган эканми? Анув куни биттастни гадой топмас тегирумга обориб сўроқ қилувди. Бугун бунисини тутибдими? Қамалиб кетса нима бўлади?

Қоқ пешин. Қийт этган шабада йўқ. Дунё саратон живир-живирга тўлган. Офтоб (худойимнинг қудратини кўринг) ерининг барча неъматларини тафтида димааб, асага айлантираётган палла. Барча жонзот, ҳатто чигирткаю қўшларгача сояга уриб кетишган. Фақат биз — тиниб-тинчимас ялангоёқлар (йигит бўлиб бўй тортиб бораётган бўлса-да) болалигимиз қолмай боғлар этаги билан пайкал ёқалаб, луқиллаб боряп-миз. Худди овга чиққан бўри галасидек. Олдинда Соли, орқасида биз. Овга етаклаган она бўридан фарқи шуки, шу кетишда ҳам гап сотиб кетяпти. Баъзан тўхтаб, уз гапини маъқулаб ҳам қўяди.

Шу маҳал Бўзсувнинг нариги ёғидан нақ додлаган овоз келиб, қотиб қолдик.

— Вой, до-од, бормисизлар яхшилер! Тортингле-ер, бу дузоҳде-ен! Олингле-ер...

Соли кутилмаганда ўзини таппа ерга ташлаб, бизга шишшиди:

— Ётинглар, бу ёғига эмаклаб борамиз.

Тепанинг усти қуриб қовжирлаган янтоқми, чимми экан, тирсақларимга ботиб, унга норозиланиб қарадим:

— Шундай боравурсак... бўлмасмиди?

— И-и-и, ўлинг кевоттими? Мелисаларам яқинлашолмотти-ку.

— Вой, каттабоғлиде-ер, ман силарга нима ёмоналик қилувде-ем, нима қила қолувде-ем? Чақирсаларинг-чи, уша номардне. Уша дажжолне!

Тушунари. Оёғидан остирганам, жазирага ташлаб қўйганам — у! Акмал урисни қўйвориб, нимага бунчалик қийнаб қолди экан бу Парпи бебахтни? Нимани тан олдирмоқчи! Ё кўриб қўйинг: қотилнинг жазоси шу, демоқчими? — Акамнинг ниятини тушуниб бўлмас эди.

Бу орада биз тепанинг чеккасига етиб келиб қолдик. Энди пастдаги анчагина кенг сув ҳам, нариги қирғоқдаги кунгай жар ҳам яққол кўри-

ниб турар, пастдан сезилар-сезилмас катта сув ҳиди анқиб, салқини ожиз бетга уриллар эди. Нариги бетдаги тақир тепанинг устида эса, ёлғиз қуриган дарахт, ундан уч қадамча берида жар тикка ўпирилган-у, уртада ёлғиз томдай бир бўлаги ярим йўлда тўхтаб қолиб, икки чеккаси Бўзсувгача сидирилиб тушган. Тагида қамиш ўсиб шилдараб ётибди, сув ютиб кетганми, ботқоқ тортиб кетганми шунча тупроқни, ақлинг бовар қилмайди. Дод солаётган одамни энди аниқ кўрдик. У икки қўлигидан осиб, ҳалиги омонат тепачага ташлаб қўйилди. Қўлини чиқарай деса, қўли орқасига боғлоқлик. Дуппидек жойда ўзини ерга отиб-отиб, бошини тик жарнинг деворларига уриб-уриб дод солади. Қани додига биров қулоқ осса!

— Мунча тошбагирсанла-ар! Эшитсаларинг-чи, аблахлар!..

Аммо жавоб йўқ. Ҳечким яқинига йўлабам қўймайди, тортиб ҳам олмайди жазирадан. У бундай хурликка (балки огриққадир) чидамай, думалаб-думалаб йиғлайди ва туриб ўзини сувга отишга интилади. Аммо белидаги арқон ўзи билан бориб келса-келадики, берисига қўймайди. Бир учи тепадаги қуриган дарахтга чирмаб ташланган. На ўзини сувга ота олади, на қўтила олади бу азобдан. Ва алам-аччиқ устида арқонга ёпишиб, чайнаб-узишга урина кетади. Лекин йўл булсин уни узиш...

— Суккани билан бўшатарканми, ўзига-ўзи қиялпти, — деди Боқи.

Шу пайт тепамизда шопдай бўлиб, соқол-мўйлаби ўсиб юзини тугиб кетган бир одам осмондан тушди, ердан чиқди — пайдо бўлиб, қўшогизини бизга ўқталганча, бошини хунук сермади:

— Ҳов! Қани, бир туёгингни шикиллатиб қолларинг-чи! Ҳе, топган томошангдан!..

Биз тура орқа-олдимизга қарамай қочдик. У одам ким эди, қаердан чиқди, кимни қуриқлапти, ҳеч нарсани билмай ҳам сичқоннинг инини минг тангага олиб кетдик. Орқада эса, Парпи бебахт тинмай бақирарди:

— Эшитсаларинг-чи, даюслар! Тан олиб турибман-ку, ахир. Уни отган менман девотман-ку, ахир. Яна нима истайсанлар, аблахлар!

Биз қовунполизнинг этагига етиб олибгина тўхтадик. Бу ердан унинг бақириб-чақиргани эшитилмаса-да, юракларимиз қафасга тушган қўшдай потирлаб, ҳансирар эдик. Қани энди бирон соя-салқин жой бўлсаю ўзимизни ўша ерга таппа-таппа ташлаб, бир нафас қўзиласак. Соқоли юзини тугиб кетган бояги шопдай одам яна олдимиздан чиқиб қоладигандек аланглардиг-у, бир-бировимизга ҳеч нарса дея олмасдик.

Оббо Султонмурод акам-э, шунақа ишларга ҳам қодир эканми у?

Саломхон қози

Мен бир нарсага ружу қилмай, қилдимми, қотириб ўрганиб олмагунча қўймайман. Ҳозир ҳам ҳуштак-қуйимни чўзиб, оҳангига маст булганча, ёлғизоёқ йўллардан бог ошиб, тутзор оралаб, Каттабогдан қайтиб келар эдим. Атрофда кун қайтиб, қўшлар яна важир-вужурини бошлаб юборганлар.

Менинг кайфим чоғ, ҳеч қандай меванинг бетига қарамай, ҳатто янгигина учиб тушган заргаддоқ хазонлар устида юзидан тўри кўчиб, пучоқларидан ажраб ётган ёнгоқларгаям парво қилмай, гоҳ у оёғимда, гоҳ бу оёғимда уйноқлаб келяпман. (Қўлтигимга буй беги келиб, алақачон рафта бўла бошлаган эсам-да, болалигим қолганича йўқ.) Мен уйноқламай ким уйноқласин: акамни топдим, омонат хатни топшириб, жавоб-хабарини ҳам сингилчасига айтиб келяпман.

— Вой, сукончилик хабар келтирибсиз-ку. Мен опачамларга айта қолай, ўзлари дуои жонингизни қилиб ўтирибдилар, — дея чопқиллаб ичкарига кириб кетди у.

Мен шу вақтдан фойдаланиб, суриб юбордим. Энди қайтиб чиқиб, бир ҳайрон қолсин, бир ҳайрон қолсин: ерга кирдимми, осмонга учдим-

ми билолмай юрсин. Опачаси — менинг азиз Марғу кеннойимни ҳам тасаввур этиб турибман. Синиққан юзлари бирдан ич-ичидан нурланиб келиб, тулини ой тусини оладилар. Салга ёш ҳалқаланиб келадиган кўзларида бир ҳузур зўҳураниб, бўйсира сингилчасини бағрига тортадию сутта чайилгандек нимжон қўллари билан пешонасини оҳиста силаб, ўлиб қўяди.

Мен шундайин ширин уйлар билан кўча эшигимиздан кириб борсам, ойим супанинг четида мук тушиб, сим-сим йиғлаб ўтирибдилар. Мендан баттар кўрқиб кетган Қумри кеннойим тепаларида типирчилаб, айлааниб ургиладилар, ҳали куракларини силаб, ҳали рўмолларини ўратиб қўйиб, пойинтар-сойинтар юпатадилар:

— Вой, ҳай, опа, унақамасдир? Биз ўйлаганча эмасдир? Вой, қайданам шу хабарни кўтариб чиқдим? Чиқмайин мангина улақолай.

Юрагим сидирилиб, «ойи»лаб менам чопиб бордим. Олдиларига чўккалаб, юзларига юзимни суйқадим.

— Ойижон, сизга нима бўлди?

Ойим бағирларига босиб, уқраб юбордилар:

— Болажоним, худойимга бера-бера топганим, тилаб-тилаб олганим. Буйларинг ҳузига қолсаям меили эди, йигит ета қолсанг ҳам майли эди.

— Ҳай, опа, сиз ўзингизни босинг. Ман анави қирилгўр адокатига оборадиганимни обориб берибلا келганман. Чиқармай қаёққа боради?! Кўрасиз, қараб турасиз, укангиз ўз оёқлари билан кириб келадилар.

— Унда «Опов, укагинайиз қамоқдан армияларни афзал билибдиларов», деб ув тортиб кирган ким эди? Соянгизмиди, одамларингизмиди Қумрихон? Мен эмасдим шекилли?

— Ман, опа, ман. Ман бефаросаттинани кечиринг, кечиринг, опов! Чиқарган хатларини ўшатта биттасига ўқита қолувдим. — Қумри кеннойим азна-базза оймизнинг қаршиларига тиз чўкиб, қўлларини кўксиларига босганча узр айтишга, оймаларни не қилиб бўлса-да, юпатишга тушиб кетдилар. — Ўша ярим-ёрти ўқиб, шундайкан деса, ман оми ўлгўр чопиб келавурибман, опов! Юраклариз тўкилиб кетди, опажон, кечиринг. Ана Мақсудхўжайиз келди, балки унақамасдир, ўқитиб кўрайлик.

— Ол, ўглим, ўқиб бер ўзинг. Эшитайлик, тоғанг бояқиш неларни битибди экан... кетар пайти, — дедилар ойм дийдалари яна юмшаб келиб.

Хат шу имлода, икки энликкина эди, аммо ажи-бужилигидан бошлаб олгунча қийналиблар кетдим. Лекин оймизлар чидаб, тишларини-тишларига босиб ўтиришибди. Юзларидан дувва-дувва ёш думалайди.

«Аббос, ўзингни бос (деб бошланганди хат). Мен кетадурган бўлиб қолдим. Судлашиб юргунча, шу маъқул кўринди. Кечир, сизларни ёлғизлатмоқчи эмасдим, Оллоҳнинг хоҳлагани шу бўлди. Юз йил излашганда қилча қингирлик топишолмасди ишимдан. Майли, шуларнинг ҳам сазаси ўлмасин! Кетсам-кетақолай. Умрим тергов бериб ўтандан, шуям афзалроқ. Фақат ранжима мендан, саҳарларда дуога қўшишни унутма. Жўнашимни ўзи хоҳлабди, ўзи қўлагай. Бизларни уругигача қуритворамиз, деганлар кўп чиққан... Аббос, қўй, жимгина ҳам бўзлама! Болалар ўқсимасин. Биламан, сен тилла хотинсан! Чайирнинг чайирисан. Тош келса кемириб, сув келса симира олсан. Жужуқларни ўзингга ишондим, сени эса, ёлғиз Оллоҳимизга. Ундан сабр тиланглар. Салом оямдан ўрган қаноатни. Филдек бардошни. Уларга суян. Анув озгина сармоини эса, беҳуда сарфлаб юрма буларга. Қайтага болаларни ўқит. Эрта бириси кун ақлини таниб қолса, хор бўлмайсизлар. Олам барибир олимники, оминикимас.

Раббим ўзи тўзим берсин сизларга.

Отангиз Қўлдонхўжадан деб билурсизлар».

Шу маҳал ойм кўзешларини этакларига артганча бирдан чаппа жаҳллари тутиб, Қумри кеннойимга ўтиридилар:

— Ҳой, Қумрихон, ман сизга нима дедим? Қани, топган одамийиз қайси тоғни қайириб берди?

— Ман гўлгинани кечиринг, опаюн! Сизга қўлоқ солсам, шу кунлар йўқ эди, шу шўришлар йўқ эди. Уланни устига чиқиб тепишларини мен қайдан билай, опаюн-он? Бу замонда куйганни талайдиганлар чиқиб кетганини мен қайдан билай, опаюн-он?

— Опаюнламай кетинг, — дея жеркиб бердилар ойим, елкаларини тортиб, — тушунганроқ одамдан олганмисиз, ё?...

Кеннойим ҳиқиллаб, юз-кўзларини ардилар.

— Ҳақимбек акаларидан, — дедилар қўрқансиз.

— Ҳайтовур-ҳайтовур, — дея ойим енгил тин оддилар ва рўмолларини тўғрилаб, уринларидан турарканлар, барибир бир уришиб қўйдилар: — Бошқа одам бўлса, кунда сўраб келавурса, битиззи сотиб берармидийиз? Одам деган орқа-кетига қара-аб иш қилади, танимаган-билмаганга қўш қўлаб тутқазаверадимиз шу замонда?! Энди олиб бўбсиз!..

— Вой, улай, ҳали сўраб-ла бораманми? Битмагач, ўзи... қайтармайдими, опа?

— Қайтаради... Олиб кели-иб, узрлар айти-иб ташлаб кетади. Сана-аб оласиз, Қумрихон, — дедилар ойим кетаётган жойларида ярим ўтирилиб.

Гумайни арқон қилиб уриб боғлаган утимни орқалаб чиқиб, Иззанинг бу бетдаги толнинг тагида бошимга ёстиқ қилиб ётар эдим. Шундай кезлар жуда маза-да. Кўзингни юмиб, атрофдан келаётган товушларга маҳлиё бўлиб ётсангми, оҳ, унинг гаштига нима етсин, ҳар битта товуш бир олам бўлиб, кўз олдингга гавдаланиб келаверади, келаверади.

Ана, Изза суви қайрилишда бўғиқ шалопаляпти. Осмони фалакда куркинакар қувлашмачоқ ўйнаб, гала-галаси билан қаёққадир учиб кетиб, яна учиб келинади. Тол баргининг ширасига келган арилар визиллапти. Нариги пакана тут шохлари ичида эса жимит қўшча чирт-чирт сайраб, учиб-қунади. Изза томондан улоқиб ўтган ел ботқоқ ҳидини димогимга келтириб уради. Қайомбек амакининг қизи арқонлаб кетган ола сийри тақирни тугатиб, Иззанинг ботқоғига тушиб олган, ботқоқнинг тиззага урадиган қиёқларини шипираёттир шекилли.

Пастдан чимда шип-шип қадам товуши кела бошлади. Сурғалиброқ юришидан қиз боланики ҳам эмас, биз тенгиларниқиям... Овози ер остидан гурсиллаброқ келишидан катта одамга ўхшайди. Бошимни даст кўтарган эдим, келаётган одам:

— Вой-ҳой, кимсан-нимасан? — деганча шайтонлаб қолаёзди. Кейин таниб, кўксига туф-туфлади. — Наузанбиллоҳ, наузанбиллоҳ, чучкарибам қўймайсанми, қизталоқ, юракни чиқардинг-ку?

Мирҳомид амаки хат сумкасини ўт устига ташлаб, оёгини узатганча, чимга ўтираркан, ўзига келиш учунми ё қитмирилиги тутибми, тегишди:

— Тини-мини, жуддур жуп!.. Сендан бўлаги бўлса, қиз бола қилардим-қўярдим, кетимдан йиғлаб юрарди...

— Ҳечам-де. — Аммо ўзим нарироқ сурилдим.

У кулди:

— Ҳа, ана, беҳазил бўлса, беҳазил. — У утиравур дегандек имо қилиб, энди носқовоғини олиб, бамайлихотир кафтига нос тўка бошлади. Кейин сичқоннинг курсоғидан тушган нарсасдек майда носни тилининг тагига ташлаб, лабининг четида илжайди. — Ишташанг шу ўтиришингда етти қават ошмонга опчиқиб-оптушаман... Қўқмишанми?

— Йўғ-е, — мен чўккалаб олиб, амакининг бошдан-оёғигача ишонқирамай қараб чиқдим. У оғзидаги нос сув очиб лабини чўччайтириб, боягидек илжайди:

— Йўқ, шен шордона қуриб... утирвол-да.

Мен унинг ҳазилини тушуниб қолиб, кулдим.

— Балки таҳорат қилиб оларман?

— Ҳа, дарвоқе, — дея у оғзидаги носни пастқамликка «отиб», менга ўтирди, — таҳорат лозим. Сенгайм, менгайм.

Мен довираб қолдим: ҳазил десам, чиндан мўъжиза кўрсатмоқчи шекилли бу одам? Қураверсаммикан ё?... Рост, юрагим чопмай:

— Унда, унда бошқа бир гал экан-де, — дедим сир бой бермай.

— Бошқа гал бўлса, бошқа гал-да, пакана пари. Сен бошқачасан. Сендан булакка бунақа қудратимнинг урвогиниям кўрсатмасман.

Ёпирай! Қаршимда чинданам илми симиёдан хабари бор одам ўтирибдими, ё у мени калака қиялтими? Шошма-чи, дея қитмирилгим тутиб кетди.

— Унда анув шапалоқдай китобни... кўрган экансиз-де?

— Кўрганда қандоқ!..

— Демак, ўқигансиз, шундайми? — Мён ижикилашга тушдим.

— Ҳе-е, қаёқда! Бизнинг тишимиз утмайди! — деди қўл силтаб. У қув кўзларини қисиб, илжайди ва қорамалдоғини кўтарди: — Ўзимга яраша-да.

— Унда ургатасизми бир кун? — дедим темирни қизига босиб.

— Фақат бир шарт билан, пакана пари.

— Майли... айта қолинг, — дедим бушашиб.

У чўчиётганимни сезиб, иссиқ жимамайди.

— Шартим қийинмас. Кунорами, уч кундами, йўқлаб бориб турарсан. Буптими?

— И-и, шуям шарт бўлдию.

Мирҳомид амаки хижолат чекибгина қараб қўйди.

— Одам... соғинаркан, пакана пари. Бормайинам қўйдинг ўзинг.

Мен кулиб юбордим:

— Олинг-а! Куни кеча бордик-ку ҳаммамиз. Неча кун була қолди?

У офтоб урганда қайнатиб, сувиға чўмилинадиган қўқиштоб ўтни юлиб, бинафшаранг гулига тикилди.

— Ҳа, энди, унда жаноза эди, — деб туриб, бирдан чўчиб бошини кўтарди ва қўлидаги ўтни ерга ташлаб, энгаҳини силади. — Дарвоқе-а, оинг уйдадилар?

— Уйдалар, нима эди?

— Тур, кетдик. Менга далда бўлиб турасан.

— У нима деганингиз?

У тиззалари қирсиллаб ўрнидан турди-да, сумкасини олаёттиб ночор жимайди:

— Оддиларига солиб қувиб юбормасинлар.

Ҳеч нарса тушунмадим:

— Нега қувадилар?

— Юравур-чи, — дея жиддий бош ирғади. Сўнг ўтни гумай-арқоғидан кўтаришиб, елкамга олишиб юборди-да, ўзи изимдан эргашди.

Тавба! Нега қувиб соларканлар ойим? Узингиз шунақа хабар билан кетвотсизми, деб сурагим келяпти-ю, тўхтаб орқага ўгирилишга хижолат чекиб турибман. Бораверай-чи.

Эски ўйма гулли, ёлғиз тавақали эшигимизга етиб бориб, ўтни ёнроқнинг тагига итқитдим ва:

— Келинг, — деб ўгирилсам, Мирҳомид амаки остонада тортиниб-ҳайиқибгина турибди. — Ҳа, киравурмайсизми? — дедим қистаб.

— Борақанларми? — деди пўчтачи ҳамон киришга журят қилмай.

Мен ичкарига қараб, чақириб бораверай:

— Ойи, қайтдасиз, меҳмон опкевотман.

Ойим боқча тагидан бир этак жийда билан чиқиб келдилар:

— Ҳа, тойчоғим, опкиравур, меҳмондан айланай.

Лекин зинанинг олдига келиб, амакига кўзлари тушдию капалакларни учиб, келаётган жойларида тўхтаб қола қолдилар. Нимага — билмасам. Қарасам, Мирҳомид амаки бир тўртбурчак хатни... (қўриб мениям юрагим шув-в этиб кетди: тоғамга бир нарса бўбдими деб, ҳаёлим қочди) ўша хатни нима қиларини билмай айланттириб, қиррасини билангига уриб-уриб турибди. Нима қилаётганини ўзим билмайди. Ниҳоят, унга тил битди:

— Опа, мени кечирасиз, сиззи кў-ўп тушунган одам санаб, эшигингизга келганим.

— Келинг, — дедилар ойим эслари огиб, нима девоттанларини яхши фахлаламай ҳам.

— Айбга буюрмайсиз, Салом опа, Асол опамларникига боролмадим. Нима дебам бораман? — деди кап-катта одам ер сузиб.

— Нима дедийиз? — Ойим хушларини йигишга уриндилар.

— Манави... дардисарни-да, опа.

— Дардисар? Тушунмадим. — Ойим этакларидаги жийдани зинанинг шундай биқинида турган челака сола қолишни хаёлларига келтирмасдилар.

— Жанозадан кейин қора хат кеб турса... нима деярингиз билмасакансан одам, — мингирлади амаки.

— Вой улмасам, Баҳриддингинагами? — Ойим юзларини қушқулаб чангалладилару этакларидаги жийда сочилиб, ер билан битта булиб кетди. Шу баробар куча эшик қаттиқ-қаттиқ тақиллаб:

— Хов Саломпа?! Саломпа деяпман! — дея биров зарда билан чақирди.

Ойим овоз берарга-да мадорлари келмай, ўша-ўша аллозда турарканлар, Мирҳомид амаки қайрилиб қаради:

— Нима дейсиз, киравуригиз-да.

Эшикнинг турумини бузгудек бўлаётган ким экан деб мен ўша ёққа топдим. Аммо шу тоб ёлғиз тавақа эшигимиз очилиб, остонада қамчисини маҳкам чангаллаган Акмал ўрис кўринди. У бўртиб, қора қизил бўлиб кетибди денг. Мен уни боқча олдида тутиб олгандан бери энди куришим эди, таққа тўхтаб қолдим. У ҳам мени кўриб, бурнини жийриб қўйди ва тўғри ҳовлига қараб кириб кела бошлади. Унинг шаҳди бузук, турки ундан совуқ эди.

Ярим йўзданоқ дағдағига тушди:

— Қани бу — анув зўрингиз? Тинчлик борми халққа ундан, ўзи? Индамаса, ҳаддидан ошавурадими?

Ойим қўлларини юзларидан олиб, энди ерда чўгдек сочилиб ётган жийдаларга кўзлари тушиб, уни босиб оладигандек тисарилидилар ва айланиб ўтиб, Акмал ўрисга қараб юрдилар.

— Мен Сиздан сўраяпман, қани у — бебошвоингиз?

Ойим унинг рўпарасига бориб тўхтадилар ва ҳеч қутилмаганда чўзи-иб:

— Ким? — дедилар гўё англамагандек.

Акмал ўрис меровсираб туриб қолиди, бир қадам тисарилади. Сўнг бу аҳволи ўзига наша қилибми, шангиллаб, яна баланд келабошлади:

— Ким буларди! Ўша мутгаҳам Султонмуроднингиз-да. Ҳукуматнинг юз-хогирини биладими ўзи? Шаҳар бедарвоза экан-да!

Ойимнинг важохатлари бузилиб, ўқдай кўзларини унга тикдилар. Акмал ўрис тисарилиб, қўл силкилади:

— Менга бундай қарагунча унингизни тийиб олинг. Кучирвор-раман дейди! Уч соат муҳлат бериб кетипти! Нима, Каттабоғни ҳоқими у эканми, муҳлат қўяди? Ҳукм чиқаради? Ким бўпти?! Нар иборса, бир от ўгриси, қочоқ — дизиртир-да.

— Ҳай, шанги! Шошма-шошма, кимнинг уйига кирволиб шангилаясан? Сени ким чақирди ўзи? Ким муҳлат бергану кимнинг олдида турибсан? Эракк бўлсанг бор, ана, ўзининг олдида. Бу ерда нима бор? — Ойим зўр эканлар, иккита гап билан полугини пасайтириб ташладилар. У тисарила-тисарила, ялиниб-ялоғлашишга тушди.

— Ҳой-ҳой. ҳой опа, эшитинг. Сиззи гапиззи иккита қилмайди ахир... Қизишиб кетган бўлсам... кечирасиз, Саломпа.

Ойим силтаб ташладилар:

— Опа дема-е! Номини тилга олма-е!

Бунга сари у:

— Хўп, Саломпа. Мендан ўтибди, мен беоват. Кечиринг, Саломпа. Узингиз бир опалик қилинг. Бу шаҳдидан қайтсин. Олтмишга кирган

онам зор қақшаб остонада утирибдилар. Ўшаларнинг қаргишларига қолмасин, айтинг, — деб уввало ялинади, эланади.

Ойим кампирнинг номини эшитиб бушашдилар-у, яна кўзлари унга тушиб, дийдалари қотди.

— Мен кимман, урталарингда қозилик қилсам? — дедилар.

— Биламан, ҳамма сизга келади, сиз одил ҳукм чиқарадиган одам-сиз, Саломпа, — деб бидилади у. Ойим аччиқ кулдилар:

— Оди ҳукм чиқарарканманми?.. — Акмал ўрис товсилланиб, бир нима дея олмай қолди. Ойим эса, дона-дона қилиб, худди унинг қўлоғига қуйгандек дедилар: — Агар қозилик менга қолса, биласанми, нима ҳукм қилардим?

— Нима?

— У уч соат муҳлат берибди-ку, мен бир соатга қолдирмасдим... Сен бизга эл бўладиган одам экансанми? Сен одамларнинг ичида битган қорамуғсан, хасомолсан-ку! Сен ўтирган ерни қириб, куйдириб ташлаш керак! Ана, эшитиб ол баҳойингни! — дедилар қўл сермаб-сермаб.

— Э, қўйинг-е! Мен сизни одам деб келиб юрибман! Уни бузганам ўзингиз экансиз-ку, — Акмал ўрис қамчисини этгига шарт-шурт турганча, бурилиб чиқиб кета бошлади. У кета туриб ҳам жаҳлдан тушолмас, саннаб борар эди: — Қураман, қирқ кунга қолмай ўзининг бошига шу кунлар қайтиб келмаганини! Чиранмасин, ҳукуматни қўли Каттабоғга етмаскан деб! Ҳали шундай шуришларни бошларинга солсинки, ҳужа бўлганларингга етти пушмонлар еларинг! Унгача, унгача рози эмасман мен ҳам!

У эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқибла кетди.

— Ҳар не келса, Узидан кўрдик. Тепада улуг ҳакам — Ўзи. Ўзи кўриб-билиб тургандир. — Ойим шундай дея мўмин тортиб, супанинг бир чеккасига ўтириб қолдилар.

Зумрадек кўкда далау қирларни кезиб келган куркинаклар эркин-эркин айлиниб учадилар. Девор ортидаги сўри ёғочига қатор илинган турқовоқларда беданалар бири олиб, бири қўйиб патпалоқлайди. Қаер-дадир гуррак гуруллади. Чумчуқлар галаси тепамиздан шувиллаб ўтиб, ноқзор томон учиб кетдилар. Қизил тарам оламамиз устидан гарданимга бир нарса учиб тушди. Олсам — бешиктерватарнинг пусти, сесканиб итқитиб юбордим.

Ҳаёт қизиқ экан, ўз изми билан кетәвераркан. Булмаса, ҳали-ҳозирги воқеалардан ер ёрилиб, осмон қулаши керак эди. Ҳазилми, кеча олти ойдан бери дараги чиқмаётган бир одамнинг... ўлигини топиб, ушандаям Султонмурод акамнинг зўри билан... топиб, обориб кўмин-саю бугун орқасидан урушда ўлади, деб қора хат келиб турса. Қай бирига ишонасан? Тагинам дунё остин-устун бўлиб кетмайди. Бу ёқда анув Дажжол, қўрқоқ олдин мушт кутарар, қабилда пишанг кўтариб кепти. Наҳот ўзини моховдан баттар бўлиб қолганини ўзи сезмайди?.. Буларга ҳам тизгин боракан-ку, а? Ойим ҳам тоза тузладилар-ку?..

Бу орада ойим сал ўзларига келиб, сочларини тузатган бўдилар. Румолларини қайта ўраб, уринларидан турдилар. На кетарини, на кетмасини билмай турган Мирҳомид амакига юзланиб:

— Майли, ташлаб кета қолинг, ўша дардисарни, — дедилар қўл ютиниб. — Султонмурод келса, курсатарман. — Кейин олиб, уй томон юрган жойларида бир нимани эслаб, яна қайридилар: — Фақат, шу гап шу ерда қолсин. Асол опам билмаганлари, яралари янгиламангани маъқул. Баҳриддингинаям ётган жойида тинч ётсин. Мақсудхўжа, сенам эшитдинг-а?

Мен бош силкиб улгурмай, у киши ичкарига қараб юрдилар. Биз эса, ташқарига. Ажаб, икки мусича қанотлари тузигудек бўлиб, девор устида парт-пурт тешишар, ҳалослаб қолганларига қармай, бўйинларини шишириб, яна ва яна мойлашиб келар эдилар.

Сокин бир кеча

Ойим икки косагина қовоқ шўрва қилган эканлар. Тақсимчада қовогини алоҳида, шўрвасини алоҳида сузиб келдилар. Даҳлизга жой қила қолган эдим, бирпасда шом тушиб, уй ичига қоронгулик қамалиб опти. Ойим чироқни ёқиб, эшикни ёптириб қўйдилар.

— Қараб туриб салқин буп қошти-я, хурилатиб уришини қара, — дедилар. — Бутун-эрта қиров тушиб чиқади шекилли.

Мен Бўзасулни қароргоҳ қилиб ётган акаларимни эслаб, жунжукиб кетдим: бу ерда кечалари шунчалик, сувнинг буйида қандай экан? Хали қиши билан нима қилишди? Хаёлим қочган экан; ойим ияк қоқдилар:

— Ҳа, олмайсанми?

Ростини айтсам, қовоқ шўрвани унча хуш кўрмайман, алақандай, шўрвага шакар қўшворгандай туюлаверади. Аммо сал совигач, шапалоқдай-шапалоқдай қилиб қирқиб, пусти билан қайнатилган, ўзи ҳил-ҳил пишиб кетган қовогини жуда яхши кўраман. Қаранг, шўрваси томоғимдан ўтмайди, аммо қовоғи дили-жоним.

Энди икки булаккина евдимми, ойим ўкрайиб, косамга қараб қўйдилар. Тушундим. Овқатни титратиб, нега суриб қўйдинг, демоқчилар. Ночор-ноилож, кўзимни чирт юмиб, ича бошладим.

— Одамлар бир бурда зогорага зор, сен ноз қилдингми, болам. Худо шуниям етказганига шукр қил, — деб қўйдилар-да, сўрадилар: — Эшикни занжирлаганмисан?

Мен бош чайқадим.

— Ичиб ол-да, занжирлаб қўй. Кейин дарсингни қил. Мени озгина тикадиган ишларим бор, қулогингда кирмай ўтирмисан.

Косани бир амаллаб бўшатиб, эшикни занжирлагани турдим. Вой-бу, бирпасда шунчалик босганими? Беш қадам нарини қуриб бўлмас, дунени алақандай қадин туман қоплаб, қаёқлардандир қучиб келаётганга ўхшар эди. Ит тинган, қуш тинган кеча, дейдилар-у, лекин узоқда — балки Тувакнинг охири — Қўшилишдадир, бир «лули» ит занжирини узгудек бўлиб, жонини жабборга бериб акиллар, ёлғиз хонадон шекилли, унга бошқа итлар қўшилишмас эдилар.

Бу ёқда — тепанинг тагидаги ёнгоқзордами ё ундан беридаги нокзордами бойутли қув-қувлай бошлаган. Валангор эшикни ёпа, тамбасини туширган эдим, тепамдаги ёнгоқдан қиёв-қиёвлаб яна биттаси учиб кетди. Юрагим шувиллаб, занжирни ила қочдим. Нима бало, уларнинг ини бузилганими бу кеча?

Қайтиб келсам, ойим ёлғиз чирогимизни кўтариб, қозон ювгани кетяптилар. Қўларидан олиб, ювиб бўлгунларича тепаларида турдим. Мен умуман, чироққа яқин ўтиришни, пилигининг чирсиллаб ёнишию кўз қиси-иб қарасанг, нури калталашиб келиб, очганда узайиб боришини тамоша қилишни яхши кўраман. Кечаси ойнага қараб бўлмайди, дейишади, лекин мен чироқ тагида ўтириб, дераза ойнасидаги аксимга соатаб тикиламан, ярқирган пешонамга қараб, хаёл суриб кетаман. Айниқса, ойим қаршимда ўтириволиб, машина қулогини гувва-гувва айлантирганча, кийим тикаётган бўлсалар!

Мана, ҳозир ҳам гуё мен дарс тайёрлаяпман, ойим шигиллатиб кийим тикаяптилар. Утирибмиз жим, ҳар ким ўз хаёли билан. Ойим ахйри машинанинг шириллашидан зерикдилар шекилли, ипини узиб, кийимнинг чокини йўрмашга тушдилар ва секин хиргойи бошладилар.

*Тути қушнинг,
Тути қушнинг
боласидек,
Сен унда зор,
Мен бунда зор.
Сарпосига...
Сарпосига*

*Ут тушсун-э,
Сен унда зор,
Мен бунда зор...*

Ойим ишдан бошларини кўтармай айтяптилар-у, менинг хаёлимдан Султонмурод акам билан Марғу кеннойимнинг савдолари ўтаверади.

Бир кунни ойим кечки овқатга ўтираётганимизда (у вақтда Султонмурод акам арава минар, Марғу кеннойимнинг йулини пойлаб юрган кезлари эди) тергаб қолдилар:

— Ҳай, Султонмурод, сан эсингни йигиб ол. Купам бу кашмирилари-нинг қизига айланишаверма. Баҳридин нима бўлди? Бир марта тилимиз куйгани етар...

Акам хоҳолаб қўлди. Унинг кайфи чоғ эди.

— Вой хола-ей! Жуда ажойибсиз-да. Ҳар битта бегона кашмири бўлаурса, соғи ким қолади?!

— Сен қулма. Булар шундай устаки, кўзингга қараб туриб, авраб қўйганини билмай қоласан.

Акам яна қўлди:

— Кўзингга қараб туриб денг?

— Ҳа, қараб туриб, дуосини ўқиб қўйса — тамомсан. Ойисининг парилари борлигини, чилдирма билан одам ўқишини билмайсанми?

— Биламан, — деди акам ўша-ўша қулиб.

— Билсанг, нимага қуляпсан? — дедилар ойим.

Акам гапини ялғизлашга тушди:

— Е, ростданам-да, хола. Ҳамма қатори бир қиз-ку.

— Ҳо-о, — дедилар ойим чўзиб, — ҳамма қатори эканми, вой товва-ей.

— Боринг, ана, сал кўҳликроқдир, — деди акам.

— Яна-чи?

— Сал... сал, нима десам экан, — дея ямланди акам ва қўлди. — Ўзингиз мендан яхши биласиз-ку.

— Ҳа, бу бошқа гап. Кўзингни шамғалат қилиб, бир нарса ичириб қўйган-у, яна тан олгинг келмайди, — дедилар ойим қўл силтаб.

— Вой хола-ей, кўзимни шамғалат қилибми, а?

— Ҳа, ана, кўзингданам маълаум.

— Ана холос! — Акам тиззаларига шапатилаб, силкиниб-силкиниб қулишга тушди. — Вой, мен бояқиш! Вой, мен шўрилик! Ичиб қўйган эканманми? Ичирвора қолган эканми!

Ойим унга қараб, илжайиб қўйдилар. Кейин:

— Ичмаган бўлсанг, бошқа йулини қилган, — дедилар жиддий. — Ой кўринавурмасин жа кўзингга...

Акам шу гапдан сўнг хаёли қочиб, индамай қолди. Жим-жим овқатланишга тушдик...

Ҳозир шуни эслаб, чироқ ёғдусида акси дераза ойнасига тушиб турган нарсаларга термулиб ўтириб эдим, кўча эшик зулфини ошиғич тақилай кетди. Ойим менга хавотирли қараб қўйдилар. Сакраб турмоқчи эдим, бош чайқадилар:

— Шошма, ўзим чиқаман. — Сўнг ишларини йиғиштириб, чироқни олганча, зинадан туша бошладилар. Эшикдаги одам зулфини тақилла-тишдан тўхтаган эди, оти пишқирди. Юрагимга «Облочи»лар! деган гулгула тушиб, ойимларнинг орқаларидан эргашдим. Ойим эшик тагига бориб, овоз бердилар:

— Ким?

Кўчадан:

— Мен, холамовай, Тойирман. Султонмурод акамнинг олдиларидан келдим, — деган жавоб бўлди.

Енгил нафас олдик. Ойим занжирни туширдилар. Эшик очилиб, ёлғиз отликнинг сираи ҳам салобатай гавдаси, сўнг юзи кўринди. У отининг жиловини бошидан ошириб, бир қадам олдинга ўтди:

— Ассалому алайкум, холамоий. Қийналмай-ла ўтирибсизларми?
— Раҳмат, келинг, ичкари кириб, — дея ойим меҳмонга йўл бериб, тисарилган бўддилар. Аммо у унамади.

— Йўқ, раҳмат, мен бир-ров келган жойим. Султонмурод акам бу укасини сўрапти. Олиб кетарканман.

Юрагим гупиллаб уриб: «Қароргоҳга-я?» деворишимга оз қолди. Ойим майлин, дея қоласалару хабарчининг отига мингашиб кета қолсам. Шунақа учиб-қўниб турибман. Аммо ойим (чирғо ёругида яққол кўрдим: юзларидан мулоийимлик қочиб, аллақандай норозилик қош-кип-риклари томон босиб келди) энсалари қотиб, қайтариб сўрадилар:

— Олиб кетарканман?

— Ҳа, зарур гапи бор экан.

— Гапи бор одам... келавурмайдимми? — дедилар кутилмаганда. Элчи бир дақиқа каловланиб туриб, узини ўнглаб олди:

— Сиз бежавотир булавуринг, холамоий. Узим обориб, узим обке-либ қўяман. Бу ёғи менинг бўйнимда, — деди шошиб.

Аммо ойимнинг юзларида қилт этган ўзгариш сезилмади. Улар ўйларканлар, элчи хатосини фахмлаб қолди:

— Дарвоқе, бир хат боракан, шунга ола келсин, деяпти.

Ойимнинг юзлари юмшади:

— Шундоғ деймасизми? — Ўгирилиб менга буюрдилар. — Бор, олиб чиқақол. Токчада, анор гулли буқа чойнакнинг ичида турибди.

Мен қайрила ичкарига учдим. Бир ёқда ичим қайнаб, юрагим то-шиб кетяпти: уни қара-я, қароргоҳга борарканмизми! Бир ёқда, наҳот қора хат рост бўлса, дейман. Лекин қароргоҳга боришимдан бошим осмонда. Ва ниҳоят ҳар хил ўғри-каззобларни, қочган-қувган қароқчию йўлтўсарларни Каттабоққа йўлатмаётган йигитларни, уларнинг қўрбо-шиши — акамши кўраман! Шошма, уни нима деб аташаркан? Ростмана кўрбоши дебми, ё кўмондир дебми? Юзбоши дейишмас, ахир. Ишқи-либ, ичим қўриб, отга минганидим. Ойим эшик тагида, қўлда чироқ билан тайинлаб-тайинлаб қолдилар:

— Ҳай, мен кутиб, ухламай ўтираман-а...

Кетяпмиз Ақром тоғамгиларнинг эшигидан бурилган бог кўча би-лап. Бог кўчаки, дарахтлар урмондай ураб кетган, тепасида туташиб, ишқом бўлиб ётибди. На осмон қуринади, на юлдузлар. Ҳар ер-ҳар еридаги якка тавақали пастак эшиклар гира-шира гор огзига ўхшайди. Фақат, бу горнинг икки чеккаси кета-кеттунча пахса девору саф-саф дарахтлар. Кўп жойларда бу деворларнинг сархоки емирилиб туша-туша, суврати девор бўлиб қолган.

От жуда йурга экан. Қоронги кўчада ҳам ҳўрқаймай йўлини топиб боряпти. Дупир-дупир туёқ товунчи тупроққа келганда сусайиб, заранг-га борганда жаранглайди. Ҳатто «тарақа-тарақ»лаб юборади. Бу кўчада учта холам туришади, бошланишида Мубор холамларники бор. Катта ишқомзор — боғларидан кейин Хидой холамларники бошланади. Ке-йин охирида — Бўзсув тепаларига яқин жойда Ойпошша холамларни-ки. Уларнинг боғи ҳалиги «Ғани — озгинг қани» қоровул турган қовун-полизга бориб туташади. Мен бу ерларга кўп келганман, холавачалар-им билан бу боғларнинг бир ярим пахсали — суврати деворларидан кўп ошиб, унисидан бунисига ўтиб юрганмиз. Кўзимизни боғлаб қўйса, чиллакию даройи битадиган ишқомларни топиб бора оламиз. Лекин ҳозир кўча бир гаройиб, эртақлардагидек сирли ва жим-жит эди. Худди бир бошқа олам, бошқа мамлакатга ўхшайди.

Ниҳоят Аллон отанинг эшигидан ўтганимизда, олдинда горнинг ог-зидек оқаришиб, кўчанинг охири кўринди. Шу вақт элчи йигит нима-дир эсига тушиб, шошиб отнинг жоловини тортиб ва овозини кўтар-май: «Др-р, жонивор», деди. От ҳам жоловининг дабуруст тортилиши-дан боши қайрилиб, ўзи гир айланди. Мен эсам, устидан учиб, ариқ бўйига буксам билан тушдим ва сувга думалаб кетмаслик учун жон-жаҳдим билан ерга ёпишдим.

— Э-э, ёмон тушмадингми, ука? — элчи отдан туша, тепамга кел-

гунча, сапчиб туриб, уст-бошим, тиззаларимни қоқа бошладим. Қаранг-ки, ҳеч ерим огримас, фақат тирсагим жизиллаб ачишар эди.

— Йўқ-йўқ, ҳечқиси йўқ, — дедим мен дўпимни излаб.

Бу ер ҳайбатли азим ёнгоқларнинг тағи бўлгани учун ҳам анча қоронгу эди, икки кишилашиб пайпаслай-пайпаслай зўрга топдик.

— Энди бундай қиламиз, — деди ниҳоят элчи хижолат аралаш. — Сен отга миниб оласан, мен етақлайман.

— Йўқ-йўқ, мен орқангиздан чопиб-ла боравураман, — дедим уна-май.

У қандай тушунтирарини билмай:

— Гап, бундай, — деди ахирий, — таомил бўйича, қароргоҳимизга бегона кириши мумкинмас. Тартиб қаттиқ. Кирсаям, кўзини боғлаб олиб кириб, олиб чиқиб қўямиз. Сен хафа бўлмайсан-да энди. — У белидан битта қийғини ечиб, от жоловини билагига солди.

Сўнг белбоғни икки учидан чирпирак қилиб айлантариб, кўзимни қаттиқ-сириб боғлади-да, устидан пайпаслаб ушлаб қўйди.

— Қаттиқ тортвормадимми?

Сал бўшагирим келиб турса-да, бош чайқадим:

— Булаверади.

— Энди оёқни узангига қўйиб, — у мени отнинг ёнига олиб бориб товонимдан аста кўтарди, — ҳа, мана шундай қўйиб, эгарни ушлайсан-ну... даст кўтарилиб, оёқни эгардан оширасан. Қани, миндик.

От жонивор пишқириб, тилпирчиллаб турибди, қоронгида устимга қандай махлуқни чиқаришяпти деган каби... Нуқул олдинга-орқага бо-риб келади. Мен эсам, ёруғ кунда от минмаган одам, узангига ўнг оёғимни қўйиб — кўтарилиб, чапини ошириб ўтказишим билан қули-нг ургилсин эгарга қўндоқдай жойлаша қолдим.

— Ҳа, баракалла. Ана энди эгарнинг қошини маҳкам ушлаб, у оёгингни ҳам узангига текиб ол. Қўрқма, мен ёнингга ушлаб бораман, — дея у от жоловини секин силқилади. — Чу, жонивор

От сепиниб қўзғоодию мен қаққиб, эгар қошини чангаладим. Оёғим осмонга кўтарилиб, ўзим эгардан учиб кетишимга сал қолди. Яхшиям узанги, эгарнинг қоши бор экан.

— Сен қўрқма, ҳозир ўрганиш буб қолади, — дея чопар тиззамдан тугиб бора бошлади.

Чинданам сал ўтмай отнинг луқир-луқир ҳеч гап бўлмай қолди. Мен эгарда қоққан қозикдай ўзимни тугиб ўтирардим. Аммо кетяпмиз-кетяпмиз, баланд чиқиб, паст тушиб, яна айланма — баҳаво йўлардан ўтиб, қани мен тасавурида бораётган манзилга ета олсак. Аллақачон Бўзсув бўйига етган, отдан тушиб, ёлғизоёқ йўллар билан сув ёқалаб, қамишзорлар оралаб кетган бўлишимиз, жила курса, ёввойи ялпиз ҳидлари аралаш анув катта сувнинг ҳиди димоққа урилиши керак эди. Йўқ, аллақандай сўқмоқдан ҳамон кўтарилиб боряпмиз. Йўллару қайри-лишларда неча тунқоровуллардан ўтдик. Улар аллақайси ўр ёки қир-дан:

— Кимсан, тўхта! Ас-саломинг қани? Уронни айт, — деб чиқишади.

Хабарчи-чопар ҳаммасига бир хил:

— Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи баракотух, — деб жавоб қилади ва улар яна:

— Мақсудинг? — деб сўрайдилар.

— Ал-қасос ул минал ҳақ, — дегачгина.

— Ут, — деб рухсат берадилар.

Ахирий учинчи тунқоровул тепамиздан тушиб келди:

— Қайт, отлаасан! — деди овози жаранглаб.

От ҳўркиб, сўқмоқдан тойилиб, орқа оёғи аллақандай ариққа ту-шиб кетди. Суву лой чалоплаб, от қуруқ ерга чиқишга уннади. Мен эсам эгарга тирмашиб-ёпишдим.

— Менман, Худойназар, — деди элчи от билан овора экан.

— Сен-пенингни танимайман. Уронни айт, жонингдан умидинг бўл-са, — деди у паст тушмай.

— Хўп: «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи баракотуҳ». Қўнглинг тўдими?

— Бу бошқа гап. Мақсудинг-чи? — қайтариб сўради у.

— Бир қунда неча марта сўрайсан — камми?

Соқчи кўнмади:

— Қондали қилиб айт.

— «Ал қасос ул минал ҳақ»-да, хумпар. Қўрмайсанми, одам олиб келяпман?! Утагасининг топшириги билан.

— Менга деса тилла обкелмайсанми! «Ассалом»инг бўлмаса, пешонангдан дарча очиб юборавераман-да. Ўт, — деди у «хон»лигидан тушмай.

— Сенам қўлимга тушарсан, — деди бу ҳам қулиб, — хап саломинг бўдмаса, икки ямлаб бир ютай.

Кимдир шипиллаб келиб, отнинг жиловини олди.

— Бунинг сумақдай бурничаси-чи? Халақит қилмайдики? — деб «қиҳ-қиҳ»лаб кулди.

— Э, дарвоқе-я, — деди Тойир ака. — Кейин бунақа бурунни қаердан топамиз!..

— Ҳов, ўт-ўт, кўп маҳмадана бўлма, қулогингни битта қилиб қўйма-симдан.

Қиқир-қиқир билан элчи тирсагимдан ушлаб, секин тортди:

— Тушақолинг, жаноблари, етиб келдик.

Мен чап оёғимни узангидан чиқардим у олдимдан ошириб утказмоқчи эдим, эплай олмадим. Элчи кулди.

— Ия, чавандоз, кўзни чирт юмиб, минворган эдингиз-ку.

Айтмоқчи, бундай эди-я! Оғирлигимни бир оёққа солганча, ёлғиз узангидан даст кўтариладим-у, эгарни қўйиб юбормай бу оёғимни от устидан опирдим. У эса қўлатигимдан ушлаб, енгил тушириб оларкан:

— Ҳа, баракалла, бу бошқа гап, — деб қўйди ва олдинга ўтди. —

Энди менинг қўйғимни қўйвормай, орқамдан юрасиз.

Унинг этигига қоқила-қоқила бориб, зиналардан туша бошладик. Пастдан нам тупроқ иси гуркираб келар эди. Наридан борса, бир ҳафта бурун қазилганов. Текис жойга тушганимизда биров панг овозда:

— Ҳа, олачипор (ҳалигача билмайман, бу ҳазилмиди ё лақабмиди), сенмисан?! Ечақол йигитчанинг кўзини, қийнаб қўйибсан-ку, болапақирни, — деди. Ундан мохорка ҳиди анқир, ҳозир ҳам чекаётганга ўхшарди.

— Буми, бу маладес! Гинг дегани йўқ, шунча жойдан бери, Гулом акаси. — Чопар шундай деб туриб, кўзимдаги белбоғни бир тортворган эди, шундай қаттиқ боғланган нарса, бошимдан сирғалиб чиқиб кетди.

Бирпас ҳеч нарса кўрмай, ҳам ажратолмай туриб қолдим. Ёруққа қарасам, кўз олдимдаги ҳамма нарса ўт олиб, ёнаётган каби қамашиб кетавурар эди. Бошимни бир чайқаган эдим, мохорка ҳиди гуркираб келаётган одам елкамга қоқди:

— Сен кўрқма, ҳозир ўрганиш буб кетади. Бу Тойир закун шунақа, айтилгандай бажармаса, хотини талоқ бўлади.

Хийла вақтдан кейин бошимни кўтарсам, аёёл осилган пастак эшик ёнида камгақда тақа мўйловли бир одам тиззасига милтигини қўйиб ўтирибди. У мен кўзимни очганимни кўриб, қошиқ мўйловини уйнатиб, илжайиб қўйди ва чопарга:

— Опкиравур, закун, нима, сенгаям алоҳида такалуф зарурми? — деб кулди.

Тойир закун тўнининг барларини тортиб, белбоғини тўғирлаган бўлди, ўзи аскарлардай қаддини ғоз тутди:

— Ёлғизларми? — деди аёёлни кўтаришга юраги дов беринқирамай.

— Биров бўлса, мен сени қўярмидим, оvsар, — деди амаки бошига бармоғини нуқуб кулганича.

— Ҳа, энди хўжайиннинг феълларини биласиз-ку, — деб у аёёл-эшикни шарт очиб, бир қадам босдию:

— Мумкинми, Катта ака? — дегунича бўлмай, аёёл тушиб, ўзи нариги ёқда қолди.

Мен тоқчадаги осмафонар олдида тик турганча алланимани чироқ ёруғига солиб тозалаётган акамни (унинг орқасига илашган сояси ертўланинг ярмини эгаллаб, ваҳиманинг ўзи бўлиб қолган эди) кўриб, юрагим бир орзиқиб тушди. Томоғимга бир нима тикилиб келди. Акажоним, қачонгача шундай қочиб-қувиб юришаркин?

Аёёл орқасидан унинг таниш овози эшитилди:

— Опкеддингми?

— Опкеддин, хўжайин.

— Опкир.

— Хўп, хўжайин!

У боғйидек шаҳд билан аёёлни очиб, бош ирғади:

— Кир, оғайничалиш.

Мен ичкарига бир қадам босиб, тўхтадим.

— Сомалайкум.

Акам қўлидаги тозалаётган нарса — тўппончани тоқчага, латта устига қўйиб ўтирилди, лекин алик олмай қуруққина:

— Кел, келдингми? — деганича қўлининг мойини арта бошлади. Сўнг орқамда турган чопарга қараб: — Сенга жавоб, Тойир. Фақат, узоқ кетма, — деди. У: — Хўп, хўжайин, — деганича, зумда қайрилиб чиқиб кетди.

Унинг қароргоҳи бизнинг даҳлиздан ҳам кичкина эди. Ўзи пастак бўлса ҳам, тоқчали уйларга ўхшарди. Уям бир томонида. Нариги девори текис қирқиб туширилган. Тагига пастак сўри қоқиштиришибди. Уч-тўрт одам зурга сигади. Атрофига юпқа курпача, пўстак ташланган. Хонтахта устида қалин муқовали катта китоб турибди. Худди ойим жиддларидан олиб, ҳар замонда ҳижжалаб ўқиб қоладиган эски китобларига ўхшаб, қозғи сарғайибла кетган. Кўрун шекилли.

У ниҳоят мой лагтани тоқчага ташлаб, қўл узатди:

— Қани, кўришиб қўяйлик-чи, пакана пари. Аввало, «сомалайкум» эмас, «Ассалому алайкум», — деди у жилмайганча танбеҳ бериб.

Мен хатоимни тўғрилаб, қўлимни кафтига ташладим:

— Ассалому алайкум.

— Ва алайкум... Бу бошқа гап. «Сомалайкум» ўлим тилаган билан баробар-а, ука. Ҳамма билмасаям, сен билишинг керак.

Мен изза бўлиб, қулоқларимнинг тагигача ловуллаб кетди.

— Кечирасиз, мен билмай...— дея мингирладим.

У ҳечқиси йўқ, дегандай елкамга қоқиб, бош ирғади:

— Ўтир. Уйлар тинчми? Холам яхши юрибдиларми? Ўзинг қалайсан?

Акам сурунининг бир четига ўтириб, оёқларини чалиштирди.

Мен унга суқланиб (қачон бизам унингдек буларканмиз) тўймайман. Саволларига жавоб қиялман-у, лекин нима деганим ҳеч эсимда йўқ. Қаранга, биз шаҳарда ёмон йўлларга кириб кетган санаб юрган одам мана бундай қароргоҳлар тикиб ўтирса! Кечалари одамларникига тушиб, кимнинг сизгири, кимнинг қўйини, кимнинг қопадаги жўхорисини ўғирлаб кетаётганларнинг адабини бериб, Каттабоғни сўраб турса! Ҳатто облочилар юрак ютиб унга рўбарў келишолмаса!

У афтимга акалик соғинчи билан бир қараб қўйиб, бош силкиди:

— Опкеддингми сўратган нарсаним?

— Ҳа-да.— Мен нимага келганим эсимга тушиб, шошиб қўйинимни кавлаштиришга тушдим. Султонмурод акам ишонқирамай, мен томон энгадди:

— Ростанам, пўчтачи келтирдими?

— Эмаса-чи! Мана, ўзи,— Қора хат қўйинининг орқасига утиб кетган экан, олиб узатдим. Кўриб турибман. Акамнинг ранги қув ўчиб кетди. Бир муддат кўзларини юмиб, жим қолди. Сўнг «Епира-я!» деганича кўзларини очиб, қорахатни пўстак устига ташлади. (Балки тушиб кеттандир, ҳар қалай қандай тушганини сезмай қолдим). Ўтирган ери-

да урнаша олмай орқасига суялди ва оёқларини устма-уст чалиштириб, тинчиди. Қули энгаҳида қотди. Кўзлари юмуқ, ўзи қилт этмайди. Бир қулини куксида чирмаштирган, бошқаси билан энгаҳини ушлаб, бошини ертўла деворига тираган кўйи узаниб ўтириши — унинг бу ҳоли жуда галати эди. Мен уни ҳеч бу алпозда кўрмаганман. Юзи дам оқариб, дам қорайиб кетади. Ичида ўзи билан ўзи олишиб, ич-этгани еб бораётгани шундай кўриниб турибди. У пишиллаб, чуқур бир тин олди-да, қадини кўтарди.

— Унда, унда биз кўмиб келган одам ким? — деди гўе узига-ўзи.

Мен ҳам елка қисдим. Чиндан ҳам ким? Бу ёқда Парпи бебахт мен отиб кўйганман, деб тан олиб турган бўлса... Яна қайси тепанинг тагига кумганиниям айтган бўлса?! Жанозадан кейинги қора хат ростдан ҳам қизиқ-да! Асол холам соғ пайтлари эшитсаларми, шайтонлаб қолсалар керак. Умуман, одамларга овоза қилиб бўлармикан бу нарсани?.. Султонмурод акам хатни яна пўстак устидан олиб, айлангириб кўра бошлади ва баттар бўғриқиб, асабий бир ҳолатда этигининг кўнжигига тикиб қўйди. Узини чалғитиш учунми, урнидан туриб, ертўлани бир айланиб келди. Сояс ертўла сўрисию деворию шифтида баробар кучиб, ўзи қайтиб ўтирган жойга михланди.

— Нима қилдиг-а, пакана пари, жуда галати-ку? — деди яқин олиб.

— Ойим беркитиб ташлаган эдилар. Ҳеч ким билмай қўяқолсин, деб. Сиз қаердан эшита қолдингиз? — дедим мен.

Акамнинг юзига зўрма-зўраки энгил кулги югурди.

— Менинг ҳар ерда динг қулоқларим кўп. Бири бўлмаса, бири... Тушундингми?

— Тушундим. Лекин ушалар бирортаси оғзидан гуллаб қўйса-чи?

— Биз оғзи буш хотинчалишларга эмас, тилига маҳкам эркакларга ишонамиз, тия билмагани йўламайди қаватимизга.

— Тартиб...

— Ҳа, тартиб қаттиқ. Чидамаганга тўрт томони қибла. Узининг қайси кунжақдаги ертўласида жонини асраса, асрайверсин. Бу ер урушдан қочганларнинг қалъаси эмас.

— Унда кимни, Каттабоғни қуриқлаяспизларми? — деб юбордим мен акамга чинданам ҳавасим келиб. У хижолат аралаш жимайди:

— Шунга ўхшашроқ, Бўлмаса, ҳар хил қаланги-қасанги қароқчилар босиб кетади. Ҳозир шунақа пайт.

— Ҳа-а...

Кейин негадир қўшиб қўйди:

— Сен ўйлама, булар паққос бекорчихўжалар экан, деб. Улар кундузи даласида ишини қилиб, кечасига келади қароргоҳга.

Унда ҳукумат-чи? Нега устма-уст облочилариминан аскарини юбориб ётибди? Буларнинг кимлигини билмайдими?

Акам дўпписини тиззасига кийдириб, жиянини тортиб-тортиб айлантирди. Кейин кафтига уриб-уриб қоқаркан, боягидай:

— Нима қилдиг-а? — деб қўйди. У афтидан бир қарорга келолмасди.

— Ойимнинг билганлари билган, — дедим мен. — Исини чиқармай қўяверсангиз-чи?..

— Йо-оқ! — Акам сапчиб туриб кетди, сояс билан шифтга урилиб, бутун деворни чироқдан тўсди-қўйди. — Биров билмай қўяқолсин деганим билан манави ерим-чи? Мен унга қандай сиғдириб юрман? — Унинг қотилини топгунча, кўмиб ташлаган жойини очгунча ҳаммаёқни элак-элак қилиб ташлаб, энди дамим ичимда, жим-жим кета оламанми? Йоқ. Мен бунгача кимларни қандай чиғириқлардан ўтказмадим? Қандай қийноқларга солмадим? Энди манави бир парча қоғозминан... — У хатни этигининг кўнжидан сугуриб олиб, силкиди, — ҳаммаси бекор бўлиб чиқса, мен нима деган одамман?! Шунга ўйлайсанми, Мақсуд?!

Мен ўзим сезмаган ҳолда ўрнимдан туриб, унинг қаршисида имтиҳон бераётган боладай тик қотдим. Бошим уз-ўзидан солиниб борарди. Чинданам — энди Парпи бебахтга нима дейди?

— Бу ёқда ҳали Парпи турибди, — деди у ҳансираб, — қасос талаб

қилмаганда ҳам... эртага мен рузи маҳшарда нима деб жавоб қиламан? — У энгашиб, нақ бурнимнинг тагида кафтининг орқасини кафтига урди. — Шуниси мени эзгити, эзгилаяпти билсанг. Юрагимни майда-майда қилиб қиймалаётган мана шу.

Бирдан ҳаёлимга бир фикр келди:

— Ҳалиям бўлса, ўзини бир чақириб... Парпи утрини чақириб... — деб юбордим беихтиёр.

Акам бошини ўтириб, кўзларимга тикилди.

— Шунақа дегин?

— Айтмай туриб... — дея тусмолодим мен.

— Йо-оқ! — Илкис-илкис бош чайқади у. — Йо-оқ! Мен ўйин қилолмайман. Уни шу ҳолга солиб, яна ўйин қилиш, синаш — Худога ҳам хуш келмайди. Бусиз ҳам мени бир умр қаргаб ўтади у! — У қайрилиб нари кетди. Бориб, асабий ҳолатда чироқнинг пилигини тушириб-чиқара бошлади. Бунга сари сояс ертўла ичида дам ёйилиб, дам тораяр, шунда унинг бошию орқа елкаларидан қоп-қора нур таралаётганга ўхшаб кетар эди. Ўзи улкан қора одамга айланарди. Узича бир нарсаларни ўйлаб, яна ўзи у ўйларига қарши чиққан одамдай, бирдан қичкириб юборди. — Икки дунёда ҳам! Ундан ҳеч қачон узр сўрамайман! Кумганимиз Баҳриддин бўлиб чиқмаган тақдирда ҳам, у лалин қанча одамнинг бошига етмаган, ёстигини қуритмаган! Кимларни қайси пастқамда талаб, отиб кетмаган. Ҳатто ўз қариндошларини, туғишганларини талаган одам бундан ҳам ортиқ жазога лойиқ!

Мен гинг демая, бош эгиб турардим. У бир вазоҳатда ертўлани гир айланар эди.

— Тугри, — деди ниҳоят тан олиб, — дўстим-жигарим учун унга шундай жазо бердим. Буни Худонинг олдида ҳам тан оламан. Аммо биз кўмиб келган жасад Баҳриддинники эмас, бўлакники бўлиб чиқса, унда мен... унда мен ким деган бўламан?! Бу нима, тақдирнинг ҳазилими ё жазосими? Ҳаммадан ҳам Асол холам нима дейдилар?.. Тирик фарзандларини мен... улдига чиқариб турсам?..

Ёниб-ловуллаб, ўт-лову бўлиб турган одам бирдан сўниб, бушашиб қолди. Қарғишга йўлиққан одамдек туриб-туриб, оёгини судраганча, нари кетди ва пастак сўрининг бир четига омонатгина кетини қўйдию бошини қўллари орасига олиб, тирсагини тиззаларига тираб, жим қолди. Кейин қўлларини тушириб, аста бошини кўтарди ва эланиб, ҳамма тушунмаса ҳам, сен тушунсан-ку бу савдоларни, дегандайин бир куйини тикилди:

— Маргу кеннойинг эшитмасин ҳаммадан ҳам, — деди овози аллақандай титраб.

Бўғзимга иссиқ бир нарса қадалиб келиб, четга қараб олдим.

Сунг ҳеч қутилмаганда акамнинг овози ертўланинг тўртта деволига урилиб, галати бўғик гулдирди.

— Гулом ака?!

Адёл ортидан ҳам шундай бўғик жавоб бўлди.

— Лаббай утагаси?..

— Буюққа қараворинг.

Шу заҳоти адёл силкиниб, унинг чети кўтарилди ва ҳалиги одамо-хун киши энгашиб кирди.

— Хизмат, укажон.

— Берироқ келаворинг, — деди акам рухсат бериб.

Гулом ака бир қадам юрди-ю, қуролини тик тутиб, яна тўхтади:

— Айтаворинг.

Акам ўрнидан туриб бориб, чироқнинг пилигини кўтариб қўйди:

— Мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим.

— Сўранг-сўрайверинг, укам.

— Сиз Парпининг сўроғида бор эдингиз-а?

— Бўлмаса-чи, — у энди ўзини эркин тутиб, чувак юзи ёришиб кулимсиради ва акам қолиб, менга тушунтирди: — Ўнг ёнидаги қуриқчилари аканг қарагай эдилар-ку...

Акам томоқ қирди:
— Ушанда... ушанда Баҳридиннинг кувели кийимларини... Нима қилганимиз, деди? Сотганмиз дедими ё бирга?..
— Ҳе-ҳ, Парпи буладию зарбоф туни билан кувворадими, утагаси. Ҳу қули билан уша икки хуфтондаёқ уликдан чечиб олган бу гурсух-та!..— дея суқинди Гулом ака ва яна ижирганиб, алаамбалолар дея ўзича мингирлади.
— Йо-оқ, Гулом ака, ундаймас.— Акам унга яқинроқ келди.— сиз ўзи нима деганини айтинг менга! Эслай олмасизми?
— Нега эсламай, шундай ёнида, бир қадамгина орқасида турибман-ку, эшитмай буладими?..
— Ҳа, хўп, эшитгансиз, ишонайлик, шу гапингизгаям. Лекин у ярамаснинг ўзи, ўз оғзи билан нима деган? Шуни айтинг,— деди акам тоқати туғаб.
— Ўз оғзи билан денг, утагаси...
— Ҳа-да...
— Шахсан... ўзи, шахсан ўзи...— Гулом ака энгахию даҳанини тутамлаб-силаб туриб, шаҳда-ла бошини кутарди.— Эсладим: «Эски Жу-ванинг бозорида мойлаб, жангоҳда ичворганмиз улфатлар билан». Ҳа, худди шундай деган етим мол тешиб чиққур...
Акам жойига қайтиб ўтираркан, бош силкиди:
— Ҳа, бозорга олиб тушганини айтувди, эсладим. Лекин... жангоҳ-гаям кирган эканми?
Гулом ака қўл силтади:
— Кирган-кирган. Ўлгудек бўкиб ичган. Ҳазарни биладими бу гур-сукталар. Ҳукуматнинг қулига тушса, отув берарди, тагинам...
— Майли, ҳукуматнинг йуриги бошқа, бизники бошқа,— деди акам унинг сўзини кесиб.— Мен «қиз ўртоғим»нинг ўлигини топиб, мангу жойига қўйишим керак эди, қўйдим. Адолат қилишим керак эди, қил-дим. Дўстимнинг руҳи рози бўлса, бас.
— Худо раҳматига олган бўлсин, ўзи асранди эди, сендан рози кетди,— деди Гулом ака юзига фотиҳа тортиб. Сўнг акамга жавдираб қаради: — мен бораверайинми?
— Ҳа, дарвоқе,— акам хўши жойига келиб, буюрди: — Тойирни чақиринг. Буни элтиб қўйсин. Ҳаяллаб кетди жуда.
— Хўб булади, утагаси,— Гулом ака бурилиб чиқди.
Акам ўрнидан туриб келиб, мени сўзсиз бағрига тортиди ва акалик меҳри билан куракларимни сийпади:
— Уларга салом айт мендан, хўп? — деди алақандай тўлиқиб.— Кўрарсан, ахир?
Мен бу салом кимга тегишли эканини англаб, бош силкидим ва кўзим ёшланиб четга қарадим. Кўз ёшларим ортидан эса, ҳурилардай, парилардай бўлиб Маргу кеннойим гавдаланиб келар эди...
Яна кўзимни боғлаб, уша хуркак отга миндиришди.
Яна уша Тойир закун балан-паст, айланма йўллар билан отни етаклаб кетди.
Аммо бу гал ҳеч ким салом сўраб, йўлимизни тўсиб чиқмади.
Яна уша Аллон отанинг эшигига етгач, азим ёнгоқлар тагида тўхта-дик.
— Кўзингни ечиб ол, бўлди.— деди Тойир закун, яна яқин олиб, қўшиб қўйди: — Топшириқ шундай, хафа бўлмайсан, оғайничалиш.
Мен қўш қўллаб қийиқни бошимдан чиқариб олдим. Олдим-у, ле-кин бир муддат зим-зиё қоронғилиқдан бўлак (кўзим боғлиқлигида қайтага бир нарсаларни тасаввур қилиб-кўриб бораётган эдим, энди...) ҳеч нарсани илғай олмадим.
— Яхши, энди оёгингни узангидан чиқариб, орқага сурил,— дея буюрди чопар тиззамга шапатилаб.
Шундагина унинг одамовидек қоп-қора ва баҳайбат эканини (шу туришда у елкамдан келар эди) кўриб, чўчиб тушдим. Кейин билсам, бояги тўнини ечиб, кенг-дағал бир чакмонга ўралиб олпти.

Мен шу ердаёқ қола қолишни кузлаб, тушишга унналган эдим, у белимдан кутариб, отнинг орқасига ўтказиб қўйди.

— Ҳа, қаёққа?

— Бу ёғи ҳеч қанча қолмади-ку, етиб оламан,— дедим баҳона излаб. У тиззамга уриб, бош чайқади:

— Ҳеч қанақа етиб оламан-петиб оламани йўқ. Мен обкелиб қўя-ман, деб ваъда берганманми, вассалом. Қани, сурил, сурилаввер, тушиб қолмайсан,— деди-да, бир унналгандаёқ оёгини отнинг устидан ошириб, эгарга минди-олди.

Эпирай! Бунақа чаптастлар девордан сакраб, қочиб бораётган от-нинг устига миниб тушсалар ажабмас. Эгарнинг устида ўйин кўрсата-диган улоқчилар шулардан чиқар-да.

— Ҳа, ана энди, белимдан ушлаб олавер. Ҳой-ҳой, пастроқдан-де, йигит кишида ҳам қитиқ булади, ҳа,— деб кулди. Отнинг биқинига қаттиқроқ ниқтаб юбордим, хуркак от силтаниб, суриб кетди. Яхшиям чакмонидан чангаллаб олганим, отнинг белидан бир қарич сакраб, яна уша жойга жиқ этиб тушдим. Кумирчагим синдиёв, кўзимдан олов чиқиб кетди. Чопар ҳам эгардан сачраб бир тикка бўлди-ю, яна эгарга қапишиб, жиловга ёпишди.

— Др-р, жонивор, др-р,— дея эланди отта. Ва шу эланиш баробар жиловни тортиб, уни ўз измига буйсундиришга уринди. Аммо от ёмон хуркак экан, бошини тикка тутганча унга буй бермай, суриб боравер-ди. Кимсасиз кўчада бирдан кутарилган тўёқ овозидан хонадонларнинг лайчаю гуржию арслон итлари уйғониб, қай бири акиллаб, қай бири вовуллаб, девору омбор ошиб, кўчага ошиқдилар. Богкўча бирпасда ирилдоқ итларга тўлиб, ваҳиманинг ини бузилди-қўйди.

Отни секиналтишдан маъно қолмади. Тойир закун жиловини сал бўшата қолган эди, хуркак той шамолдай елиб, итларни чангида қолди-риб кетди. Хайриятки қайрилишда чаққонлик билан буриб қолди, бул-маса, ё тўғри анҳордан сакраб ўтиб, алақимнинг боғига кириб кетар, ё бизни устидан улоқтириб, қайрилар эди. Шу кетишда Тойир чопар отни мактабдан ўтганимизда секинлатиб олди. От сўлигини чайнаб ҳансираб, боши бир ёнига қайрилганча, уйноқлаб борар, менинг терлаб кетган бутларим зўр бериб ачишар эди.

— Эсонмисан, оғайничалиш? — Тойир закун бошини буриб, кулиб қўйди.— Бу шунақа асов. Акангни ҳам бир марта опқочган, ҳа. Бировга миндирмайдиган хиладан.

— Ўзиникиям борми? Зўрдир? — дедим беихтиёр.

— И-и, қаёққа? Ёлғиз акангарагайда бор. Уям мана шу.— Кейин отини кучанинг ўртасидан гижинглаб бораркан оғзини тўладириб кул-ди,— жоноралиям ўзим, чопариям ўзим.

Бу орада биз Қўлдош тоғамларнинг қайрилишларига бориб қолдик. Бу ёқда итлар хуружга тушмаган, боғилари — ҳар қайсиси ўз ҳовлиси-га кириб олиб, хўб қотириб қувладикми, дегандек вовуллаб-вовуллаб қўяр эдилар. Мен етиб қолганимизни кўриб, гапга солишга бошладим.

— Умуман, яна уч-тўртта отларингиз бўлсами, ҳеч кимга буй бер-масдинглар, тўтрими?

— И-и, оғайничалиш, санам ўзимиздан экансан-ку. Ҳавойинг ба-ланд. Лекин, билсанг, биз отаиқ лашкар эмасмиз, у ёқдан бу ёққа от қўйиб юрсак.— Кейин у қайрилиб қулогимга шивирлади: — Мен сени кўрмадим, сен қароргоҳда бўлмадинг, билдингми?!

Хўп дегандай бош силкидим. Тойир закун олдинга бир қараб олиб, аввалги оҳангда давом этди:

— Умуман, биз ҳеч киммиз.

— Қанақасига? — дедим ҳайрон қолиб.

— Шунақасига, вассалом.

— Урага сичқон тушди — гулдаур-гуп, шунақами? — дедим мен.

Ўтирган ерида ўнг қули билан тиззамга шапатилаб, кулди у:

— Балосан-бало, оғайничалиш. Пакана париймисан, нима бало?!.

— Худди ўзи-да!

— И-и, отим нимага бунча ҳуркияпти девдим-а,— деди у утирилиб ва кулиб юборди.

Тузоқ

Бир тоғарача сутнинг юзи — қаймоғига нон тўтраб қўйиб, энди битта олган эдим, ҳовлида Солининг қораси кўринди. У дераза тавақасини очиб, имлади. (Ичкарида ойим борлар деб ўйлади шекилли).

— Ҳа,— дедим, яна қанақа шумликини ўйлаб чиқибди деб.

— Кечаги айтганингга, ўтиб кела қолайлик.

Мен кулдим.

— Уйқунгам келмабди-да? Менам Саидумар акадан эшитганман, кўрмаганман қаердалигини,— дедим ростига кўчиб.

— Уша пиёзпайкалда эканми ишқилиб. Мен биламан, кетдик,— шоширди у.

— Ол битта, суқинг кирмасин тагин,— деб тоғарачани узатдим.

У қўлини қайчи қилиб тоғарачанинг ичига тикаркан:

— Қаймоқ мияни бутун қилади дейишади, қани, бизнинг ҳам сигиримиз бўлса. Сенга маза,— деб қўйди ва одатдагидек ишшайиб бетимга қаради.

— Ол-ол, оқизмай. Оғзингга солвол, кейин ишшайверасан,— дедим мен ҳам тегишиб.— Зора сенгаям озгина ақл битса. Битта бедана деб, уйқинг келмапти-ку.

— Ақл?...— У енгил қалқиб, оғзидагини ютиси келмай ютинди.— Бедана турганда ақнинг нима кераги бор, жиддикми?

— Бошқа куни борармиз,— дедим мен ҳузуримни ҳеч бузгим келмай.

У ялинди:

— Вой-бу, ерсан шу қаймоғингни... қайтиб келибам?..

— Мактаб-чи,— дедим атай эзмаланиб,— кеч қолмаймизми?

У ўрикзор орқасидан эриниб, усиз ҳам саргайган ўрик баргларини янада саргайтириб чиқиб кетаётган офтобга қараб қўйди.

— Ҳали қанча бор, улгурамиз. Мен битта тўрва олволдим.— У қўнидан оғзи бутуқ, тизгинчали мошхалтани олиб кўрсатди.

— Оббо сен-эй, тайёргарлигинг зўр-ку, кўрволсанг ҳар куни қоқма-лаб келаркансан-да,— дедим қитиқ пастига тегиб.

У шумлик билан кўз қисди:

— Бедана кабоб емабсан — бу дунёга келмабсан! Учдикми?

— Учдик,— мен ниҳоят бушаган тоғарачани хонтахта устига суриб, апил-тапил юзимга фотиҳа тортидим. Жидд ҳам, чой ҳам, нон ҳам жой-жойда қолиб, ҳовлига отилдим. Уртадаги йўлдан опамларникига, ундан ташқарига ёв қувгандек олдинма-кетин югуришиб чиқиб кетдик. Ким кўриб, ким кўрмай қолди. Ундан тутзорнинг ичи билан тутнинг шу йил янги чиқарган сурх нафдаларидаги шалалоқдек-шалалоқдек заъфар баргларини шатур-шутур тўкканча, юз-кўзларимизни аяб-энгашиб, новдаларга чап бера-бера чопганча чакалакзор кўчага чиқиб олдик. Ушанақиси толларнинг таги билан Каттабогга уриб кетдик. У олдинда, мен орқада. Изма-из югургилашиб бормоқдамиз. Ахийри Усмон тоғамнинг беҳизор боғлари ҳам тутаб, чапда кенг яланглик очилди. Ялангликки, пасти қовунлоази, тепаси одам бўйи ўту гумай, бургану яна аллабало-лар ичида қолган пиёз пайкал. Қанчаси тўр дўппидек-тўр дўппидек уруғ борлаб, тукилиб-сочилиб етибди. Биз Каттабоғ ишқомлари билан шу дала ўртасидаги ариқ ёқалаб лўкиллаб боряпмиз. Уруғ боғлаб, ерга салом бериб қолган тизза бўйи ўтлар оёқларимизга чирс-чирс урилиб, ҳар томонга шир-шир «дон» сочади.

Каттабоғ томондан янги қоврилган бодроқ ҳидидек бир ажабтовур ҳид — мусаллас исн анқиб-анқиб келади. Офтоб барглари хол-хол қиза-

риб ётган ишқомлар устига бир текис ёйилиб, унинг орқа бетларидаги сояси ариқ-арик бўлиб, ажралиб турибди.

Уртароққа етганимизда Соли тўхтади:

— Шу ерни айтганимизда Умар акам? — деди шивирлаб.

— Шу ер эди шекилли,— дедим аланглаб. Соли буй барабар бурган-зорга бошлади. Киришимиз-ла, бурган уруғлари шувва тукилиб, ҳам-маёқни қакра ҳиди тутиб кетди. Аксириб юбордим.

— Ҳов, секинроқ-да — дея у менга норози қараб қўйди.— Одамни тутиб берақол ундан кўра.

— Чумчуқ пир этса, юрагинг шир этмасин, юравер,— дедим кулиб.

Шу орада у уч ариқ ичкари кириб шаппа чўнкайди. Биринима жон ҳалпида потираб, қанотлари билан унинг бетларига урилади. Нима экан, дея шошиб борсам, кирпининг боласидек келадиган беданани туттанча, Соли ишшайиб турибди.

— Эрта турганининг насибаси деб... мана шунга айтадилар.

Бедананинг мошдек кўзлари косасидан ўйнаб чиқиб, ўзи питраб-питраб қўяди.

— Жонивор, тоза биққа семиз эканми? — дедим ҳайрон қолиб.

— Шунинг учунма учиб кетолмаган-да, яна тузоққа тушиб юрибди бу очопат,— деди қадини кўтариб ва қўлларини кериб менга унланди:

— Турвани олвор қўйнимдан.

Мен қўйнидан халтани олгунимча бедана неча бор чулдираб, потира-лади ёлғиз қўлади. Бир зур берса, ўлдирди кетарди. Аммо Соли була-ди-ю, қўйворадими?

Ниҳоят Соли уни тўрвага солиб, оғзини бўтди-да, менга тутқазди:

— Буни ушла-да, сен у ариқдан, мен бу ариқдан тушдик, жур.

Шундагина пиёзнинг ариги қиртишланиб, кета-кетгунча биров ту-зоқ қўйиб чиққанини кўрдим.

— Вой, эгаси курс, ўлдирди-ку,— дедим афтига тикилиб.

Соли афтини бурди.

— Эгаси қараб ўтирибдими, санам қизиқ экансан,— дея гумайлар-ни шитирлатиб, илгарилади,— келдикми, териб кетамиз.

Ноилож эргашиб, тўрт қадам юргангани биламан, боягидек бедана бир қаричча пориллаб кўтарилиб, яна тўп этиб тушди. Чопа, ўзимни устига отдим. Қарасам бўйнида муштдек тузоқ, «ҳай-ҳай»лаб пиёзларни эзиб-янчиб, Соли тепамга чопиб келди.

— Вой-вой, тўрвадагини ўлдирасан-ку, овсар.

Мен тўрвани ташлаб, қадамни кўтардим. Қўлимдаги беданани роса қаттиқ чангаллаб олибман, юраги шунақа тез урадики, шу арзимас қуш-чанинг шунақа зўр юраги бораканми, деб ёқа ушлайман. Ергаги тўрвага эса жон битиб, ичидаги бедана жон ҳалпида порт-порт урилади.

Соли тузоқни чиқариб, жойига қўяркан:

— Сендақа одам бедана терсин экан, ҳаром ўлдирасан-ку,— деди тўнғиллаб.

Мен топган бедананинг бўйин патлари хол-хол, ўзи қўлимда тинмай уриниб, чулдирар эди. Мунчоқдек кўзлари бир бежоки, ачиниблар кетасан бечорага. Аммо биз келибоқ иккига бедана топганимиздан боши-иш осмонда. Бошқа ҳамма нарсани унутганмиз. Буниям тўрвага тикиб, яна ўз аригимиздан илгарилай кетдик.

Шундай — оламни унутиб, «вой, ана-ана, уни кўр»лаб, югуришиб-чопиб юрсак, бир маҳал биров тепамизда шифтдек бўлиб, чеки-иб турибди. Бушаши-иб кетдим. Соли пусиниб, орқасига эмалашга тушув-ди ҳамки, у оғзидан тамаксини олиб:

— Ҳой, қаёққа? — деди шопдек мўйлови кўтарилиб-тушиб.— Қани, бир олдимга тушворларинг-чи! Ҳе, сенларни қараю! Тур ўрнингдан!

Мен унинг бетига қарамай ҳам секин турдим. Қўлимдаги тўрвада беданалар безовта типирчилаб силкинади. Ўзим ерга кириб кетгудек бўлиб, уни нима қиларимни билмайман. Қаёқданам шуни кўтариб ола қолган эканман?

— Жур-жур! Нимага анграясан? Қилгиликни қилиб-қилиб?...—

Шопмўйлов жаҳддор одам экан, болохонадор қилиб суқиб берди. Менга айтаяптими, ё Солигами деб уйлаб, секин орқамга қарасам, у ҳам касал жужадек шумшайиб турибди. Ё узини хокисор қилиб кўрсатмоқчи, ё раҳмини келтириб... аврамоқчи.

Кўз олдимга узини ўлганга соли-иб ётиб, балиқчининг чанасига «чиқиб олган» тудки ҳақидаги эртақ келиб, бир кулгим қистади-бир кулгим қистади. Соли ҳам ҳозир уша тулкининг ишини қилмоқчи бўлиб, узини касал жужа қиёфасига солаётган эди. Мен булар иш бўлди, деб тепага қараб юрдим. Соли эса, шошиб... эланишга тушди:

— Амакижон, жо-он, амаки, бир галча кечира қолинг. Биз билмай кириб қобмиз. Иккинчи қилмаймиз. Жо-он, амаки!

— Йигиштир амаки-памакингни! Эрталабдан бир тўрва кип тервопти-ку, яна «амакижон»лайди! Туш олдимга! Жаҳлимни чиқармасдан.

Мен ҳайронман: шунақа жангари овозни илгари қаерда эшитган эканман? Суқиниши ҳам ушанақа: ўчир, йигиштир, йўқол, тўхта!.. Шошма, бу анови «Ассаломинг бўлмаса», эмасми? Тойир элчининг пешонасидан дарча очиб қўймоқчи бўлган? Овози нақ уша-ку! Ундай десанг, қароргоҳнинг одами бу ерда нима қилиб юрибди? Турқини илагари курган бўлсам ҳам майли эди...

Бу орада Соли ҳам ноилож елкасини қисиб, унинг олдига тушди-да, қадамини сал тезлатиб эди, белбогини елкасига ташлаб, орқамиздан келаётган шопмўйлов уришиб берди:

— Хув, қаёққа? Қочишни уйлаган заҳотинг пешонангдан дарча очаман. Тўтри юр!

Тавба, бу уша шекилли? Унда нега боғнинг уртасидаги йўлдан шийпон томонга олиб кетяпти? Секин ўтирилиб қарамоқчи эдим, мени ҳам суқиб берди:

— Жур-жур! Анқаясан, мосовсирайсан, пишириб қўйибдим орқада?

Икки ёнимиз қатор-қатор ишқомлар. Биз ночор-ноилож унинг олдига тушиб, тақдирга тан бериб кетяпмиз. Юрагим гашланиб, потирилагандан потирилайди. Нимагайам шу суюқмаснинг гапига кира қолдим? Узимни-узим суқаман ичимда. У ёқда ойим ҳам бозордан қайтандирлар. Қарасалар, уй очик-чочик, Китоб-дафтар бир чеккада ётибди. Сигир отхонадан опчиқилмаган. Узим йўқ. Тоза ҳуноб бўляптилар десанг-чи... Бу ёқда қўлимдаги тўрва силкиниб-силкиниб, ичида беданалар питирилайди. Уни олиб, узимизни қўйвора қолса ҳам майли эди. Нолам худога етдими, билмайман, бир маҳал шопмўйлов ўдағайлаб, чақириб қолди:

— Ҳов, тўрвани баққа узат!

Мен жон-жон деб ўтирилаётган эдим, Соли елкаси билан бир турти юборди ва:

— Қоч, Мақсуд, — дея ўзи ишқом ичига уриб кетди.

Мен гандиракляб-гангиб турганимни кўриб, шопмўйлов Солининг кетидан югурди. Елкасидаги бояги белбоги лайлак қанотидай бир ҳаволаб учдию сунг шалвираб туша бошлади. Соли жон-жаҳди билан қочиб боряптию менга қоч, қочсанг-чи, деб қўл силкилайди.

Шу пайт бирдан эсим жойига келиб, миям ишлаб кетди: воҳ, бу акамнинг йигитлари қўйган тузоқ бўлса-чи?.. Ҳа-ҳа, анави шопмўйлов (ҳозир Солининг уч қадамини битта қилиб, орқасидан югуриб боряпган одам) «Қайт, отиласан!»нинг узгинаси-ку! Бунақа баджаҳл одам дунёда иккита бўлса, биттаси шу! Тойир элчини ҳам тан олмади-ку кеча.

Улар қувалашиб ишқомнинг ичига кириб кетишди. Соли эчкидай тўтқич бермай узини ишқомнинг у бетидан бу бетига ташлаб, қочиб боряпти. Шопмўйлов эса тутишга жаҳд қилиб, орқасидан қолмайди. Аммо етиб, қўлини чўзган маҳал у читтонлик қилиб, илондай бир буриладию чап бериб кетади. Шопмўйлов мункиб йиқилай дейди ва узини унглаб олгунча, у аллақанча жойга етиб олади.

Ахийри бўлмади:

— Сен қўлимга тушгин, миянгни пўла қилмасам, отимни бошқа

қўяман! Эшитиб ол! — деди суқиниб. Сунг ўзи ишқом ичидан этигини судраб, чиқа бошлади. Ва бирдан мен бояги жойда қўмир этмай турганими кўриб, бақа бўлиб қолаёзди. Менинг бу туришим унга наша қилибми, тиззасига бир уриб кулди-да, қўл силкиди:

— Ҳов, қиятириқ! — деди ярим пўписа билан, — сен нима қип амманни бузоғидай сerryайиб турибсан? Қани, бир сурвор-чи, етиб бормасимдан. Марш!

Мен қўлимдаги тўрвани кўринарли ерга секингина қўйдиму битта-битта юриб кета бошладим. Сал нари бориб, қайрилиб қарасам, у ишқом уртасида қотиб қопти. Кўз-кўзга тушиб, астойдил қўл силкиб чақира бошлади.

— Ҳов, гуанан тойчоқ! Шошма, ахир, ҳеч кўрса биттасини олов.

Мен бош чайқаб, юравердим.

— Ахир, тўрва-чи, тўрвани ола кет қилла кўрса, — деб қистади у орқамдан юриб. Мен ўзимча мингирладим:

— Бу сурамай кирганимизнинг жазоси!

— Нима? Нима дединг! — У азза-базза кафтини қўлогига тутди.

Нима ҳам дердим. «Ош бўлсин», дедиму чопиб кетдим.

Тутзорни кесиб ўтиб, опамларнинг эшиқларидан чиқиб борсам, Соли қўмир уранинг ёнидаги ёнғоқ тўнкаси устида кутиб ўтирибди. Мени кўриб пастта сакраб тушди:

— Вой, галварс экансан-ку, тайёр ўлжани ташлаб кеб ўтирибсан. Сенга ақд битадими ҳеч? — дея бидирлай кетди.

— Ўзинг галварссан! — дедим бетига тик қараб.

У довдираб, тили айланмай қолди.

— Галварс бўлмасанг қароргоҳда ётганларнинг тузоғига бошлаб борасанми? Сан... сан ўзи бировнинг нарчасини умармасанг, уйқунг келади? Без тер-э, ундан кўра, — дедиму бурилиб кетвордим.

Аммо ўзим ҳам оппоқ эмасман. Умар акамнинг гапини ҳовлиқиб бунга етказмасам шу юзи қоралик қаерда эди?! Ҳали дарсдан ҳам кеч қолган бўлмасам эди. Чинданам офтоб нури қўшининг уриги устидан ошиб томимизга, ундан наридаги жийдаларнинг белгача тушиб қопти. Ҳали таёқ тегмаган жийдалар бир кечада қизариб чиққандай, гуж-гуж чўлғаниб ётибди офтобда. Шунча юриб кўзим тушмаган экан, баргидан меваси кўпроқ эди. Ҳали вақтлроқ келиб, қоқиб берсам тузук экан.

Апила-тапила китоб-дафтарларимни йигиштириб, ҳовлига чопдим, сут бонкалар турибди-ю, ойимнинг ўзлари кўринмайдилар. Шунда ҳам:

— Ойи, мен кетдим, — дея овоз бериб, эшикка қараб югурган эдим:

— Ҳали, шўтта юрибсанми, кунни пешин қилиб? Сени нима жин урди? — деб олдидан чиқиб келдилар. Қўлларидан челақ, анҳордан сув олиб кираётган эканлар.

Ёлгонлаб бўлмайди, айтибам бўлмайди.

— Кетвотман, етиб оламан, ойи, — дея ёнларидан ута зингилаб қолдим.

Тушга яқин қайтсам, биров мендан олдин жийда қоқини бошлаб юборибди. Айри шохида ўтириб олиб, ҳар урганида жийдалар чодирга дув-дув тўкилаётир! Пастда аёллар (мен уларнинг кимлигини кўрмайман, фақат овозларини эшитиб турибман) қийқаришиб кулишди:

— Ҳай-ҳув, чодирни кўтаринглар-ув...

Китоб-дафтарларимни деразадан итқитиб югургилаб борсам, жийданинг айри шохида Олим акам ўтирибди. Ия, қаёқдан офтоб чиқиб, қарашгани кела қолибди? Пастда Пошша опаму кеннойиларим — тогаларимнинг суюкли хотинлари — уч овсинлар чодир тутиб, қий-чув билан тоғорага бушатиб туришибди. Катта қўш қўлоқли мис тоғорамиз чип-чип жийдага тўлиб, таёқ зарбидан четта учганлари ер билан битта бўлиб қип-қизариб ётибди.

Ҳовлида бир ажойиб ҳид — жийда ҳиди анқийди. Сиз умрингизда жийда қолашиб юборганмисиз? Кафтарингизга ўтириб қолиб, бир-икки кунгача кетмайдиган ушанақа муаттар буй анқий турибди атрофдан.

Акам мени кўриб, жийда тепасиданоқ чақирди:

— Ия, читтон, кепсан-ку! Чиқа қоласанми ўзинг?
Ойим урушиб бермасмикинлар? Ичимда жон-жон деб турибман-у, ён-веримга алангайман. Лекин ойим ҳеч ерда кўримасдилар. Қайқа кета қолибдилар? Кумри кенной буни сездилар шекилли, елкамга қоқиб куришиб, қулогимга шивирладилар:

— Опам совчиликка кетдилар. Ҳали-замон хушхабарни кеп қолади.
— Йўғе,— дедим севинчимни яширолмай,— ўша ёққа-я?
— Ўша ёққа-ўша ёққа,— дедилар кенной юмшоқ бош силкиб.
Мен пинжиларига киргудек эриб, ўша ерданоқ сакраб, пахса деворга, ундан жийдага чиқиб кетдим:

— Қир учаларини мен қоқайин-да!
— Сенга кўпам иш қолгани йўқ,— деди Олим акам нимагадир бетимга тикилиброқ қараб. Сездим, унинг менда гапи ё юмуши бор.

Чинданам ёнига чиқиб, қўлидан таёқни оларканман:
— Тезроқ бўлсанг, гап бор. Хуп? — деди маъноли тикилиб.
— Хуп, шу шохни қоқиб берай. Наригисини кейин...— дедим мен.
Опам эшитиб турган эканлар, норози жаврадилар:
— Келмасингдан ишни яримта қиялсанми? Сани қараю.
— «Ҳай-ҳув, ҳалаалай хаштутув»гайм қолсин девоттан-да, Пошша-хон,— деб куддилар Анвар кеннойи.

Чинданам чугурчуқ эрталабдан мўр-малаҳдай еприлиб, бозор қилиб ётганига нима етсин. Кўзингни очиб уйгонганинда ташқарида бир олам қўшлар бири олиб, бири қўйиб чағур-чугурлашиб, минг бир турда сайраб ётмаса, дала-далами? Ҳовли-ҳовлими? Читтак чирт-чиртлаб, қарқуноқ қив-қивламаса, чугурчуқ ҳиқ-ҳиқ кулиб, қорашақшақ шақиллаб шох тагидан учиб чиқмаса, уни ким эрта тонг дейди? Буларниям худойим яратиб қўйибди ўз ризқи-насибаси билан,— дердилар ўша жангтоғга кетган Кенжа тоғам.— Бировнинг насибасини биров еб кетолмаганидек, буларга буюрганини ким қоқмалаб қўя оларди? Бизга аталганини биз оламиз, буюрмагани тепасида қолавуради.

Ҳали мен иккита шохнинг жийдасини қоқиб тугатмай, опамнинг дарвозалари инграниб очилди. Жийданинг тепасидан яққол кўрдим. Сидирга паранжилиси — ойим. У киши оқ дастурхонга ўроғлиқ тоғорани у қўларидан бунисига олиб, паранжи-чачвонларини билакларига солвоган, оқ доқа рўмоаларини икки елкаларига бир чиройли ошириб ташлаган Ҳидой холамлар билан кириб кела бошлашди.

— Ким, Мақсудхужа? — Опам чодирни псайтириб, менга тикдилар.

— Ойимлар келишяпти,— дедим суюнчилик сўрар-сўрамасимни билмай.

— Ия, қайтишибдими? — дедилар Санура кенной таҳликага тушиб.— Бунча тез?

Мен ҳам бушаниб, айри шохга беҳол суяндим.
— Ҳадими, икки бирдай одам, битириб келишаётгандир,— дедилар Кумри кеннойим.

— Опам буладилар-у, битирмай келадиларми? — Анвар кенной чодирни ташлаб, уларнинг истиқболига чопдилар.

Ҳидой холам Исмон тоғамларга ўхшаб юмшоқ — худди куйлаган-дек сузалдилар. Уришганлари ҳам эркалагандек эшитиларди одамга.

— Узимиззи уругда попувдек-попувдек қизлар туриб, бориб юрган жойимизни қаранг, Саломхон,— дедилар холам паранжиларини югургилаб борган Анвар кеннойига тутқазиб.— Келгинди келгинди-да.

Оҳ, чатоқ бупти-ку. Мен тиззам бушаниб, йиқилиб тушишимга бир баҳя қолди. Айри шохга миниб олиб, унинг гадир-будир танасини маҳкам қучоқладим. Тиззаму бутим жишииниб ачишар, қўлларимни кумурсқа талар эди.

У ёқда изма-из югургилашиб борган учала овсин катталарга гиргиттон булишиб, ким опамнинг айвонида кўрпача ёяр, ким қўлга сув қуяр, ким паранжи-сачвонларини ток багазига илар эди.

— Вой, опа-а, шунақа ноумид қивордимми-а? — дедилар куйиб кетиб Кумри кеннойим.

Ойим жуда тўгрисўз бўлиб, авлиёсини ҳам аямасдилар.

— Ҳамма айб ўзимизда. Келгинди деб кўрдик. Шумқадам деб кўрдик, бир марта келин қилиб, нима топдик, деб юрдик. Биз кенгашиб боргунча Ҳайбатилла илиб кетипти. Ажаб қипти! — дедилар у киши айвонга кутарила туриб.

Ҳайбат акам?!
Менинг кўзим тиниб, дунё чирпирак бўлиб, икки айланиб кетди.

Наҳот Маргу кеннойим ўша баджаҳлни акамга алмашиб юборди? Алам-аччигими, нима бу?.. Шўрлик акам, ови юрса ҳам дови юрмаган Султонмурод акам?! Буни эшитиб, қайси деворларга бошини ураркин?!

Пастда кимдир отимни атаб чақирди. Қайрилиб, отхона рупарасидаги дарахтдек тарвақайлаб кетган анжиримиз тагида Олим акамни кўрдим. Анув кунги қировда анжир баргларини тўкиб, ярим яланғоч бўлиб қолган, ҳали қорайиб улгурмаган дувараклари сўтал каби буртиб ётар эди.

— Тушсанг тушақол, менинг вақтим зиқ,— деди у имлаб.
Хунук гапдан у хабар топмай қўя қолсин, деб тушиб бордим.

Олим акам мени қўлтиқлаб, барглари оловнинг тилларидай қизариб ётган ёлғиз туپ гилосимиз томон етақлади. Унинг икки юзи ҳам ўша гилос баргидай саргайиб-қизарган эди.

— Сендан бир нарса сўрамоқчийдим. Аммо холамларга айтиб утирмайсан,— деди у аллақандай хижолатта тушиб.— Келишдикми?

Мен елка учирдим: ойим билмасликлари керак булган нима экан?

— Бўптими? — деди у яна қўлоқларининг тагида пори бор одамдай қизариб. Тагин қўлатигимдан олаган қўли билан билагимни секин сиқиб қўйди.

— Майли...— дедим кўнглига қараб.
— Биласанми,— деди у ямлаиб, ҳам қандай тушунтирарини билмай,— анув — кечагида ўлигини топиб кўмиб келишди-ку... Асол холамизнинг ўгиллари?..

— Бахриддин аками, тўй қуни йўқолган?..
— Ўша тўғрида янги гап чиққанмишми?
— Нима гап чиқаркан? — дедим мен дафъатан англамай.
— Орқасидан хатми, нима келибди?
— Ҳа-а, қора хатни айтяпсизми? — деб юбордим мен ва шу заҳоти тилимни тишладим.

— Қанақа... қора хат? — У таққа тўхтаб, гуё энди эшитаётгандек анграйди.— Чинакамига пўчтачи опкелдими?

— Ҳа, Мирҳомид амаки опкелди,— дедим юзларига тикилиб ва нимага сўраётганини билгим келиб.

У кўзларини тушириб, оғир хўрсинди:
— Акамга ёмон бупти-ку,— деди бош чайқаб.

— Нимага... ёмон булади? — дедим чинданам қўрқиб кетиб.
— Йўқ, тушунмадинг, ҳукумат томонданмас. Ўзига қийин бупти.

— Қандай қийин булади?
— Эшитса, ич-этини еб қўяди. Ахир, осонми, бир одамни қотилга чиқариб, унинг ўлигини топтирганида, орқасидан бундай хат келиб турса.

— Ахир, тан олибди-ку, ўша Парпи бебахт... куёвлиқ тўнларини устидан чечиб олганини...

— Ахир, ҳукумат ҳам йўқ одамга «Қаҳрамонларча жанг қилиб, фалон қишлоқнинг фалон тепалигида ҳалок бўлди», деб қора хат битмаса керак? Тўғрими?

— Тўғри. — Мен ёмғирда қолган товўқдай қунишиб, бушашдим.
— Дегин-дегин акам эшитмасин, дегин.

— Нера эшитмайди, хат унда... — Мен айтиб қуйиб, қўрқиб кетдим ва тилимни тишладим...

— Унда? — Олим акам галати кулди. — Оббо пандавақилар-эй!
Дарров етказа қолишибдими?!

Тавба, унинг хурсандлигини ҳам, жаҳди чиққанини ҳам билиб бўлмасди.

— Хабар топган экан, суратиб олди, — дедим тугрисиға кўчиб.
Аммо Олим акамнинг юзида қилт этган ўзгариш сезилмади.
Қайтанга бошини сарак-сарак қилиб:

— Чаток бўпти, чаток. Биддирмаган маъқул эди. Қизиққон одам,
билиб бўладими, — деди афтимга тик қараб. — Энди нима қилармиш?

Мен ичимда кулдим:

— Нима қилишини сиз қолиб менга айтадими?

У уялиб, қулоқларининг тагида боягиндай нори пайдо бўлди.

— Ҳарқалай, ҳарқалай исини чиқармай қўя қолган маъқулмиди, —
деб ямлиниб туриб, бирдан хайр-хушга тушиб қолди. — Ҳай! Омон бўл.
Мен боришим керак. Бизда интизом қаттиқ, — дея эшикка қараб
юрди.

— Ойим келсинлар, — дедим мен атай. — Шошмасдан, борарсиз.
— Аммо ичимда тезроқ даф бўла қолса эди, деб турибман. (Совчилар
қуруқ қайтишганини билмай қўя қолсин!)

— Майли, шошиб турганакан, бошқа келаркан, де. Чао!

У тилла топган одамдай оёгининг тагига қарамай, кетиб бораркан,
назаримда ҳамма нарсадан хабардордай, акамдан тезроқ «суюнчи»
олишга шошилаётган каби туюлиб кетди. Ё дариг, шунақа устаси фа-
ранг эканми у?! Яна мен билан қора хат ҳақида эзмаланиб ўтирганига
ўлайми!

У Қўлош тоғамларнинг бурилишларидан ўтиб кетгачгина, мен
қайтдим. Хонтахтани йиғиштириб қўя қолай, деб уйга кирсам, наमत-
нинг устида бир нарса ётибди. Худди наमत рангида. Босиб олмасам —
билмас эканман ҳам. Осам, жажжи қўйин дафтар. Муқофаси оч жи-
гарангда. Ўзи ойнадек силлиқ. Четига хуб оро бериб нақш босилган.
Мен бунақасини умримда кўрган эмасман. Ичини айтмайсизми! Ҳар
варагининг ҳошияси қирқилиб, тепасига қизил ҳарф босилган. «А» дан
«Я» гача. Яна шундай оро бериб, чизиб булақларга бўлинганки, булар
ҳаммаси қандай тайёрланганига дафъатан ақл бовар қиламайди.

Шунақа дафтарчанг бўлсаю унинг ёқтирган шеърларни ёзиб юр-
санг. Бу кимники экану қаердан келиб қолибди?

Албатта, Олим акамники бўлади-да. У тушириб қолдирмаса, осмон-
дан тушмайди-ку. Тавба, уларнинг ўқишида шунақа дафтарчалар берар
эканми? Шундай зур ўқишни ташлаб келиб юрибдими?..

Мен унга ҳеч тўймай, суқланиб варақлар эканман, у йиққан шеър-
ларга кўзим тушиб, эшик кесақисига суюнганча бир чеккадан ўқишга
тутиндим. Шеърни сиеҳқалам билан ёзибди.

*«У ахйири курсатди. Баҳридин ака қабрини...
Очишди. Шундай теланинг ёнбағрига...»*

Ия, шеърмас, бошқа нарса шекили! Унда нега шеърга ўхшатиб
ёзибди? Тушунмадим. Аммо давомини ўқишдан ўзимни тия олмадим. (У
давом этган эди) «...устки кийимларини чечиб олиниб кўмилган экан.
Эти чириб, суюнчининг ўзи қолибди. Қотил уни Баҳридин деб тан олди.
Кўвлик кийими — зарбоф тўнини чечиб олиб сотанлар. Пулига жанг-
гоҳга тушиб, майшат қилишган.

Қотилни туяқондан чиқариб аравага солишди. У олдинда, орқаси-
дан тобутни кўтариб жунашди. Даҳшат...

Қора хат етиб келгани йўқ...»

Ажаб, у қора хатни қаердан билади? Билса нега суриштириб юриб-
ди мендан? Умуман, бу воқеалар унга нимага керак? Тушунарсиз. Яна
ўқийман: «Акмал ўрис ҳам жазосини олди. Облочиларга йўл курсатиб
юргани, ёрдам бергани учун. Унга бир суткалик муҳлат қўйилди. Шун-

гача у Каттабоғдан кўчиб чиқиб кетмаса, миллат хоини сифатида оту-
га берилади.

У чиқиб кетиши ва шом тушиши билан уйи ёқиб юборилиши
керак...»

Ё алҳазар. Бу кимнинг ҳукми? Азза-базза остонага ўтириб олиб,
охирги ёзувларни ютақиб ўқий бошладим: «Эртага аср номозидан
кейиноқ катта машварат. Ҳамма урушдан қочиб юрганлар қароргоҳга
чақирилган. У ҳаммага қарата суз айтмоқчи.

Бу ёғи ўзларига ҳавола...»

Қизиқ, булар ҳаммаси галати-ку. Нимага қароргоҳдаги воқеаларни
бундай ёзиб юрибди? Зарурми унга? Зарур бўлса, дафтарчасини қиди-
риб келади, албатта. Бўлмаса, келмаёқ қўя қолади.

Мен уни тоқчадаги китобларим орасига беркитиб қўйиб, ҳовлига
тушиб бордим. Ойимгилар ҳаммалари жийданинг тагида чодирдан қоч-
ган жийдаларни теришаётган экан. Ойим мени кўриб:

— Мақсудхўжа, тарғиингни бир айлантриб кела қол, бу ёғини
ўзуз саранжомлаб олармиз, — дедилар.

Мен истар-истамас ташқарига қараб юрдим. Сигирингга қарайқол
десалар, Иззага учиб-қуниб турадиган одам бутун негадир ойимгилар-
дан нари кетгим келмас, Марғу кеннойим ҳақида бирон гап эшитиб
қоламани, деб илҳақ эдим. Аммо...

Шомга яқин ўриқлару ноқларнинг бир чиройли сарғайиб-қизарган
барглариға маҳлиё бўлганча тарғиимни олдимга солиб, Иззадан
қайтарканман, кимдир анҳор ёқасида туриб, тўхтовсиз қўл силкиб ча-
қираётганига кўзим тушиб қолди.

Яхшироқ қарасам — Соли. Зур бериб мени чақириб ётибди.

Нима экан деб сигиримни арқони билан қамчилаб, қистаб қолдим-
ку. Луқиллатиб чоптириб боргунимча чумчуқларнинг учиб-қуниб чир-
қилаши ҳам тина қолди. Осмон сал ёришиб турибди, аммо анҳор
беткайларию дарахт тағларида шом живир-живири изғийди. Ёнгоқзор-
да эса, у мур-маалаҳдек тармашиб, ҳар битга ёнгоқнинг устига ким
ўзарга чиқиб бораётганга ўхшайди.

Мен келишим билан Соли анҳор ёқасидаги тепачаларнинг энг ба-
ландига югурилаб чиқиб:

— Уни кўр, уни кўр, Мақсуд, — дея қўл силкий кетди.

Уша ёққа қараб, ваҳмим учди. Ҳали шом уз домига тортиб олманган
осмонга кўмирдан ҳам қора тутун бурқсиб-ўрлаб чиқар, алақандай
аланганинг тиллари унинг тагини ялаб оловлантириб-оловлантириб
қўяр эди. Баъзан эса, унинг ярмигача учқунланиб-учқунланиб кетади.

— Қайнама томонда шекилли? — деди у.

— Борамизми? — дедим мен.

— Чоп, сигирингни ташлаб чиқ аввал, — деди у.

Мен тарғиани яна арқони билан қамчилаб, чоптириб олиб кириб
кетдим. Жийданинг тагига боғлаб, уйга қарасам, ойим даҳлизда шом
ўқияптилар. Қўлларини боғлаб қиёмда турганларидан ҳали-вери тугата-
диган эмаслар. Менинг ичим эса тошиб кетипти. Рухсат суромай,
типирчилаб турибман деразанинг тагида. Наҳот тутун Акмал ўрисники-
дан чиқаяпти? Унда дафтарчадаги гаплар рост чиқади-ку? Олим акам
шунча нарсани биладими? Унда дафтарчасини қидириб келиши керак
эди-ку? Балки мен йўғимда келгандир. Турбидимикан узи? Китобларим-
нинг тит-питисини чиқариб... топиб кетмадимикан?

Ичқарига кириб боргим келиб турибди-ю, ойимнинг намозларини
бузишдан ҳайиқиб йўлай олмаётирман. У ёқда Акмал ўриснинг уйи
ёниб битди, десанг-чи... Ахйир, сабрим чидамай кўчага чопдим ва
Соли билан ўқилишиб, Қайнама томонга зингилай кетдик.

Мулла амақининг ёнгоқзоридан ўтишимиз билан пастликдаги қанча
жойни кундузидек ёритиб ёнаётган ёлғиз хонадон яққол кўринди. У
ростдан ҳам бог ва чакалақлари Бўзсувга туташиб кетган, уйию
бостирмалари кунботишга қаратиб солинган Акмал ўрисниқидан қайнаб-
тошиб чиқар, эшик-деразалари, уй ичи, болохонасида олов ловуллаб

гуруллар, иккита от-арава бемалол сиғиб кетадиган каттакон дарвозасини очиб юборишга алақанча одам уринар эди. Симга боглоглиқ уша одамтанамас ити бурчакка сиқилиб гингшиб ётган экан, ечиб юборишлари билан пастак девордан оша ангилмаганича — Бузсув томонга уриб кетди. Утакаси чиқиб кетибди шундоқ итнинг ҳам.

— Бошқа ҳеч нарса йуқ эканми, йуқ эканми?! Бостирмаларни қарадингларми?! — деб одамлар бир-бирларига бақириб-чақирешар эди. Шу пайт:

— Қоч, Усмон, болохона қулаяпти! — деб қолди кимдир.

Ким ишкмоннинг ичига қочди, ким дарвозанинг олдига. Ва шу заҳоти икки-уч ёқдан алавақтдан бери олов туташиб ёнаётган устунлар оғиб келиб, қасир-қусур қилганча, болохона томон бутунисига ҳовлига қулаб, олов уй устига чимматдек ёпирилди-қолди. «Қоч-қоч!», «Сенларга нима бор?! Йуқолларинг?!» деган суқишлар янграб, ёнимизда кимдир: «Астағфируллоҳ-астағфируллоҳ», дея калима келтирди. Бошқа бири:

— Жимгина кучиб кетувди-ку, кимга керак экан, уйини ёқиб юбориш? Буям бўлса, уша Султонмуроднинг ишидир? — деди Акмал урисга ачиниб.

Дарвоза олдига ҳай-ҳайлаб, катта-кичикни оловга яқинлаштирмай турган норгул йигит бу гапни эшитиб, уни уришиб берди:

— Сиз нимани била қолдингиз? Вадирайсиз Султонмурод деб?! Кеча облочини бошлаб юрганида балоғинага йулиқсин, деб қаргаб утиргандингиз! Энди ачиниб қолдингизми унга?

Ҳалиги одам дами ичига тушиб, мингирлаганча нари юрди.

— Бопладинг, Аҳад. Буларга қолса, фалончилар ёқворди деб ҳукуматта сотишданам тоймайди, — деди сап-сарик, шанги одам қул силкилаб. — Садқаи одам кеттурлар! Ҳаммангни тинчингни қуриқлаб ётган уша-ку!

Мен Солиннинг биқинига секин туртиб қўйдим:

— Курдинг?!

— Мақтанма, — деди у билағонлик қилиб. — Ҳали ҳаммасини оқангни бўйнига ағдаринганда кўрасан.

— Ағдартири-иб қўяркан-де.

— Кўрасан дедим-ку.

— Курамиз, — дедим мен ҳам гашим келиб.

Шу орада катталар ўртасида шивир-шивир гаплар юриб қолди:

— Шапкачилар келди, шапкачилар...

— Ким хабар бера қопти уларга?

— Гувоҳ бупқомасдан жиловор...

Ҳалиги дарвоза олдига иш буюриб турган калласи хумдек норгул одам оловнинг ёруғидан юзини (мен унинг лаби четида кинояи кулиб қўйганини қурибгина қолдим) ўгириб:

— Шапкачилиги кеган бўлса, эси борларга жувоб, — деди. У шу туришида сояси узига тушиб, баҳайбат хабаш одамга ўхшаб қолган эди.

Шундан сунг катталарнинг «Тарқал-чи, тарқал!»и бошланди. Улар ўзлари қолиб, бизни ҳайдашар, биз ҳам бу ёқдан кетиб, нариги ёқдан айлашиб келар эдик. Оловнинг забти бояғидан анча тушган-у, лекин чор тарафдан сиқиб келган қоронгулик ҳам унга кучи етмай алақанча жой ёп-ёруғлигича турибди. Фақат ёнаётган жойда уймалашиб юрган одамларнинг сояларигина аввалгидек узун-узун. Соли қулогимга шивирлаб, қўлимдан тортқилади:

— Юр, шапкачиларга яқинроқ борамиз.

— Ҳаммани қўйиб, бизни яқинлаштиришадими? — дедим мен.

— Нимага келишибди — билайлик, — деди у қисташини қўймай.

Қоронгиликда олдинма-кетин чопиша кетдик.

Улар уч отлик экан. Бирови жиловдор бўлиб қолиб, иккитаси осмафонарнинг ёруғида ким биландир савол-жавоб қиляпти. Отлар сулик чайнаб, пишқириб-пишқириб қўйди. Қайсибири янги тезаклаган шекилли, от тезагининг ҳиди ушаёқдан гуркираб келиб турибди. Йул ёқасида

фонар тутган қизил шапкалининг бармоқлари янги қон юқидай қипқизариб, гунгурдан шериги нуқул гарданини қашлаб олдидаги одамни пойинтар-сойинтар саволга тутди:

— Ҳеч кимни кўрмадим денг?

— Кўрсам айтаман-да, оковси.

— Балки анув Бузсувга қочиб ётганлар пастдан келиб...

— Уларга нима зарил, ўзи қочиб юрган бўлса...

— Балки муҳлат бериб кетганларнинг ўзлари кўчсанг-кўчмасанг деб... Шундай ҳам бўлиши мумкин-ку. Тугримми?

— Ҳа-йуқ, улар бунчалик ноинсофмас, оковси.

— «Ҳа»ми, «йуқ»ми — сиз биттасини айтинг-да.

— Ҳа-йуқ...

— Яна-я! Айтаяпман-ку, биттасини айтинг деб...

— Ҳа-йуқ, ўлдими! Мен ишонмайман, оковси.

Савол-жавоб қилаётган хуноби ошиб, қўл силкалади:

— Боринг-боринг. Хуб галати одам экансиз-ку!

Улар нарироқ юриб, бошқа одамни саволга тутишаркан, бирдан эсимга Олим акамнинг дафтарчаси тушиб, кетгим келиб қолди: Шошма, ростдан ҳам шом тушиши билан ёқворилсин, дейилганмиди?.. Юрагим ҳапқириб кетяпти. Бу ёқда Соли юра қолмайди. Ахйри мен кетдим, дея уйга зингиллаб қолдим.

Кела солиб, даҳлизнинг чуқур тоқчасига тармашиб, уша кафтдеккин дафтарчани қидириб ётсам... ойм кириб келдилар:

— Қидириб овора бўлмай қўяқол, — дедилар жеркигандай, — аканг икки соат титклиаб, топиб олиб кетди.

— Қайси акам? — дедим беихтиёр утирилиб.

— Қайсиси буларди, эгаси — кичкина аканг...

Ана холос! Мен оёқларим бушашиб, тоқча тагига утириб қолдим.

Чаман

Ана холос, пишди гилос!

Энди нима қилдик?

Нима қилдик энди?..

Ойимга айттайми?

Қандай айтаман: ўз укаси шундай-шундай деб? Йуқ. Ҳеч қачон!

Унда нима қилсам?

Қароргоҳга бора билмасам...

Олдига етолмасам...

Ҳеч кимга оғиз очолмасам...

Кимга ёриламан? Ёрилтошгами?..

Ойимнинг хиргойилари, кечалари мошина тикиб утириб, айтадиган қушиқлари... қулоқларим остида бир мунгли-мунгли жаранг-лайди.

Ёрил-ёрил, ёрилтош-а,

Мен опамни қурайин-а...

Узим анҳор бўйидаги тепачамизда ёлғиз ўтирибман. Енгил ел эсиб, ёнгоқ баргларини шитир-шитир тўкиб ўтди. Анҳор тўла чилп-чилп қора сув оқиб ётибди. Юдузлари узоқларга қочиб кетган осмондан аҳён-аҳёнда алақандай адашган қушчалар чулдаираб ўтиб қолади. Бузсув тепаларидами ё унинг нариги бетидами, чиябўри увлаб-увлаб йиғлайди. Ўзим эса, ойимнинг хиргойиларига монанд тебраниб, ичимда «Ёрилтош»ни қуйайман.

*Ёрил-ёрил, ёрилтош-а,
Мен okamни кўрайин-а,
Дийдорига тўйайин-а,
Дардларини сўрайин-а,
Айтадиганим айтайин-а,
Ёрил-ёрил, ёрилтош-а,
Сен йуларинини очгил-а,
Айтадиганим айтайин-а...*

Кўшиқ ўзи тилимдан тилсимдай куйилиб келаркан, дафъатан... Каттабоғнинг тепасидаги шийпону ишқомлар оралаб кетган йул аниқтаниқ кўриниб кетди.

Ёпирай! У тонг саҳарлардагидек зангори рангга чулганиб ётар ва кўл узатса етгудек бўлиб кўриниб турар эди. Нима бу?

Сидқидил сўраганининг жавобими?

Ёким ёрилтош ёрилиб, ўзи белги бераётгирми?

Нима қилсам экан?

Таваккал уша йул билан бориб кўрсамми?

Қани-чи...

Тура Сайнаби домланинг боги ёқалаб, ариқ бўйидан тушган йул билан Каттабоғга зингиллаб қолдим. Бошқа пайтда зим-зиё кечада бу ёлғизоёқ йулдан Попоч амманинг олмасори оралаб, Каттабоғга чиқиб олишга, юрак қани? Яна уртада Сайнаби домланинг чор атрофи толзор ҳовузи бор. Эрта кунда офтоб тушмайдиган жой. Кеча-си-ку зимистон шу ерда болалайди. Балки жин-алвастиларнинг ини шу ердадир.

Ҳозир ҳаёлимда ёлғиз уша йул. Уша билан шийпонга чиқиб бормоқчиман. Калламга бошқа ҳеч нарса кирмайди. Назаримда улар: «Тухта, кимсан?!» деб йулимни тусиб чиқишадигандай, узим гира-шира йулдан тусмол билан елиб бормоқдаман. Балки омадимдан бўлиб, уларга дуч келарман. Балки... жин айлангириб, олиб кетаётгандир. Юрагимда кўрқув туриб, шарт бурилиб изимга қайтмоқчи ҳам бўлман-у, Попоч амманинг олмасорида кетаётганим, у ёғи ҳеч қанча қолмаганини эслаб, яна зишлайман. Кўрққанамдан қадамим ҳам уз-ўзидан енгил кўчяпти.

Умид яхши нарса экан. У билан кўрқувни енгса буларкан. У билан кўнгила бир ёруглик кириб келаркан. У билан қўл етмасдек туюлган ишларга жазм этса буларкан. Буамаса, утирувдим-да шалпайиб...

Югургилаб кетмоқдан уша гойибдан кўринган йул билан. Олдинда — ҳув ун қулочча нарида — ердан бўйим баравар баландиқда мушгай бир кўкчиноқ пориллаб турибди. Юрсам юради, тўхтасам тўхтаб, чопсам — чопқиллайди. Гаройиб. Нима экан бу ҳеч ақлим етмайди. Ростдан ҳам жинлар мени... авраб, ақдан оздириб... йуқ, орқамга қайта қолганим яхши шекилли, деб секин орқага буриламан. Аммо қанча қадам босмайин, кўкчиноқ уша жойидан жилмай тураверади. Эргашмаяпти. Демак, қайтишимини истамаяпти. Ёмон жин бўлса, лип этиб бу томонимга утиб олмасми эди? Яхшиси бораверай. Пешонамдан кўрдим.

Бояги қайтган жойимга етишим билан у ҳам ликиллаб, олдимга тушганча жилиб қолди. Худди юр, юравер, ёмонлик кўрмайсан, дегандай имлайди. Узига эргаштириб, тўтри шийпонга бошлаб боряпти.

Қаёқча бурсам экан — узим билмайман. Ҳарқалай шийпондан у ёғига юрагим дов бермаса керак. Ундан у ёғига жин чалиши, манави нарсалар унинг иши бўлиб чиқиши тайин.

Ёдимга қўшимизнинг ёнғоқзориди одамлар ҳар замонда кўриб қоладиган жинлар базми тушиб, юрагим орқага тортиб-тортиб қўяди. Бир куни Жаҳонгир ака ўқишдан кеч қайтмасалар, уша ёнғоқзорда базм тоза авжидамиш. Ия, Саъдуллаҳужа акам уйланыптилар эканми, мен шаҳарда юриб эшитмай қолибман-да, деб бурилишлари билан: «Э,

келинг Жаҳонгирхон, келинг-келинг»лаб турга бошлаб қолишибди. Қалин кўрначаларга утқазиб, олдиларига нонлар ушатиб, майизлару ширинликлар сочиб, «олинг-олинг»лаб, мулозимат қилишармиш. Югуриб-елиб хизмат қилиб юрган бир кўпмиш, уртада уйнаб ётганлар бир кўпмиш. Қани, бисмиллоҳир раҳмонир роҳийи, деб икки дона майиз олсалар — атрофларидаги ҳамма нарса бирдан йу-ўқ бўлиб қолиб, ўзлари қўлларида қумалоқ, ерда утирган эмишлар...

Ушанга ўхшаб бу ҳам жинларнинг иши бўлиб чиқмаси эди, дея аzza-базза калима келтирдим: «Ла илаҳа иллаллоҳу, Оллоҳу акбар».

Аммо нур турган жойида турибди. Юрсам — юради, тўхтасам — тўхтади. Эргашсам — йул бошлайди. Боряпман таваккал.

Йул тиклай бошлади. Демак, шийпонга чиқиб боряпман. Ён-атроф зим-зиё қоронгилик қўйнида сирли мудраб ётибди. Анави кунги совуқлар кетиб — кунлар илиб, чигирткалар яна нағмаларини бошлаб юборишган. Осмондаги юдузларча чигирткалар бир хонишга тушсалар — кўраверинг экан, улар кимга ҳамду сано айтишяпти, ёлғиз Худога аён. Балки манави пориллаб турган муштдек нур ҳам... дедим ичим ёришиб, қадамларим ҳам тетик тортиб, барча кўрқувлар қаёққадир йуқолди ва шийпон ёнидан утиб бора бошладим. Ётти қадам юрдимми-йўқми, ҳалиги нур бирдан гойиб бўлди-қолди. Қачон йуқолди?! Осмонга учди-ми, ерга кирди-ми? Шу пайт олдимда шифтдек бўлиб, биров қад ростлади ва:

— Кимсан, тухта! — деб овоз берди.

Мен бир сакраб тушдим. Назаримда юрагим товонимгача тушиб кетди гўё. «Менман», дея олдим зўрга.

— Сен билан неча пулик ишим бор. Уронни биласанми? — Бу уша шопмўйловнинг ўзинаси эди. Хушим сал жойига келиб, жавоб ёдимга тушди:

— Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барокатуҳ, — дедим шошиб.

— Бу бошқа гап. Энди мақсадингни айт.

Уша кўзимни боғлаб олиб келишгандаги жавоб эсимда эди, қайтардим:

— Ал қасосул минал ҳақ.

— Минал ҳақ, минал ҳақ, — деди у ва хотиржам тортиб сўради: — бемаҳалда, кимнинг олдига келаётгисан?

— Акамнинг олдига, — дедим шошиб.

— Аканг ким?

— Султонмурод акам-да, билмайсизми?

— Э, сен Олимисан? — дея у ҳайратланди.

— Йуқ, мен Мақсудман.

— Ҳа-а, шундай демасанми, Салом кеншойининг ўгли. Ким юборди, ойингларми?

— Йуқ, узим. Зарур ишим бор.

— Узинг бўлса, яхши, биров юбормаган бўлса — яхши. Унда бери кел, — деди ва Тойир закун каби битта белбогини ечиб, юзимни угирди-да, кўзимни боғлай туриб, кимгадир овоз берди: — Ҳов, Гулом ака, мен бу элчи болани обориб келайин-а? Буёғига ўзингиз қараб турасиз-да, майлими?

— Рухсат-рухсат, ака мулло. Фақат зериктириб қўйманг-да, бизни, кўп қолиб кетиб? — деб негадир қиқ-қиқлаб кулди у киши узининг ҳазилидан ўзи таъсирланиб.

— Пича сабр кунет, ако, — деди бу ҳам.

Гулом ака яқин жойда ҳиринглаб кулди:

— Битта-яримта сўзини демаса, узимиз қаторисиз-ку, ака мулло?

— Худо хоҳласа, уруш кусар бўлсин, оппон-соппонлар ўтсин, узим би-нр Уратепаларга уйнатиб келай. Ушанда кўрасиз, ака мулло қанча сўз билишини...

— Қанийди. Ўзимам Тувақдан чиқмаганимга неча йил бўлди.

— Бу дейман, тувагизам жуда чуқур экан-де, Гулом ако? — деб кулди шопмўйлов.

— Эй, сиз сумагимизне кўринг, сумагимизне!

Кўзим бойлоғ, менам ҳиринглаб қўйдим.

— Юр, юрақол, — деб шопмўйлов курагимга секин туртди. — Гулом аканга Юсуф қизиклар бас келмаса, биз писта пучоқ-писта пучоқ. — Мен қайғқа юраримни билмай, меровсираб турган эдим, ўзи олдимга ўтиб, йул бошлади. — Қани, қулингни бера қол. Ҳа, мана шундай. Ҳов, Гулом акалари биз кетдик.

— Аҳмоққа Туйтепа нима — бир қадам.

— Интизомни — интизом-да, ака, — деди шопмўйлов.

Мен эсам тургиниб-суртиниб эрғашдим-у, қўлимни қўйиб юборай десам, кўзим бойлоқ, қўймасам — қадами катта, пиддираб қоляпман. Қадамимни ҳеч мослай олмай, ҳали унга, ҳали бунга қоқинаман. Ахийри ерилдим:

— Шу ёқларга бормасак нима қилади?

— И-и, нега энди? — У ажабланиб тўхтади.

— Барибир... қайтиб келамиз-ку?

— «Қайтиб келамиз?!» — бу нима деганинг?

— Мени оборадиган ерингизни биланам, — дедим яширмай.

— Қайси ерни?... — деди у адуқланиб.

— Акам ўтирган жойни-да. Қароргоҳ дейсизларми?... Куриб турибман уни.

Чиндан ҳам калламнинг бир четида ертўлага тушиладиган жой аниқ-таниқ кўриниб турар эди. Шопмўйлов эса, ҳозир мени тамом тескари томонга бошлаб кетяпти. Балки айлантириб-айлантириб, ўша ерга олиб борар ва ўзича бу ҳеч нарса билмади, деб ўйлар.

— Йўт-е, — деди у қайрилиб.

— Ростдан қуриб турибман.

— Қўйиб юборсам... топиб бора оласанми? — деди у ҳайратланиб.

— Топганда-чи?

— Хўп. Унда айт-чи, шу туришингда қайси томонингда? — деди синаб кўргиси келиб.

— Уми, орқамизда қолди. Сиз мени бошқа ёққа бошлаб кетяпсиз.

— Зурсан-ку, сен бола. Хўп, менга айт-чи, тушадиган жойни кўряпсанми ёким ертўланми?

— Иккаласиниям.

— Ё тавбангдан! Галати-ку!.. Ҳай, — деди у сал тан бериб, — ертўлада кимлар борлигиниям айтиб берарсан балки.

— Йўқ, Иккита одамнинг қорасидан булак ҳеч вақони кўрмаяпман. Нимадир тўсиб турибди, — дедим мен кўз олдимда кўриниб-кўринмаётган нарсаларни яширмай.

— И-и, зўр фолбинмисан, нима бало! — деди шопмўйлов елкамга каттакон кафтини ташлаб.

— Йўқ, — дедим мен бош чайқаб. — Миям шунақа. Ичида кўзи бор.

— Кўзи? — деди у баттар ҳайратга тушиб.

— Анув овозсиз кинодай ўтавурлади.

У хуштак чалиб юборди.

— Фўйув-в, биз қароргоҳимизни ҳеч ким билмайди, деб ўтирибмиз.

Ол-а, урил бола! Мен сени русумига тўғрилаб, адаштираман десам, қўйил.— У яна кифтимга қоқиб, кўзимга боғланган қийикни ечиб юборди ва энгашиб, қулогимга шивиради: — Аммо-лекин аканга айтиб ўтирмайсан. Бизни худди энамизни Учкўрғондан кўрсатади-я, билдинг!

— Хўп бўлади, — дедим бош силкиб.

— Қани, бошла, бўлмаса.

Мен орқага қайтиб, келган йўлимиздан юриб кетдим ва боя кўк нур ўчиб қолган жойдан қайрилиб, тўғри пастга туша бошладим. Туша бошладим-у, етти қадам юрмай икки ишком орасига кириб бордим ва оёғим зинага тургиниб тўхтадим. Пастдан бедана шўрваннинг ҳиди туркираб чиқар ва эшикнинг учёқ зиҳида илдек ёруғ кўринар эди. Бу ўша адаё эшик эди. Мен зина олдидан тўхтаб, тушаверайми дегандай рухсат кутиб, ўтирилдим.

— Астағфируллоҳ ал-азим, астағфируллоҳ ал-азим. Қойилман, сенга пакана пари, қойилман. Тушиб боравер, рухсат. Улар бир нарса деса, мана, мен бор! Мен каллам билан жувоб бераман, — деди шопмўйлов азбаройи тўлқинланиб кетганидан кўксига уриб.

Ичкаридан ура тубидан келаятгандай панг овоз чиқар эди:

— Ҳов, нима шовқин, ака мулло?

— Йўқ, биз, — дедим мен ва шипиллаб тушиб бора бошладим.

Гулом ака ўзининг камгак-қоровулохонасида овқатланаётган экан, белбоғига лаб-лунжини артиб, чиқиб келди ва таниб:

— Ҳа-а, сенми, эшон бола, — деди хотиржам тортиб, — кир, кира қол. Акангнинг хабари бор.

Адаёнинг бир четини кўтариб, остонада қотиб қолдим. Ертўланинг бир четига пастак ёғоч қаравотда акам билан... ким денг, ҳов қачондан бери қорасини кўрсатмай кетган оқ шапкали — Чарли шўрва ичиб ўтиришар, олдларида, сопол лагандаги ҳали қўл урилмаган босмадан енгил ҳовур кўтарилар эди.

— Э-э, кел-кел, Чарли билан икковинг қайнанаси суйган йигитлар экансизлар-ку. Озиб-ёзиб бедана босма қилсак, насиба ҳайдаб келиб турибсизлар, баракалла, — деб акам косани қўя, ўтирган еридан кўз-голди, — қани-қани...

Мен ичкари кириб, қўлимни кўксимга қўйдим:

— Ассалоому алайкум.

— Ва алайкум, — дея оқ шапка ҳам шошиб ўрнидан турди-да, овозини узгартариб, оч бўридай қўлини чўзиб, алпанг-талпанг юрди. — Хап саломинг бўлмаса, икки ямлаб, хух! — бир ютардим, — деб мени кучоқлаб олди. Сўнг бағрига босиб, курақларимни силаб қўйди, — оббо пакана пари-ей, топиб келдингми-а? Узинг-а? Уша тепадаги остонада ётган мўйловдор шерни авраб-а? Зурсан, зўр.

Кейин акам қўл бериб қуришиб, бошимни силаб қўйди-да, қистади:

— Чиқ, Мақсуд, тепага чиқ. Сенбоп жой ўзи.

Мен хижолатга тушиб, оёқ тирадим.

— Сизлар турганда...

— Э, қанақаси борми, биз рози бўлгандан кейин чиқавур-да.

Мен жойлашим билан Гулом ака ёғоч косада шўрва олиб кирди.

— Ўзи бир чўмичгина қолган экан, насиба-да, эшон бола, — деди. мулозимат билан. Мен уялиб, қиснинишга тушдим:

— Кераги йўқ эди, тепада ҳали...

— Э, у шерга алоҳида опқўйганман. Опқўймасам, балога қоларман, — деб кулди Гулом ака.

— Ол, — деди акам ҳам кулиб, — эшитдим. Бу сенга она сутидан ҳам ҳало.

— Нега? — дедим ўзимни билмаганга солиб.

Унинг кайфи чоғ эди, хоҳолаб кулди:

— Ҳа, тўрвани ташлаб кетмасанг, бу бедана шўрвайу босмалар қайқда эди!

Уялиблар кетдим. Қулоқларимнинг тағи ловуллаб бошлади:

— Биз билмасдан кириб қопмиз...

Гангур-гунгур билан бедананинг суягини мужиб-мужиб маза қиларканмиз, мен нимага келганимни тамоман унутган, бир майнавозчиликка тушса, одамнинг ичагини узиб, думалатиб қўядиган оқ шапканинг гапико қилиқларига маҳлиё бўлиб ўтирар эдим. Ахийри, чой кириб, бир пиёладан ичилгач, қутилмаганда Чарли қўлини киркига ўхшатиб чалиб туриб, бирдан: «виг-виқ, виг-виқ, пат-патлоқ, пат-патлоқ»лаб сайраб юборди. Ва менга кўзини қисиб қўйиб:

— Нима бало, булар зўр сайратганиям қўшиб, босмага босворганми, а? Шуларга бедана ташлаб кетиб ўтирибсанми, эҳ сен, пакана пари, — деб илжайди.

Унинг қилигига акам ҳам ёйилиб кулди.

— Яхшиям товўқ суйиб босмаганимиз, Чаман, бўлмаса, тухум қўйишга жой тополмай неча кун оламни бузаркансан.

— Шуни айт, шуни айт, — деб туриб, оқ шапка хонтахтани тапилаптиб, навбат олди. — Йўқ, беҳазил. Охириги пайтда менга бир бало булган. Қазии еб қолсам, одек кишнаймаи. Новвос гуштидан булган норин халпанага қўшилиб қолсам, шу му-урагим келаверади, келаверади.

— Булмаса, келаси гал улоқ суйдириб бир нарса тайёрлатиб қўяй, — деди акам тиззасига шапатлааб.

— Ана, дустиндан топ, дегани шу-да, шу-да, — деб Чарли (қаранг, Чаман деган чиройли оти боракан-ку, қаёқдаги Чарлига кўниб юрибди) ҳазилларига нуқта қўйгандай бўлиб, миждаларини румолчаси билан артди, кейин менга кўзининг қири билан зингил ташлаб. — Ху-уш, пака-на пари, бир яйрашдикми? — деди ва бир нимага шама қилиб, қўшиб қўйди: — Агар сизларда янгиликлар булмаса, менга жавоб. Вақт ҳам...

Мен нимага келганим эсимга тушиб, ялт этиб, бир унга, бир акамга қарадим.

— Хўш, — деди акам қўлидаги чойни охиригача хўплаб ва менга рухсат бериб. Ўзи пиёлаанинг кети билан тиззасини эзгилашга тушди. Чарли эса, маъноли кўз ташлаб:

— Ўша гап булса керак-да, — деди.

Ғашим келди: узини жуда билонгич санайди, шекилли?

— Мен бир гап эшитдим, — дедим атай, улар, қани-қани дегандай зингил солишди.

— Анув... Ёнгин ҳақдами? — деди акам.

— Йўқ, эртаги йигилишларинг тўғрисида.

— Ана халос! Зурсан-ку!

— Хўш-хўш?... — деди акам, тезроқ айтсанг айт, дегандай бетоқат.

— Хабар етадиган жойига етиб булган, — дедим мен.

Улар бир-бирларига маъноли қараб қолишди. Чарли, кўрдинг, дегандай елка учирди. Акам эса «Қара-я», деб қўйди ва менга юзланиб сўради:

— Қандай... «етиб булган»?

Чарлининг олдига айтиш нуқулай булса ҳам:

— Орангизда уларнинг одами бор экан, — дедим.

Чарли баралла тилини такиллади:

— Вот, кўрдинг!

Акамнинг юзи тундлашиб келиб, энсасини қашлаганча, ерга қараб қолди ва ахийри истамайгина:

— Нима билан тасдиқлайсан бу сўзингни? — деди.

— Тасдиғим, тасдиғим бор эди, йўқолди. Энди бирор нимаи йўқ, лекин, — дедим тилимни тишлаб.

— Яширма — айтавур, — деди у алақандай қийналиб. — Чаман узимизники, бегонамас.

Мен барибир айтишни эп кўрмадим:

— Йўқ, ростдан ҳам йўқолди, — дедим сир бой бермай. — Булмаса олиб келар эдим-ку.

— Шунақами? — У юзимизга бир аллозда, алақандай тикилди.

— Шунақа, — дедим кўзларимни олиб қочиб.

Акам бош эгиб, узоқ жим қолди.

Шу утиришида энг яқин кишисини ҳозиргина кўмиб келиб, тиловат пайти жим қолган одам каби бир аллозда қотиб ўтирар, ҳалигина кети билан тиззасини эзиб-эзгилаб, аламларини олаётган анор гулли пиёла тиззалари уртасида тункариғлик ётар эди. Унинг раёйига қараб, ҳатто шундай сўзамол Чарли ҳам тек қотган, кўз остидан ора-чора қараб-қараб кўяр-у, лекин бир нарса демасди. Ахийри Султонмурод акам пишиллаб, чуқур тин олди ва ўрнидан қўзғолиб, урнашиб ўтиришга уринган эди, тағимиздаги кат гирчиллаблар кетди. Ўзи бизга қарамай юзларини ишқаб, бош чайқаб қўйди. Сунг ўқинч аралаш:

— Йигитларим шунча гап келтиришганида ҳам эшитмаганга солиб келардим, — деди эзилиб. — Калламнинг бир чеккасида хасмолдай турарди-ю, лекин ўдаими, бир ота, бир онанинг фарзандлари, улар

ахир қандай одамлар эди, келиб-келиб биз, йўқ, бу эшитган қулоққа ҳам яхшимас, деб тишимни тишимга босардим, гиёқ этмасдим. Билиб ишимни қилиб кетаверар эдим. Ақдини топиб олар, деб сир бермасдим. Нима қилса, ўз ҳолига қўйиб қўювдим. Ахир, ундан булак кимим бор менинг, Чаман? — У ўрнидан туриб, тўлиқиб тин олганча, нари кетди ва ўша бурганча тураркан, юз ҳам ўтирмай, давом этди: — Қўргонимизни кўргансан, бурган босиб, бир харобазор бўлиб ётибди. Бойқушларга ватан бўлиб. Юмронқозиқарга-да ин бўлиб! — у шарт қайриди. — Ахир, бир вақтлар кимсан Абдурахим эшон почча деса, Тошкентнинг ярми танир эди бизни. Ичкари-ташқарили у табаррук ҳовлига зиёратга келмаган одам кам эди. Қадам ранжидга қилишни орзу этиб юрадиганлар қанча эди. Қаъни-ю Чўлпонотанинг дуоғўй қариялари, билимдон олимлар йигиладиган шундай табаррук жойини нима қилдилар. Алақандай бир хушсуврат озодлик куйчисини шуларга ўхшаган мутаассиблар йўқ қилдилар, деб ҳаммасини бир кечада териб кетмадиларми, Чаман? Буни ҳеч ким билмаса ҳам, сен билсан-ку. Қизил вагонга босиб совуқ ўлкаларга олиб кетилган ўша гуруҳ-гуруҳ оқ саллали, қора чопону оқ ридоли, чакмонли чоллар ўша куйчини танирми эдилар? Турт қатор шеърини ўқибми эканлар? Ҳамма билмаса ҳам, сен билсан, Чаман. Улар юртнинг иймонлари эди. Шу иймонимиздан жудо қилмоқчи бўлишди бизни. Шундан кейин мен куйиб кули қолган онаизоримни, укаларимни тупроққа бердим. Ўзимиз бировларнинг эшигида қолдик. Худога минг қатла шукрларким, бошимизни силайдиган қўл, қорнимизни тўқлаб, оқдан ўлдирмайдиган одамлар бор эди. Аммо мана бу куксимиздаги кемтикни ким ҳам тўлдир оларди, кечалари босиб келадиган у ўқикни ким кеткиза оларди? Эҳ Чаман, Чаман, айтишга осон. Тағинам фил эканмиз, тишни тишга босиб, миқ этмай келаетирмиз. Ушларинига қарши битта ўқ отганим борми? Нафратимни сочганим борми? Бор-йўги юртнинг тинчини алақандай олчоғу ўғри-қароқчилардан, шапкали зулуклардан қўриқлай десам, мени ўзига душман санайдими ҳукуматинг? Тирногининг остидаги мендай бир зирапчадан, ҳали хасмолга айланмаган ярачадан шунчалар кўрқадими буларинг?!

У иккала тиззасини қўшиб кучоқлаб миқ этмай, оёгининг тағига қарабла ўтирган дустининг қошига савол ёғдириб келиб, яна қайтиб кетар, узини қўярга жой тополмай, торгина ертўлада бориб-келганча аламию нафратини бизга тукар эди:

— Нима, мен Мадаминбек эдимки, Намозми эдимки, эрта-бириси кун йигит йигиб, қилич кўтариб чиқади, деб чучисалар?! Ниҳоятти узимизнинг орамизда ўзимиз тартиб урнатоламасак, унда биз киммиз? Забунликка шунчалар маҳкумизми? Айт, киммиз?

Ошнаси бир тиззасини қўйиб юборди-ю, аммо бошини кўтармай:

— Уруш пайти, сенам тушун, — деди секингина.

Аммо шу бир оғиз сўз оловга мой сочган каби бўлди. Акам баттар қизишиб, унинг рупарасига келиб ўтириб олди:

— Ҳа-ҳа, тағинам уруш пайти, булмаса, икки кунда босиб олиб, тиқиб қўярди қўйиб қўядиган жойига. Йўқ дегин-чи?! Менинг касримга қанча одам беному нишон кетарди ҳам. Ҳа, деявер.

— Ҳозир ҳам аямасалар керак, — деди ошнаси ўша-ўша бетига қарамай. Акам бирдан завқи тошиб, тиззасига уриб туриб кетди.

— Ҳеҳ тавбангдан! Нима, Мен Шайбонийхон ё Пулатхон эдиммики, хонлик тузсам, салтанат сўрасам. Балки мендан янги Темур чиқар? Ҳеҳ, сизлар, ҳеҳ сизлар! — У икки ёнига шапатилай-шапатилай кула кетди.

— Жинни булма, — деди кутилмаганда Чарли ўқрайиб, — деворнинг ҳам қўлоғи бор.

Лекин акам бепарво қўл силкиди:

— Қурқа-қурқа бўлдим ўша қулоқларию елпатакларидан. Менам, менам, билсанг, ўз юртимда одамга ўхшаб яшагим келайди, эй Чаман! — деб куксига уриб, унга қараб юрди. — Менинг устида алақандай ювиндихурлар, ялтоқилар, ўз эли, элатини хорлаб қўйганлар эмас,

иймони бутунлар турса дейман. Менам ҳамма қатори оталарим утган жойни ватан тутиб, бола-чақа қилсам, ўз кунимни курсам, орқамда чирогимни ёқиб қоладиганим булса дейман. Пушти-сулоамиз узилиб, битмаса дейман. Ахир, салтанат эмас, ўз киндик қоним тукилган жойда бир парча ватан тиклашга ҳаққим бордир менинг ҳам?..

— Бор, — деди ошнаси ночор-ноилож.

— Бор бўлса, қўйинглар-да ўз ҳолимга. Мениям тушунинглар-да. Падари бузрукворимизни аямаган, бизни тўзитиб, мана буцадй тентиратиб қўйган кишиларга мен қандай элакишиб кетай, ош-қатиқ бўлай? Ўзи бўрига айлантириб қўйиб, яна қўй бул, дейдими? Йўқ, икки дунёда ҳам адо бўлмайди бу юрагимдаги зардоблар. У дунё-бу дунё қўлларим буларнинг ёқасида.

У қайрилиб нари кетди ва ўша бурчақда қўллари беўхшов қалтираб тамаки ўрашга тушди. Чироқнинг олов тили ҳам бир чайқалиб, яна қотди, оғир ёна бошлади. Катнинг тагидаги аллақайси бурчақда чигиртка чириллаб, бу кузининг сўнги қўшиғини куйлаб қолмоқда. Эрта бири-си кун совуқлар тушиши билан у ҳам қай бир кунжакка уриб, қиш уйқусига кетади. Ҳозирча...

Чаман ошнаси ҳам оёғини катдан тушириб, чўнтагидан сигарет чиқарди ва менга қараб қувлик билан кўз қисиб қўйди:

— Эй, пакана пари, пакана пари. Беданаларингни ичида биттаси ёмон зур эканми? — деди нимагадир шама қилиб.

Мен елка қисдим.

— Йўқ, сен елка қисма. Келиб-келиб ўшаниси акангга тушибди. Булиқтирганини кўрдингми?

Акам турган ерида бошини буриб, ёмон қараб қўйди ва ўзини босиб:

— Сен ҳазилга бурма, Чаман, — деди, — майнавозчиликнинг ҳам вақти бор.

Чарли попиросини чироқ шишасининг устига тутиб, қаттиқ-қаттиқ тортиб оловлантирди-да, қаддини ростлади.

— Ҳазилнинг вақти бўлмаса, сенам машварат қолади деб буйруқ бер. Беҳазил гапим. Кўп одамнинг касрига қолсан, — деди унга, оғзидан чиққан тугундан кўзлари ёшланиб.

— Йўқ, — деди акам қайсарлик билан, — менинг йигитларга айтар сўзим бор. У ким эди ўзи, деб юрмасинлар умрбод. Мени деб, менга эргашиб қароқчи аталмасинлар, бир умрли тавки лаънатга учраб, қоса руйхатта тиркалмасинлар. Ундан кўра шу ёлгон ватаннинг ҳимоясига кетанлари афзал. Жилла курса, қахрамон аталиб уладилар-ку. Номлари тарихда қолади-ку. Менга эргашиб нима топадилар? Гурурними? Гурурнинг қадри сариқ чақага тенг замонда у кимгаям керак?!

— Султонмурод! — Кутиламаганда Чарли попиросини ертуланинг бир четига итқитиб юборди. Учқунлари деворга урилиб, митти мушакдай ҳар томон сочилди. — Бас! Эртага мен сенга ҳеч қандай ёрдам қилолмайман. Одамни ночор қолдирма: Менинг вақтим битди.

— Хўп, — деди акам қайрилиб қўлини узатганча, — сени Оқтепага-ча кузатиб қўйишади. Қўришмасак...

— Шошма. Қизишиб ҳеч ким ҳеч нарсага эришган эмас. Бизни шу қизиққонлигимиз бошимизга бало бўлган ҳамиша. Узибилармонлигимиз адо қилган, билсанг, не-не салтанатларни.

Акам қўл силтаб, нари кетди:

— Қуй, бу гапларни, Чаман. Мен салтанат даъвосида юрган одам эмасман. Хонлар сулоласидан ҳам эмасман. Катта охурдан ем еб ўрган-ганлар бошқа. Уни сен яхши билишинг керак.

— Мен биламан сени. Лекин улар ҳам яхшироқ билишади қўйиб берса сендан қандай одам чиқишини, — деди Чарли ундан кўз узмай.

— Нимани билишаркан? Нима қилибманки, қадамимни ўлчаб, хатлаб юришса?

— Сен Оқсаройга, Гури Амирга бориб кимни тавоф этганингни Олой Маликаси Қурбонжон Додхо тарихи билан қизиқиб қаерларда

қолиб кетганингни ҳеч ким билмайди, деб ўйлайсан-да. Уларни нима деб юрибсан? Керак бўлса, сен ҳозир нима билан нафас олиб турганинггача билишади. Чучварани хом санама, ошна. — Афтидан, Чарли ҳали кетадиган эмас, энди унинг кўзини мошдек очиб, сўнг жунамоқчи эди. Акам гардонига шাপатилаб, ачиққ кўлди:

— Ҳеҳ, улар ҳали мендан ўзларича янги Худоёрхон ясаб қўйгонлар десанг-чи...

— Худоёрхон бўлсанг жон дердилар ва бурнингдан булоқи утказиб, айшларини суравериб эдилар. Сен хавфлироқсан.

— Хавфли бўлиб нима қилибман ҳали? Ё тавбангдан! — Унга Чарлининг гапи наша қилиб кўлди.

— Гапни айлантирма. Сен ўзинг яхши биласан. Сенинг ёшингда сендай ҳур фикрлилар нималар қилмаган?!

— Нималар қилибди? — дея кўлди энди акам, ўзини билмаганга солиб.

— Бобурлар салтанатлар қурган. Ёқуббеклар Қашқарга ҳоким бўлган.

— Ҳоким эмас, амир, — деди акам.

— Ҳа-а, биларкансан-ку. Улар билмадилар деб ўйлайсанми, бу халқнинг ўзига қўйиб берса, қандай салтанатлар куриб олишини. Сен менинг тилимни қичитма-да, айтганимни қил. Қаллангни обдон совутиб олиб, тананга уйлаб кўр. Бизга сен кераксан. Жувонмарг булиб кетишингга йўл кўя олмайман мен, тушун!..

Чарли бир нарсасини йўқотган одам каби каловланиб, туриб, чўнтагидан янги попирос олади, лекин чекиш фикридан қайтиб, уни кўкрак чўнтагига тикди-да, кетишга ҳозирланиб, акамга қайрилди.

— Энди менга рухсат бер, яхши кунларда кўришайлик, — деди аллақандай тўлиқиб.

— Яхши бор, — деди акам ҳам қуруққина ва хайр-хўшлашган каби орқасидан юрди.

— Майли, сен чиқма, — деди Чарли унинг елкасига қоқиб. — Биз Тойир билан етиб оламиз. Сени пакана парига топширдим. Яхши қол, кичкина Шерлок. — У менга кўз қисиб қўйиб, бош эгди ва ертўладан чиқди.

— Сизларни ўзига топширдим, омон-эсон етиб олинглар, — дея акам ҳам унинг ортидан чиқди.

Мен Шерлоки ким экан деб ширин бир ўйларга ботиб қолавердим. Ҳарқалай, ёмон одам эмасдир-ку.

Тангри инояти

Ҳеч бу хил кайфиятда уйгонган эмасман: ичим тўхтовсиз ҳаприқиб ҳам гашланиб турибди, лекин нимага шундай, нима қилсам ёзилмай, ўзим билмайман. Бу ҳолатга тушган эмасман ҳеч.

Саҳарга яқин туш қурибман.

Тушимда офтоб бу ёқдан, ҳа-ҳа, ҳар гал ботадиган томондан чиқиб келаётганмиш. Қип-қизариб, худди лаҳча чўтдай. Ботса керак десам, йўқ, уфқдан узилиб чиқиб, ҳаволаниб боряпти.

«Ё тавба, ёпирай»лаб, ойимнинг олдиларига чошибман.

— Ойи-ойи, қуёшни қаранг.

Ойим намоздан тураётган эканлар:

— Нима болам, мунча ҳовайқмасанг? — дедилар.

— Ҳеч маҳал кун ҳам шу ёқдан чиқадими?

— Қаёқдан чиқибди? — Жойнамозни йигатурган ойим қотиб қолдилар.

— Ботадиган томондан-да.

— Наузанбиллоҳ, наузанбиллоҳ, нима деяётганингни биласанми ўзинг? — дея ойимнинг юзлари оқариб кетди.

— Узингиз кўринг!

Улар умрларида биринчи марта мени жеркиб ташладилар:

— Эсингни ебсан! Қиёматдагина шундай бўлади! Нари бор!
Тавба. Мен айланиб келиб, яна сурармишман:
— Қиёмат нима, ойи?
— Бу дунёнинг тугаши, — дермишлар жаҳддан сал тушиб.
— Кейин-чи?
— Кейин чин дунё бошланади.
— Балки ер уз уқидан чиқиб кетиб, тескари айланаётгандир?
— Бор-бор, маҳмадана булама, шайтонни малайига айланмасинг-дан! — деб урушиб ташлаган жойларида... уйғониб кетдим.
Шундан бери кунгим гаш, чироқ ёқса ёримайди. Устига-устига ҳап-риққани-ҳаприққан. Нимага шундай, бу ниманинг аломати — биломай гарангман. Мактабимга ҳам боргим йўқ, сигиримга ҳам қарагим йўқ. Кираман-чиқаман, чиқаман-кираман, қўлимни тайинли бир ишга уролмайман.

Қурқа-писа кунга қараб қўяман. Бетида бирон ўзгариш йўқми, деб. Йўқ, уша-уша нурини аямая сочиб ётибди. Эрталаб туссизгина бўлиб қуринган эди, энди терак бўйи кутарилиб олиб, ёздан қолган камии бўлса, мана, деб чарақлаб турибди. Мовийдан-мовий, тиниқдан-тиниқ осмонда зарра ўзгариш, губор йўқ.

Қайтанга бошдан-оёқ бир текис саргайган уриқларга қараб кўз тўймайди. Уларнинг ўзи ҳам ҳар биттаси бир офтоб бўлиб, сап-сариқ нурга ботиб ётибди. Худди кўзга кўринмас бир зур расмон кечаси билан бу уриқларнинг бутун барглари битта қўймай ёмбирангга бўяб чиққандек. Ҳатто урик тағларида ҳам у барглар гилам бўлиб ётибдилар. Фақат аҳён-аҳёнда икки жуфттинаси тепадан қувалашиб учиб тушишию уша сариқ гиламда қўним топишини айтмаса, кечаги кунлардан фарқи йўқ.

Аммо ёдимга кечаги кун, уша йўқолган жажжи дафтарча ва ундаги ёзувлар, мени шийпон тагига етаклаб борган уша сираи кўкиштоб нур... тушиши билан яна ичим орзиқиб кела бошлайди. Нимадандир ҳаприқаверади. Кимгадир ёрилгим, қаёқларгадир қочиб кетгим, кимларнидир кўргим, тикилиб-тикилиб тўйиб олгим келаверади. Яна тушимдан кўрқиб-кўрқиб қўяман. Худонинг ўзи асрасин ишқилиб. Балки бутун Бўзсувда қиёмат кўпмас?... Акам машваратни қолдиргандир? Танасига ўйлаб кўргандир? Илоҳим, Худо кўнглига раҳм-шафқат солган бўлсин. Қирғиннинг олдини олган бўлсин Ўзи...

Ойимнинг қистовлари билан қандай мактабга бордим, дарсларда қандай чидаб ўтирдим, қандай қайтдим — билмайман. Келсам, ойим ток қирқаётган эканлар. Аёл бошлари билан бир ишқомни очиб қўйибдилар. Келаси йилга қолдирилган кўнгирттоб новдалару ток занглари ҳали устидан туширилмаган бўлса ҳам, ишқому бог алақандай гариб тортиб қопти. Қаранг-а, тоқларни кўмадиган пайт ҳам кепти.

Китоб-дафтарларимни супага итқитиб, оддиларига югуриб бордим.
— Қўйинг, ойи, мен турганда шу сизнинг ишингизми? — дедим жаҳлим чиқиб. — Токқайчини менга беринг.

Ойим ийиб кетиб, майин жилмайди.
— Буниям кесишда кесиш бор-да, ўғлим. Сен танлаб билармикансан?

— Билмасам, курсатиб турасиз-да, ойижон.
— Унда, ма. Илоҳим эр етиб, қўлимдан ишларимни олганинг рост бўлсин! — дея токқайчини узатиб, дуо қилдилар.

Мен калта бугинай, қизариб пишган новдаларни ойим кесганлари каби ярим қулочча қолдириб, қирқиб тушира бошладим. Ойим бирпас буни қолдир, буни олиб ташла, деб туриб, кўнгиллари жойига тушди шеклли, юз-қўлларини чайгани кетдилар ва ҳечқанча ўтмай бошқа рўмолларини бошларига ташлаб ураганча, ичкаридан чиқдилар. Улар бош-оёқ кийиниб олганларидан қаёққадир отланганлари шундай қури-ниб турарди. Ҳайрон қараган эдим:

— Қўлош тогандан хат келганмиш, мен Кўмри кеннойингдан бирров кўнгли сўраб чиқай, — деб урта йўлга қараб юрдилар.

— Майлин, — дедим мен ёлғиз қолиш ўзимга ҳам ёқиб тушиб.

Мен ўзи шунақароқман. Ёлғизликни ёқтираман. Иш қилсам ҳам, биров аралашмаса. Тепамда турмасам, уз ҳаёлимга қўйиб берса. Истасам, анҳор бўйига чиқиб, дўнгда Яққабог томонларга тикилганча соатлаб ўтираверсам. Истасам, томга чиқиб кетсам, Бўзсувнинг икки бет-кайда юки билан чўкиб ётган нуртуялар мисоли тепаликларда, қамши-лари саргайиб, пўпанай чиқариб ётган жарларда бирон жон асари кўриниб қолишини илҳақ кутиб... ҳаёл сураверсам. Нариги бетда элас-элас билиниб турган ертулалардан кўзни узмасам...

Бугун кечга яқин қайбир ерда жомлар чалиниб, қай бир томонда занглар урилиб, тартақлар тариллаб бергач, уша «чўккан туя карвон-лари» устида ё қиёмат кўлиб, олатасир бошланади, ё ҳаммаси жим-жим уз ўрнида қолаверади. Ё анув хабар ҳақ бўлиб чиқади, ё Худонинг ўзи акамнинг кўнглига раҳм-шафқат солиб, қайтаради. Иккисидан бири... У нима қарорга келди экан?

— Кичигойи, ҳо, кичигойи?

Токқайчининг овозида ҳаёл билан бўлиб эшитмабман: эшигимизда биров чақириб турар эди. Ким кўп — ойимларга иш кутариб келади-ганлар кўп. Турган еримдан жавоб қила қолдим:

— Ойим чиқиб кетувдилар.

Эшик гийтиллаб очилиб, оҳорликкина паранжи ёпинган аёлнинг боши кўринди. У чимматни кутармаган бўлса ҳам, ҳовая саҳнига қараб тургани сезиларди:

— Сизга ким керак, опоқи? — дедим ҳалигача кўрмаётганига ҳайратланиб.

У чўчиб бошини ўтирдию ўзини йўқотиб, менга тикилиб қолди. Қизиқ, ким экан? Сачвонини кутариб — кутармайди, овоз бериб — бермайди? Ток рўдаларини босиб ўтиб, олчаларимиз орқасидан очиқ жойга чиқиб бордим:

— Ишингиз зарил бўлса, киринг, чақириб бера қолай.

У бош эгганча, бир тулиқиб энтиқди. Сачвони ичида қўли энгаҳига бориб келди:

— Мен... — деди кўнгли бузилиб келиб, — мен келинойизман.

— Йий-й, сизми эдингиз?... — Оёқ-қўлим бўшашиб, ичимдан хўрлигу суюнчга аралаш бир нарса тошиб чиқа бошлади: — Сизмидингиз?

— Менман... мен уша бахтиқаро, қайнижоним, — деди у титраб-қақшаб.

Унинг истиқболига шошилдим.

— Нима бўлди? Нима гап, кеннойижон?

У чимматини билайига солиб бошига ташлаган жойда хўрликми, нимадир босиб келиб, қафтлари билан юзини тўсиб оладио энгашганча қолди:

— Нимасини айтмай, қайнижоним, — дея изиллади зўрга.

Менга ҳақди ситиб, йиглаб берганидан кўнглим тулиб келиб... ўтин-дим:

— Йигламанг, кеннойижон! Сиз йигласангиз — биз қандай чидаймиз? Бизни десангиз...

У ҳиқиллаб бошини зўрга кўтарди ва нимчасининг чўнтагидан рўмолча излаб, шундай туриб қолди. Кўриб турибман: кўзларидан дувиллаб ёш келмоқда. Дурдек томчилар оппоқ юзларидан чопқиллаб, қувалашиб тушмоқдалар-да, қайбирлари уша юзиданок узилиб, кўксини қучиб турган қора бахмал нимчасига тушмоқдалар, унинг қатларига сингариб йўқолмоқдалар. Қайбирлари бежирим лабларигача етиб бориб, бирдан тўхтайди ва жон таслим қилади шу лабларга.

Ё тавба, унга нима бўлибди, аёл боши билан излаб келмасам? Ё ойимларга кийим тиктиргани келган-у, мени кўриб... акам, у билан боғлиқ қанча нарсаалар, бу хонадонга келин бўлолмаганлари... эсига тушиб, ўзини тутолмай қолдимми? Нималар бўляпти ўзи? Акам бир қарорга келмай нима қилиб юрибди? Уша қароргоҳ, уша машваратлари шу кеннойимдан афзал эканми?

Кеннойим нимчасининг чўнтагидан рўмолча олиб силкиди. Мен қизларнинг кечалари бегона кўзлардан беркитиб, гул солиб тиккан рўмолчаларини кўп кўрганман. Мактабда олиб қочиб, томоша қилганларимиз, бермай ялнтириб юрганларимиз бор. Аммо бунақасини кўрмаган эканман. У кафтадеккина, ажинагулли читдан эди-ю, лекин гир айлана ҳошиясига тўқилган гажими, пистонли ялтир-юлтур шокиласи бир ажойиб эди.

Маргу кеннойим унинг уша пистонларини йилтиратиб, ёшли юз-кўзларига босди. Қайта-қайта артиб, кутилмаганда узини тутиб, ёмгирдан кейинги офтобдай очилиб қаради.

— Кечирасиз, қайнижоним, эркалимиз тутиб, сизга йиглаб ҳам бердим, — деди ҳам уялиб, ҳам кулибгина. — Мен асли кичикойимларга келган эдим. Уларга биттагина қўйлак тиктирсан деб орзу қилувдим.

— Юринг-юринг, юраверинг. Узим чақириб бераман. Узоқ кетмаганлар, — дея мен ҳам кисташга тушдим.

— Майли, кирсам-кирай, бу янги уйларингизга ҳеч келмаган эдим, — дея у бир-бир ҳовлимизга, боғимизга, узун тушган типроқ томли, кўкрақдор уйимизга қандайдир суқланиб, орзуланиб тикиди. Нимагадир энтикиб қўйиб, орқадан эргашаркан, бошидан паранжисини олди ва, ё тавба, гушангадан чиққан келинчак каби бўлди-қолди.

Мен унга қараб туриб, ич-ичимдан зил кетадим: фотиҳалар бўлиб, тақдирга тям берибди-да алҳол? Шўрлик келинойим! На Баҳриддин акамга, на Султонмурод акамга буюрмай... уша Ҳайбат акамга кундирибдиларми ахир? Эҳ, ака-ака, нималар қилиб қўйдингиз?

У янги келинчалардай бир оз солланиб ёнгинамда келаркан, дам ич этим эзилиб, қўйиб кета бошлайди, дам у ёнимдалигидан, келинлик ифорлари гуркираб келиб турганидан, бошим осмонга етудек булаваради. Назаримда олам қайтадан баҳорга кириб бораётгандай: кўз олдимдан қийғос тулаган шафтолилар саф-саф ўтадилар, тепамда кумриллар сайрайдилар, томимиз усти, бутотларида қизгалдоқлар очилиб, чучмомалар салом бериб ётадилар...

Мен ҳам сал дарвешроқман шекилли, меҳмонга кўрпача солиб ўтқишиш ўрнига қаёқдаги нарсалар билан овораман.

— Юринг, келаверинг, — дея супамизга бошладим. Кеннойим ҳали супанинг зинасига етиб келмаган эди, бирдан қичқириб юборди:

— Вой, шўрим!

Мен ўгирилиб, ҳайратда қолдим: боғ этагидаги йулакда Султонмурод акам кириб келар, ҳали бизни кўрмаган, кеннойим эса, қўларини юзига босганча, нима қиларини, қаёққа қочарини билмай довдираб турар эди. Паранжисини ёпай деса, супа четига ташлаб улгурган...

Акам эса, ташвиши ўзига етарли эдим, ҳақини қичқирақни англамай, жийда тагидан ошиқиб келар, ҳатто бу ёққа қараб қўймади эди. Фурсатдан фойдаланиб, Маргу кеннойим шоша-пиша паранжисини юлқиб қўлига олдию айланттириб бошига содди, аммо сачвони оёқлари тагига отилиб тушди. Энкайиб, олашга олди, аммо ёпинишга улгурмай, ярим ўтирилган ҳолича туриб қолди. Қўлга тушган қўшчадайин дир-дир титрайди.

Акам ҳам, ниҳоят бизларга кузи тушиб уйимиз бурчагидаги баргларни гарморидек қизариб, тўкилишга юз тутган шафтолимиз тагидан ўтдию жойида қотди. Кўзларига ишонмагандай ҳайратда, бир нима дея олмади.

Секин супадан тушдим узимни ўнг келган жойга — ошхонага урдим.

Ҳовлида оғир-вазмин оёқ товушлари яқинлашиб келар эди. Ниҳоят, у зинадан ўтиб, райҳон уватида тўхтади.

— Маргу, ростдан ўзингизми? — деди акам энтикиб. Энтиккани овозидан сезилиб турибди. Жавоб беришга ҳоли келмади, шекилли, кеннойимдан садо чиқмади. У ҳамон паранжисини юзига тортанча, боши эгик турарди.

— Нега индамайсиз, Маргу? Хафамисиз мендан?

Мен акамни кўрмайман-у, лекин олди очиқ ошхонадан кеннойимни

қуриб турибман: унинг боши баттар солинди, негадир жавоб қилмасди у. Акам бетоқатланиб, яқинроқ келди.

— Маргугинам... — деди овозида утинч, энтикиш оҳанглари сезилиб.

Кеннойим нима деркин, дейман. Аммо у ҳануз индамасди. Ҳатто шу ердан ҳам унинг қўллари қалтираётгани, лаблари қаттиқ қимтилгани кўриниб турарди.

— Нима қилай, келарга ҳеч илож тополмадим, — деди акам.

Кеннойим жим. Мен, яхшиси, боя биратўла кўчага чиқиб кетсам бўларкан. Буларни бу аҳволда кўрмас ҳам эдим, ноқулаийлик сезмас ҳам эдим. Ихтиёримдан ташқари ҳолда мен уларнинг учрашувларига шоҳид бўлиб қолаётгандим.

— Мен узимни оқламоқчи эмасман, тушунинг. Худойимнинг хоҳиши шундай бўлди шекил, Маргу.

Кеннойим бир сапчиб тушди ва акамнинг юзига аччиғланиб қаради-да, шартта юзини ўгириди. У энди қўлидаги сачвонни эзиб-гижимлар, гижимлаб-эзгилар, ҳаракатлари ҳам ихтиёрсиз эди. Акам унинг бу ҳоли-ҳолатини сезмади, шекилли, уша алпозда давом этди.

— Иложимиз қанча, Маргу, рўзи азалда пешонамизга битилгани шу бўлса...

Кеннойим кўзи ёниб-ёлқинлиб ёмон қаради. Ва яна аразлаб, юз бурди. Акам кутилмаганда уни сенсирашга кўчди:

— Сен менга ёмон қарасанг, қарагин-у, лекин бундай ўт бўлиб, олов бўлиб ёнма. Ўзинг оқила қизсан — тушун. Менинг аҳволим, бизнинг бошимиздаги шўришлар ёлғиз ўзига маълум. Ўзи кўриб-билиб турибди. Қолаверса, Маргу, бизнинг айттанзимизмас, истаганимизмас, Унинг ёзгани бўлади. Унинг хоҳлагани шу экан, учраштиришу қовуштирмоқ эмаскан — нега бўйин эгмайлик?! Шунисига-да шукр, Маргу. Мени деб бу азиз бошимга ўзинг сотиб олма балоларни, қўй. Энди биз дуоларимизда яшаймиш. Номини дуоларингдан қўймасанг, бас. Тангрим қийматда кўриштирсин...

— Султонмурод ака! — Кеннойим бир қўл силкишда паранжию сачвонини итқитиб, унга ўтириди. — Илтижо қиламан сиздан. Ўндай деманг. Мени тириклайин ўлдирманг. Бу дунёнинг дузахига ташлаб кетманг, ўтинаман. Шунча чеккан азобларим, заҳар-заққумларим етмасмиди? Каммиди, ахир?

У ҳўнграб юборди ва орқасини ўгириб, супа четига ўтириб олди. Елкалари силкиниб-силкиниб, бошини чангаллаб, оғир-оғир чайқаганча, сим-сим йилғай бошлади. Акам унинг тепасига боришга борди-ю, лекин қўлини текказишга журъат этмади. Шу турганча, узоқ жим қолди. Ва ахир:

— Маргу, — деди утинч-ла, — майли, менинг уша сўзим-сўз. Сен учун шу гуноҳни ҳам бўйинимга олай. Фақат, бузлама бундай. Шайтоннинг сўзига кириб, бир иш қилиб-ла қўйсам, умрбод осий бўлиб қолгаймиз. Бузлама бундай, Маргу!.. — У негадир белбогини ечиб, келинойимнинг елкасига ташлади. Артиб ол кўзёшларингни, дедими, бошингни беркит, дедими. — Энди мен борай. Хайрлашгани ров кирган жойим эди. Кўчада кутиб туришибди. Худойимнинг инояти экан, бизни шу ер, шу соатда кўриштирибди. Кўриштирмаса, нима ҳам қила олардик?! Хайр, яхши қол.

У бурилиб кета бошлади. Аммо кеннойим бунга кутмаган экан, сапчиб турди:

— Султонмурод ака!

Акам тўхтади.

— Нима дейсан?

— Ахир, бу ёғи тўй... менгаям осон тутманг!

— Ўша сўзим-сўз! Сен мени биласан-ку, — деди дона-дона қилиб у.

— Биламан, лекин... жила кўрса, худо хоҳласа, денг! Ишонтиринг! — дея ўтиди кеннойим.

— Хуп. Сен дуо қилиб, Худои таолодан сўраб тур. Иншооллоҳ, ўзи қўллағай.

— Қулласин, илоҳим, — кеннойим йигламсираб, юзларига фотиҳа тортиди.

— Хайр, сабр-бардош берсин Ўзи сенга, — дедию акам кета бошлаб, кутилмаганда мени чақириб қолди: — Мақсуд, қаердасан? Холам қанилар?

Мен ошхонадан югуриб чиқиб бордим.

— Мен шўттанман. Ойим... — У гапиргани қўймай, елкамга кафтини ташлади ва энгил силкиди.

— Катта йигит бўлиб қолдинг, ўзинг тушунтириб қўй. Қўришолмай қолсак, рози бўлсинлар берган тузларига.

— Унақа деманг, ака, — дедим йиглаудек бўлиб ҳам пинжигга тикилиб.

У елкамдан кучиб, пешонамдан ўтиб қўйди: бир томчи иссиқ ёши юзимга томди.

— От босмаган жойларни той босади. Сен қўрқма, пакана пари. Узоққа борасан сен ҳали, — деди-да, мени орқада қолдириб, уртадаги йўлакдан ташқари жадаллаб кетди. Мен шу тобда уни қўйиб юбормаслик учун тармашиб олгим келар эди-ю, лекин бунга журъат эта олмадим. Аммо бирдан бугун машварат куни экани ёдимга тушиб, жон ҳолатда орқасидан югурдим.

— Ака, машварат нима бўлди. қолдим ё?..

У суйиб, елкамдан бир кучиб ва аста энгашиб, қулогимга шивирлади:

— Утказиб, тарқалишяпмиз. Аммо сен ўша вақтда томга чиқиб, бир қара Бўзсув тепасига — кўрасан қиёматни... — деди маъноли қилиб ва елкамга қоқиб, опамнинг ҳовлиларидан чиқишга шошилади.

Мен останада қолдим. Хиёл ўтиб, тога тегидан беда ортган арава шалдираб қўзғалди.

Қайтиб кирганимда, Марғу кеннойим супа четига қуриган райҳонларимизга қараб, юм-юм йиглаб ўтирар эди. Ранг-рўйи сомон янглиг эди унинг...

Осмондан оёғини узатиб тушганлар

Ойим чақиритиларини қўймайдилар, мен эсам оёғи куйган товўқдай томда юрибман. Овоз ҳам беролмайман, тушгим ҳам йўқ. Бу ёқда айтилган вақт бўляпти. Қиёматни кўрасан, деган эди акам. Нима буларкин? Ё бир ажойиб томоша тайёрлашдимикан?!

Ҳозирча жимжитлик. Жимжитликки, ҳеч нимадан белги йўқ. Фақат Каттабоғнинг бошида Эшонхўжа аканинг теракларига ўтирган чугурчуқлар худди чорларга келган хотинлардек чугур-чугурлашади. Каттабоғда ток қирқишга тушишибди, иккита ишқомнинг ярми очиб қўйилган. Қолганларининг устки барглари кечки шафақданми ё ўзи шундайми, олов туташгандай қизариб ётибди. Бу ёқда мактаб орқасидаги тоғамнинг урикзорларидан тортиб, то Бўзсувгача бир-бирига улашиб кетган урикларнинг бошидан сирғалиб тушган «сарик ипак рўмоллари» қайбириники тагида тушалиб ётибди, қайбириники ҳали елкасида ҳил-пираб турибди. Офтоб мактабнинг аскар болалардай саф тортган қатор мирзатераклари орқасига энди ўтанига қарамай, қизариб тушган тандирнинг оғзидай бўлиб қолган ҳалитдан. На олов бўлиб гуриллайди, на росмана офтобдай нур сочади. Ниҳоят борлигидан дарак бериб, қизариб турибди, холос. Уфқдан оч туманми ва ё кеч кузнинг тез тушадиган шомини тошиб чиқмоқда. Ўша ёқдан Бўзсув устига сурмаранг бир туман ўрлаб келаётгандай.

Худди шу маҳал тепа томонда тартарак тариллаб, аллақайси болакай:

— Ҳай-ҳайув, ҳалалай-ҳашту-тугув, — деб овоз бера кетди.

Ажаб, ҳалиям узумини узиб олмаган одамлар бор эканми, деб туриб эдим, Сайнаби домланинг боғидан унга бошқаси жўр бўлиб, илиб кетди.

— Қув-қув-ув, ушла-юв...

Тартарак овози ундан Лутфулла аканинг боғига кўчди. Бирпасда ҳаммаёқ тартарак овозларига тўлиб, чугурчуқлар гала-гала ҳавога қутариллиди. Тиниқ осмонда баландлаб, гоҳ йўқ бўлиб, гоҳ нашлаб қўрайиб қўрина, уйнай кетдилар. Бирдан чалинган занг товуши ҳам жўр бўлди, кимдир эса Қўшилиш томонда жом чалар эди. Зангнинг сабабини англаб етдимю қўрқиб кетдим. Юрагим дуқиллаб, ўрнимдан сапчиб турганча, кўзга кўринмас хабарчиларни ичимда сўка бошладим:

— Нима қиялсизлар, галварслар? Облочи келса, келиб ўлмайдими?! Одамларни қаёққа ҳайдаясиз? Ахир, тутиб берасиз-ку уларни. Буларнинг нияти ҳам шу-ку, қароргоҳларига ҳайдаб-тушлаб тутиш-ку. Нима қиялсизлар, эшакмиялар?!

Мана, ҳозир ҳамма қочган-қувган тўнини елкасига ташлаб, Бўзсувга чопадигандек, у ерга элтадиган йўлга тикиламан. Ҳар битта қора, ҳар битта бута одам бўлиб қўринади, қайси шўршепона экан, деб ич-ичимдан ачинаман, куйнаман. Лекин бир ўзининг қўлимдан нима ҳам келади? Бутун Каттабоғни тутган тартаракга жому занг овозларини қандай тўхтата оламан? Ёким Бўзсувга югурсаммикан? Қайтинг, бу тузоқ, деб жар солсаммикан? Чопдим!

Аммо уй тоmidан отхона томига сакраб тушган жойимда осмонда гариллаб, бир ниманинг овози тобора баландлашиб кела бошлади ва орқамга ўгирилиб, тегирмондан нашлаб учиб келаётган айропилонга кўзим тушди. Қотиб қолдим.

У гариллаб-жангиллаганча, еру кўкни, дераза ойналарини титратганча шундай устимдан ўтиб (мен унинг қанотларидаги оқ юлдузларни тумшугидаги учувчисининг кўзойнакка қаллоқ кийган бошигача аниқ-таниқ кўриб қолдим), тўғри Бўзсув томон учиб борар эди.

Пусинган жойимдан зўрга қаддимни кутариб турар эканман, ҳаёлимга келган ўйдан даҳшатга тушиб, катта томнинг четига ўтириб-ла қолдим: ё тангрим, булар нима қилишмоқчи? Қароргоҳнинг кулини кукка совурмоқчиларми?.. Ўзинг асра, Худойим, уларниям, акаларимизниям, ҳамманиям...

Бу орада айропилон Бўзсув устига етиб бориб, бир қанотини пастлатганча катта айлана олиб, қайрила бошлади. Қўшни томларда ҳам болаларнинг қораси кўриниб, чағур-чуғуру бақир-чақирлари бошланди:

— Ана-ана, буриляпти.

— Ур-ре, қайтшпти!

— Учир, галварс, — деб уришди қайбири, — даф булгани яхши-ку, сен нимани биласан!

Пастдан Анвар кеннойимнинг важилагани эшитилди:

— Ҳой, Солихўжа, қаёққа?! Қайт! Қайт дейман сенга!

Аммо на томдан, на уй орқасидан жавоб бўлди. Афтидан, Соли бир нарсани сезиб, девор ошиб, Бўзсув томонга уриб кетган эди. Мен ҳам отхона тоmidан сакраб, унга етиб олмақчи бўлиб, орқага тисарилган жойимда айропилондан отилиб тушаётган қора нарсаларга кўзим тушиб, тўхтаб қолдим.

Ўлди-ку, Бўзсув...

Бирининг орқасидан бири, бирининг орқасидан бири тушиб келяпти. Ва бирдан олдинма-кетин кўк-қизил парашутлар очилиб, бирпасда Бўзсув усти лолақизгалдоқ бўлиб кетди. Энди уларнинг иларига осилиб олган одамларни аниқ-таниқ кўриниб турар эди.

Жиғибийроним чиқиб, сўкнинишга тушдим: Оббо қўнқавой-ей! Шу барчаси ўшанинг ишими-я? Биздан ҳам битта ҳукуматчи одами чиқсин эмиш. Чиқибди мана! Бу шўртумшўқнинг қўлидан ҳар иш, ҳар бало келишини биллишибди-ку. Буларнинг олдига Мирҳомид фокусчига ўхшаганлардан мингтаси ўтаверсин, ип эша олмайди.

Бу орада охириги лолақизгалдоқ ҳам қайбир тепанинг устига чўзила

тушиб, учоқ гариллаганича, келган томонига учиб ўтиб кетди. Энди Бўзсув томондан тартаракнинг қисқа тариллашига ўхшаган бир овоз гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб кела бошлади. Йя! Уқ овози-ку. Кўпотарни ишга солиб, учраганини қириб ташламасалар эди. Ишқилиб, акам одамларини олиб чиқиб кетолдимикан? Унда у ерда қолганлар ким? Осмондан оёқ узатиб тушганлар кимни отиб, қўрқитиб, уровга олмоқдалар? Уша «тартарак»лар ўзи нечта — билиб бўлмай қолди. Бири тўхтамай иккинчиси улаб кетади. Бўзсувнинг у бетигу бу бетига тартаракчи болалар йиғилиб олгану ким ўзарга ўйнаётгандай, бир жойга тўпланишиб келаятгандай. Бўзсувнинг ўзида, тиқ этган товуш акс-садо берворадан сув бўйида қандай қиёмат қўлди экан?! Облочидан қочиб борган бояқишлар нима қилдилар экан? Дўмбир-дўмбир ногора товушидан қайн борарини билмай қолган йўлбарс куйига тушдилармикан, қуёндай титраб-қақшаб қолдилармикан? Эмон бўлди. Каттабоғнинг болалари юз йил гапириб юрадиган воқеа бўлди.

Борганим бўлсин! Уз кўзим билан кўрганим бўлсин!

Томдан деворга, девордан жийдага ўтиб, у ёнгига сакрадиму чопдим. Опам ҳовлиларида «ҳай-ҳай»лаганча қолавердилар. Ойпошпа холамларнинг боғлари таги билан Бўзсувга тушаверишдаги йўлга борсам, менга ухшаб текин томошага томдан ташлайдиганлар тўдалашиб қопти. Сўқмоқ йўлнинг уртасига туриб олган Нусратилла почча қўлларида гаврон, қилт этган болани сийлаб турибдилар. Ора-чора лўпаса қилиб ҳам кўядилар:

— Ҳе, қизиталоқлар! У ёқда ўзи нима бўлиб, қиёмат қўшиб ётибдию булар томошасини кўрармиш. Аяб ўтирарканми сен жулдаурвоқларни у отасини танимаган камномуслар! Қайт, оёқларингни синдирмасимдан!..

Улар орасида Соли кўринмасди. Оббо шумтака-ей! Отни илгарироқ қамчилаган экан-да! Ҳозир қайсибир теланинг ортидан ёким чангалнинг орасидан у қиёмат-қойимни миридан-сиригача кўриб ётибди десанг-чи. Эҳ, орқама-орқа югурмайманми уша вақтда!

Бўзсув тепаларию жарларининг авра-астарини ағдариб қелинаётган бу тинтув, бу тўс-тўс Худого ҳам хуш ёқмади шекилли, жуда тез шом тушиб кела бошлади. Аллақандай ўсмаранг қуюн Аччи қирлари томондан Бўзсув усти билан шу ёққа тумандай, бир мур-малаҳдай ўрлаб келаяпти. Кўёш ҳам қонга беланиб, ўша туманлик ортига чўкиб кетди. Лекин унинг қин-қизил «кўзи» кўз олдидан кетмай турибди ҳали. Бу ёқда холамнинг эшикларидаги қора толларда чумчуқлар чирқиллашиб, ин-инларига кириб кетиш пайида. Каттабоғ усти сал ёрутроқ демаса — Бўзсув тепалари орасидан шом қоронгилгию тошиб чиқа бошлаган. Бунинг устига, Бўзсув устилаб кунботардан ўрлаб келаятган боғи ўсмаранг туман қароргоҳга ҳам етиб қолган. Сув бўйига тушиб кетган «тартаракчи»лар ҳали буни пайқаганлари йўқ шекилли, жарларнинг титигини чиқариб отиб ётибдилар. Шу пайт Бўзсувнинг нариги бетигаги тор тупроқ йўлдан иккита юк машина пастга қараб, (йўл ёмон шекилли) қилтонг-қилтонг чайқала-чайқала тушиб кела бошлади. Олдиндагиси усти очик, лекин ишқоми эди, кейингиси эса, тамомила берк. Булар нима бўлди, деб турсак, улар тик жар тепасига келиб, қайрилиб тўхтадилар. Ичидан ҳали ҳеч ким тушмаёқ, бир тўп одам ўша ёққа қараб жадал юрди. Энг қизиги, ҳали оёғини осмондан узатиб тушганлар орқада борар, олдиндагилар ростданам қўлларини орқага қилганча, уларнинг олдига тушган эдилар. Шунақадан икки гуруҳини олиб бориб, ҳалиги усти берк машинага қамдилар. Бу орада боғи ўсмаранг туман қароргоҳ устидан ошиб ўтиб, уларниям, машиналарниям кўриб бўлмай қолди. Уша ёқдан аллақандай бақир-чақирлар, гоҳ-гоҳо ўша «тартарак» овозлари келиб турар-у, бошқа нарсани илғаб бўлмас эди.

— Боринглар, кетинглар энди. Томоша тамом. — Нусратилла почча худди қўй подасини ҳайдаган каби қўлларини баравар кўтариб, силқишга тушдилар. — Тарқалинглар.

Текин томошага югургилашиб келган болалар уч-тўрт қадам тиса-

рилиб, яна тўхтадилар. Бирон муъжизадан беҳабар қоладигандек, кеттилар келмай, Бўзсувдан кўз узмас эдилар. Бола кўтарган аёллару катта хотинлар ҳам чағир-чугурлашиб қолдилар.

— Ҳай, Муаззамхон, ёғиз нима бўлдийкин, боринг, ёниб бир балони бошлаб ўтирманг.

— Ҳа-я, яхши эсимга солдиз, мен чопдим.

— Сиз-чи, Ҳикойхон, кимга ачинасиз? Эрчангиз Бўзсув пронти очилмасдан бурун кетворган бўлса?..

— Султонмуродхон товқасидагиарига-да, эгачи, кимга буларди? Сагта кўкрагида ёли бор йигитларни, кўрдиз, нима қип опкетишди.

— Ҳа-а, нимасини айтасиз, ордоналар қолсин урушлари...

Бир кўнглим бу санноқи хотинлар нимани билди, акам йигитлари билан аллақачон етадиган жойига етиб олгандир, дейман. Бир кўнглим — унда анави қўлини орқасига қилиб, ҳайдаб чиқишганлари кимлар деб... ичим қизиб бораяпти.

Бу ёқда Нусратилла почча «Бор, уй-уйларингга, оналаринг ҳали нечта туғиб ўтирганин»ки, деб олдига солиб ҳайдаб ётибдилар. Болалар ноилож жилишди. Мен эсам, калам ишлаб қолиб, ўзларининг уйларига, ундан боғларига уриб кетдим. Деворга миниб олиб, бояги жойга қарасам, вой-бу, Бўзсувни кўриб бўлмайди. Бирпасда ўша ёқни шом домига тортиб бўпти. Бояги машиналар олов кўзи, икки бошли аждаҳодай билонглаб ўрнидан қўзғоляпти. Ҳеч ким кўринмас-да, аллақимларнинг бақир-чақирлари яққол эшитилиб турибди:

— Ҳамма жойидами? — Жойида!

— Ҳеч ким қолмадими? — Қолмади!

— Кетдик.

Машина кучаниб бир гариллади-ю, иккала кўзидан нур сепганча тепага қараб жиди. Орқасидан бошқаси эргашди. Шуриқ қочоқлар! Облочининг тинтувдан қочиб, жаҳаннам ургага рубури келган бечоралар. Ёмгирдан қочиб, қорга тутулдилар-а. Ишқилиб... — Ич-ичимдан бир таҳлика босиб келаверади: — Ишқилиб уларнинг орасида акам бўлмасин? Жанг қанақа бўлишини уларга кўрсатиб қўяйлик, деб қароргоҳга қайтмаган бўлсин, қайтмаган бўлсин...

Шу пайт, е тавба, кунботар қирлари томондан бир олам чағир-чугур билан беҳисоб зағчау қаргалар галаси осмонни тўлдириб, бир балои офатдай босиб кела бошлади. Улар бусиз ҳам шомнинг оч сурманг тумани булутдай қоплаб бораётган осмондан ёпирилишиб келар, улар ўша туманлик орасида қиёматдан дарак берувчи аллақандай кулранг қушлар каби гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмас эдилар. Аммо чағир-чугурлари оламни бузгудек.

Улар нақ устимдан ўтиб, Қаюмбек амакининг ёнгоқзори томон шошилар эдилар. Беихтиёр оймнинг гапларини эсладим: «Шу қора қаргалар ҳам кунда икки бора Яратганга тасбеҳ айтади. Бомдодаю шомда. Эрталаб осмонни тўлдириб, чағир-чугур билан янги кунга етказганига шукрлар қилиб, далаю даштга йўл олади. Кечқурун берган ризқ-рузига шукроналар айтиб, ётоғига қайтади. Шунинг учун ҳам Оллоҳ унга уч юз йил умр бериб қўйибди...»

Шуни эслаб, озгина таскин топанам. Ҳалигина босиб келган ваҳимаю қўрқув сал тарқагандай бўлади ва девордан кўнага сакраб тушиб, боғ этагидаги ёлғизоёқ йўлга қараб кета бошлайман. Уша ерда бирпас турсам, зора Соли келиб қолса. Шундан бўлак қайси йўл билан кела қолар эди.

Богнинг этагидаги қайрилишда бетоқат бориб-келиб турибман. «Гани — бошинг қани»нинг валангор чайласиданми, аллақердан қовунқоқи ҳиди анқиб келиб турибди. Кимдир чайланган устига бир вақт ёлгану кейин унутиб қоладиган бўлса, зағчалар тоғиб итирқинини чиқарган, аллақайси гўрда қолгани анқимоқда шекилли. Яхшиям кутганим. Бир маҳал Ҳалокунинг итидай Ҳалослаб пастдан биров чоғиб кела бошлади. Шом қоронгулигида юзини кўриб бўлмайди-ю, лекин қотмалигидан, чит-тон болалар каби югуришидан Солидан бўлак ҳеч киммас.

— Соли, ўзингмисан? — деб овоз бердим.
У мени ҳали пайқаман экан:
— Ия, Мақсуд, сенмисан? Бутта мақиб турибсан? — деди ҳайратланиб.

— Сени кутиб-да, хумпар. Чақирмасданам уриб кетворибсан-да ўзинг?

У етиб кела чайла устунига ёпишиб, бир айландию деворга суяниб тинчиди.

— Хўш, — деди ютоқишдан қутулишга уриниб. Кейин яна сакраб турди-да, шоширди, — кетдик-кетдик. Уйга етиб олайлик, ҳаммасини айтиб бераман, ҳаммасини... Ҳозир сурама. Даҳшатнинг ўзи, — дея олдимга тушиб, чопа кетди.

Аmmo уйгача етиб боролмадик. Садиr олакўзининг боги этагига етганда ўзиям ичи қизиб, шундоқ ариқ буйига, қуриб-қовжираган ўтлар устига ўтириб ола қолди.

— Вой, Мақсу-уд, бунақасини кўрмаганса-ан, кўрмагансан. — Мен унинг қаршисига жимгина чўка қолдим. — Анув катта тепанинг орқасига етиб олганман, булар қароргоҳни ҳалқадай ураб, кўринган қорани, қилат этган нарсани кўпотарларидан ўққа тутиб, қисиб боряпти. Уларнинг назаридан ўр ҳам, жар ҳам қолмаяпти. Ертўлаларни-ку тити-пити-сини чиқариб, бўмба ташлаб портлатиб кетишяпти. Бир гуруҳи у бетдан сиқиб келяпти, бир гуруҳи бу бетдан сиқиб боряпти. Ахийри, битта-битта қўл кўтариб чиқиб кела бошлашди...

— Ким? — дедим юрагим портлаб кетгудек булиб.

— Ким буларди, галварс. Акаларинг-да. Унинг йигитлари-да. Бошир чир-р айланиб, ёмон бушашиб кетдим. Пешонамдан муздек тер чиқиб, қулоқларим чиппа битди ва охири яна шангиллаб очилиб, ўзимга келдиму унинг елкаларига ёпишдим:

— Шошима! Аниқ кўрадингми ё ўзингча валдираялсанми?..

Соли бир зум довдираб қолди ва силкиниб бушанганча, тунгилади:

— Жинни буп қолдингми, нима бало? Мен...

— Бекор айтибсан! Сен ўзинг аниқ кўрмагансан! Ҳақиқий қароргоҳ ўтгамас! Сен биласанми, мен биламанми? Улар сохта қароргоҳни босдилар, галварс! Биларкансан-ку жуда!

Соли бушашиб туша қолди:
— Балким-балким... Асир тушганлардан фақат биттасининг юзини аниқ кўрдим, қолганларини... — деди у тан олиб.

— Уша таниганинг ким эди?
— Аканг.

— А-кам? — назаримда ўзимни чақмоқ уриб, бутун жоним товонимдан сугрилиб чиқиб, ерга ўтиб кетгандай, ўтириб қолдим.

У эса бидирлаб, алланамалар деб тушунтиради. Қулоғимга кирса, улай агар. Англасам, улай агар.

Ниҳоят ичимда, каламнинг қай бир буржларида мунгли, йиғлоқи куйлар ўйғониб, кўксимга алам-аччиқларга тула бир ҳислар йиғила-йиғила кўзимни оқдим. У ҳамон сўзланар эди:

— У шир ялангоч эди. Биласанми, қоп-қорайиб кетган. Товонидан юзигача. Қули эса, орқасига боғлоқлик. Аскарлар атрофида хаҳолаб кулишади. «Булбули»ни кўпотар милитқарининг учи билан ўйнаб, мазах қилишади... У бўлса, қоп-қора хабашдай миқ этмай турибди.

— Ким?! — дедим, нимага сенам мазах қилялсан, деган каби елкасига бор кучим билан уриб.

— Ҳой-ҳой, секин-да. Ким буларди, Олим аканг-да.

— Эй аҳмоқ! Эй валдирвос! Шунинг илгарироқ айтмайсанми?! Адоий-тамом қилдинг-ку одамни!..

Кейин бирдан ёдимга тушиб қолди:
— Нега қоп-қора, нега хабашдек буларкан?.. Эсинг жойидами ўзи? Олим акам-а?..

— Ҳа-да, кимдир қип-ялангоч қилиб ечинтириб, ботқоқнинг балчи-

гини эринмай суркаб кетибди, билдинг. Тирноқдай жойини ҳам қолдирмабди.

— Ё астағфируллоҳ! Уша тасқаралигича, бошқа қочган-қувганлар билан босиб олиб кетишдими?

— Ҳа-да. Уларга одам сиеҳс бўлса бас, одамовими, одамми, ажратиб ўтиришармиди?

— Бошлашибди! Боплашибди! — дея мен янги эсар булган жиннидек, ўтирган еримдан сакраб туриб кетдим. — «Ўзидан курсин! Ўзидан курсин!»лаб югуриб борарканман, ич-ичим тўлиб йиғими, севинчми босиб келар, кўзларимдан тирқираб ёш оқар эди.

Лекин... нима бўлсаям у Султонмурод акамнинг ёлғиз жигари эди... Ёмон бупти, ёмон...

Хуш қол энди, пакана пари

Кечаги айропилоннинг ваҳимасию Бўзсувдаги кўз қўриб қулоқ эшитмаган қирғин-қиёмат хабари бугун одамларнинг тилига кучиб, бу ёғи Чўлонотояу Новза, бугёғи Қатортолу Хирмонтепа, бу ёғи Яккабоғу Қангли буйлаб учиб, икки оёқди фаришталар ёрдамида Чала ва Қонқусгача етиб борган. Кўринган одам: «Ҳа-а, ёмон бупти-ю! Каттабоғилар облочининг газабига учрабди. Худонинг ўзи асрасин», дейди ва лекин атрофга аланглаб олиб, шивирлаб сурайди:

— Ўзи нимадан чиқибдйкин?
— Хайриплондан тўп ташлашганмиш Каттабоққа. Кулини кўкка совургандир-а, қизигар?..

— Осмондан саллот тушганмишими?
— Хўш?

— Бўзсувга ут қўйиб, кўринганни қўл-оёғини боғлаб опкетганмиш-

ку.

— Яна-чи?
— Каттабоғда биттаям эркак зоти қолмаганмиш.

— Яна-чи?
— Анув Султонмурод қароқчини тутиб, устидан қорамой қуйворганмишда...

— Ёқиб юборганмиш...
Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Қўйиб берсангиз, «Уйма-уй юриб отибди!» деб ҳам юбораверади.

Эрталаб мактабга кетмасимдан икки-учтаси кунгил сурагани чиқибди:

— Салом кеннойи, энди ўзингизга маҳкам бўлаверинг. Ҳали текшир-текширлари келиб қолиши мумкин. Шўтта турганакан, асраб олганакансиз деб. Билиб бўладими буларни. Сир берманг. Анча булган чиқиб кетганига деяверинг. Бизга бўй берадиганмасди, нима қилган бўлса, ўзи жавоб берсин, деб юраверинг. Қариндошим деб жадига қолиб ўтирманг тагин...

Худди ойим гап билмайдигандек.

Сўнг ҳарсиллаб-лорсиллаб Нусрат почча кириб келдилар. Кетларидан сал оқсоқланиб Исмон тоғам кирдилар. Маънос тортиб Ойпошпа холам, «Ху, худо олсин ўша саллотларини!» деб қарганиб Ҳабира холам, фариштадеккина булиб Ҳидой холам, муъмингина булиб, оқ тушган кўзлари ёшланди Мубор холам, дарозгина булиб Жўра холам кириб келишди. Ҳаммаларига гиргиттон булиб, айланиб-ургилиб Кумри кеннойим кутиб олдилар. Анвар кеннойим жағлари тинмасча ҳам, пилдираб хизмат қилиб юрибдилар. Сипогина Сапура кеннойимнинг чой қўйиб узатишлари ўзларига бирам ярашиб турибди. Пошша олам дакана рўмоли тангиб ўраб, сочларини чамбарак қилиб олганча, қозон тепасида меҳмонларга ярим чўмич-ярим чўмичдан ширчой сузаяптилар. Анвар кеннойим косаларни паттисга қўйиб ташиб турибдилар. Ахийри,

мени кўрса ҳазил қопи очилиб кетадиган қувгина Норхўжа почча билан бошлашиб, мўмин-мулойимгина Ориф почча кириб келишиб, катта уй қариндошлар билан тўлди-қўйди.

Нусрат почча келганларидаёқ ойим қўлимга битта пешанабоғ тутқазиб, нонга югуртирмоқчи бўлиб туриб эдилар, холаларим — ким қўлтигига иккита зорора, ким тўртта кулча, ким доқа рўмолга ураб уч булак чуррак олиб келиб, гирдобга қўйдилару дастурхон турли-туман тансиқ нонларга тўлиб кетди. Почча мени бир қадам ҳам жилдирмадилар.

— Утир-утир, ҳаммасиям бир нон, биз Саломхонини чойини ичганимас, кунгил сурагани келганмиз, мана — насиба, ширчой боракан, икки турграмдан тургасак, кечга қадар тўқ тутади бу ширчой деганлари, утир. Қолаверса, дийдор ганимат, гаплашадиган гаплар бор, — дедилар.

Ширчойдан кейин самовар чойнинг пияласи икки айланмай Анвар кеннойим билан нима деб қолдилару Ҳабира холам жеркиб ташладилар.

— Важилламай утиринг, сиз Анвархон. Бетга сиздан ўнта қўйлакни кўпроқ йиританлар утирибди. Сиз келинсиз. Келилик иззатизда туринг.

— Хўп, кичикойи, хўп, — дея у киши зўрга қутулдилар.

— Узи шуни айтганига юриб бўласаям бошини иккита, оёғини тўртта қилиб қўйиш керагиди. Сангимасдиям, атрофига йигит йигиб, ҳали ўтга-ҳали бутта қўр тўкиб юрмасдиям ҳукуматти гашига тегиб. Энди нима бўлди? Отаси тушган «Тоштурма»ни буларам кўрадами? Шунгача қўйиб бердинлар-а, Нусратхўжа? — дедилар Ҳидой холам ҳам ачиниб, ҳам гина билан.

Шунақа. Холаларим опа-сингил бўлсалар-да, феъл-ҳўйлари ҳар хил эди. Бирлари тезоиб, шартаки, бошқалари вазмин-мулойим, ичларини кемириб ўтган нарсани дарров ташларига чиқара қолмайдилар. Айниқса, бировнинг олдида ойим ўлақолса сир бермайдилар. Ҳозир ҳам нуқул гапни бошқа ёққа бурар эдилар:

— Ҳой, опа, олишиб-олишиб утиринлар. Анув меваларга қаранглар. Энди бизники бўлди-ку, олмайсизларми?

— Олавуз-олавуз, оламай нима қилавуз, — дердилар Ҳидой холам, гўё ҳамманинг номидан, — лекин сен ҳам бор гапни айтгин, бола бояқишдан бирон дарак борми, ўзи?

— Чиқибам қолар, — дедилар ойим дастурхон попугини ўйнаб, улар узларига таскин беришгиларми, холаларимгами — билиб бўлмас, алақандай тўлиқиб утирар эдилар. Бирдан: — Ҳаммаси Қўлдошхўжанинг йўқлиги, она! У бўлса шу кунларга қолдирармиди бизни, — дедилар ўксиниб.

Ҳамма бирпас жим қолди. Айниқса поччалар, ойимнинг гаплари қамчиңдек ботибми, унгайсизланиб қолишди. Вазиятни яна ойимнинг узлари юмшатишга уриндилар:

— Майли, ўзимизнинг томир, деб жонларингиз ачиб кепсизлар, шунгаям шукр. Ишқилиб, Худойимнинг ўзи унгласин ишини. Дуодан бошқа қўлимиздан нима ҳам келарди...

— Тугри, ҳар не келса, Худойимдан, — дедилар Исмон тоғам қўйлагандек юмшоқ бир овозда, — аммо қўл қовуштириб утириб ҳам бўлмас. Бола бекорга жувормаг бўлиб кетса, жабри кимгаю маломати кимга?

Почча ўринларидан бир қўзғолиб қўйдилар:

— Султонмуроми? У тегирмонга тушса, бутун чиқади, худо хоҳласа. Лекин биз ўзимиз ҳам маҳкам туришимиз керак. Эртага элак-элак қилгани келмайди деб ким айтади? Ана ушанда сир бермасак, марра бизники, кейин, Худо хоҳласа, болага жабр қилдириб қўймасмиз.

Мен ичим қизиб, даҳлиздаги қовшандознинг четига гўё мактабга кетадигандек, китоб-дафтаримни жойлаб утирибман. Уримдан туриб, акамдан бежавотир булаверинглар, деворгим келяпти-ю, яна, бу катталар бир нарсани билса керак-да, деб тиаимни тияман!

— Яхшиси, билмадим дедим — қутулдим, билдим дедим — тутул-

дим. Биз беҳабармиз, Нусратилладан сўрайверинглар, деб тураверсакчи? — дедилар Норхўжа почча. Узлари дароз, бу ҳам етмагандек, чўк-калаб олганлар.

Почча ийманибгина кулдилар:

— Майли, майли. Бусизам тошган-тутганимни шилиб олишади. Кетганинг кетидан кетибди-да, қизигар, қўлни киридай нарса...

— Дукондан бўшаб олсангиз-чи?... — дедилар Исмон тоғам.

— Нима бўлса, пешонадан кўрдик. Шу бола учун опчиқиб отмаслар, ахир. Қолаверса, умид Оллоҳдан. Узи паноҳига олсин аввало.

— Ҳукуматдан олдин пишанг кўтариб чиқадиغانлардан асрасин бирламчи. Худойим ушаларга Узи инсоф берсин, — дедилар Ҳидой холам.

— Ҳа, бу ёқда Султонмуроддан жавр кўрганлар турибди. Парпи дегандай, Акмал ўрис дегандай... — Исмон тоғам оғриқ тиззаларини уқалаб-силаб қўйдилар.

— Парпи ўзи ким экан? Ҳукуматти қайси тоғини қайириб берган экан? — дедилар ойим қутилмаганда жовуллаб. — Энди ушанинг сўзи-сўз бун қоптими?!.

Нусрат почча пишиллаб, тин олдилар:

— Уникини тингламагандаям Акмал ўрисникини инобатга оладилар бир карра. Кўриб турасиз: У ҳали қайтибам келади, ёниб кетган уйини даъвосини қилиб, кў-ўп уринтирадиям бизни.

— Нима, Султонмурод ёқбдимикан унинг уйини?! Ёқса, айтибам ёқар эди у, — дедилар ойим.

— Қайқанам шу чулчутта осилди. — Эслари кетиб дедилар Ойпошша холам.

Холаларим ичида хунуқкина, паканагина, аммо жаҳллари бурунларининг учидан турадиган Ҳабира холам бобиллаб бердилар:

— Ҳаммаси анув кашмирини деб бўлди! Шуни қизи бошини айлантирмаса, юрвади ти-ич. Акмал ўрис олса, олиб ўлсин эди! Мана, барибир Ҳайбатилла илиб кетаркан.

Мен ҳайратта тушдим: биз ойим билан қачон шу холамларни кўргани борсак, бошлари бир ерга етиб, устимизда гирдиқапаалак бўлар эдилар. Бошимни силаб, елкамга қоқиб, кичкина эшондан ўргилай, деб олдимга минг хил нарсаларни — туршагу бодомларни, парвардаю ялпиз қандларни тўкиб ташлардилар. Ойимлардан бекитиқча чунтақларимга олтиндай ҳалим ноқлар солиб қўйдилар. Хунуқкина, қорагина, мушт-деккина холам кўзимга ойимлардек азиз кўриниб кетади. Ана шу асли ҳеч нарсадан беҳабар холам ҳозир Маргу кеннойимни кашмиридан олиб, кашмирига солар эдилар.

— Худо олсин, уша Акмал ўрисниям, бошқасиниям, — дедилар ойим қўл сермаб. — Нимадан кўрқдик?! Ҳукуматни ёқмамаётган жойимиз бораканми? Бошқалар сичқонни инини минг тангага олиб қочиб юрганда, бизникилар уша Олмонни нафасини учиргани кетиб бўлди-ку. Исломхўжаям кетди, Кенжахўжаям кетди. Ақромхўжа гинг демай жунади. Ҳатто Қўлдошхўжани олдилар урушга. Ана, кеннойимни икки бирдай девдай-девдай ўгиллари қаерда юрибди? Нигматхўжани-ку уша Масковдаги ўқишидан олиб бориб, урушга солдилар. Шундаям гинг деган жойимиз борми? Агар шуниям билмаса, ҳукумати кўр бўлади.

Сезмай қолибмиз, Мубор холам этакларини кўзларига босиб, бирдан пиқ-пиқ йиглаб юбордилар. Ҳамма кўзини олиб қочди. Ойим уша шаҳд, уша газаб билан давом этдилар:

— Шу облочисини дастидан ана Исроил бедарак кетди. Баҳридингинамиз гушангаларга куёв бўлолмади. Биров бир нарса даъво қилиб чиққани борми? Энди Султонмурод унинг қотилини топиб, айбини буйғанига қўйиб, жазосини берса, ким ёмон — биз ёмон бўлиб қолдикми?

— Шу Султонмуроднинг бориям бир давлатимиз эди, — дедилар Ҷура холам, ойимни қувватлаб, — чулчутдин ошнанг бўлса-булсин-у, ёнингда ойболтанг юрсин, дердилар дадам раҳматли.

— Ҳа, буям Улугхўжа бувасига тортди. Юракли экан у кишига ухшаб. Ишқилиб умри ўхшамасин, пешонаси ўхшамасин, — деб туриб, ойим Нусрат поччага қарадилар: — Худо хайрингизни берсин почча, Асадхўжаларнинг роҳатини кўриб юринг. Энди ҳамма умид ўзингиздан.

Холаларим чор атрофдан илтимосга тушишди:

— Абдурахим эшон поччанинг хотира ҳурматлари ҳаққи яна бир гал хомийлик қиласиз. Йўқ демасиз.

Почча қаншарларини силадилар:

— Ҳай, билмадим-да, билмадим! Бу иш нима билан тутайди? Мен Раҳматилла билан маслаҳатлашиб боқай-чи. Айтинг-айтинг, қўлга тушмаган бўлсин.

— Умрингиздан барака топинг. Қанча балоларнинг огзидан қайтариб олгансиз ўзингиз. — Шундай дерканлар, ойимнинг кўзлари менга тушди. Гап пойлаб ўтирганимни сезибми, уринларидан тура бошладилар. Мен ҳам обрўйим борида жилдимни олиб, секин жилвордим.

Йўлда кетяпману учраган одам сўрайди: «Тинчликми?» «Емон бўптию», «Вой шунақами?» Ёнгоқзорда Қобил бувани учратдим, у киши қўғирчоқдай бўлиб Иззага сигир етаклаб кетаётган эканлар.

— Кўпам қайгурманг, эшон бола. Етимларнинг ишини Худойим ўзи унглайди, — деб далда бердилар.

Тегирмон кучада Аҳмад чўлоққа йўлиқдим. У киши қилтонглаб тегирмонни очгани келаётган эканлар, ҳар қачонгидан ҳам ширинзабон бўб кетдилар:

— Эй, эшон бола, Саломпам яхшимилар? Янги жойларга кўниқиб кетдингларми? Опамларга дуомизни етказасиз. Уттан-кетганда бундай қопчиқ-мопчиқ кўтариб кириб туринг-да. Тортинманг, эшон бола.

Телада Мирҳомид амаки учради:

— Хайрипиланда саллот ташлаганмиш, ростми, эшон бола? Бу ёқда дув-дув гап, қайбирига ишонишнIAM билмайсан одам.

— Рост, — дедим мен.

— Ҳўш, кейин-чи? — Почтачининг ранги қув ўчди.

— Бўзсувнинг тити-питисини чиқариб юборишди.

— Тугиб олиб кетдиларми Султонмуродбекни?

Ғашим келди:

— Нега энди бек бўлсин?

— Бекдан қаери кам эди!.. Узоққа борадиган сиёғи бор эди йигитнинг, эси.

— Облочигаям шу гапни айтинг! — дедим зарда қилиб.

— Ўлибмизми, эшон бола. Лекин гапнинг угил боласи — кўкрагида ёли бор бунақа йигитлар Мадамминбекнинг замонида ҳижрат қилиб, кетиб булганлар.

Мен ҳижратини тушунмадим. Тугаб кетди, деганимикан ё қочиб кетдим? Ундай деса, кўкрагида ёли бор одам қочадими? Ишқилиб, мактабга боргунимча ҳам магзини чақа олмадим.

Мактабда эса, болалар ўраб олишди:

— Ҳей, Мақсуд, уша сенинг акангми, а?

— Қароқчи дейишарди, қаҳрамон экан-ку!

— Йигитлариям бормиди?

— Қароргоҳини босишади-ю, йигитлари бўлмайдимми, овсар.

Улар мен қолиб, бир-бирларини уриб енгилар эди.

— Бу уша — анув Парпи бебахтнинг адабини берган аканг-да, тўғрими, Мақсуд? — дейди яна биттаси билагонлик қилиб.

Мен бош силкийман.

— Анув аравага тангиб, опкелишган ўтрибошини-я?

— Вой, болалар, тасқаранинг тиригини кўрмабсиз, лабингизга учуқ тошмабди, — деди Аброл воҳманинг инини очиб. — Калла демагани хумдек, тана демагани мундек, — деб у урта бармоғини курсатди.

— Ўзиям тоза адабини беришибди экан-де.

— Емон экан-е, қозоқнинг туяқопи.

Мен секин сирғалиб, даврадан чиқмоқчи эдим, баттар ўраб олишди.

— Аканг қаерда, Тоштурмадамишми?

Мен елка қисдим.

— Суроқни бошлаворишганмиш-ку, — деди биттаси.

— Нимани сўрашади ҳалитдан? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Билмасам, шерикларинидир-да, — деди у.

— Ҳа-ҳа, айтмаган экан, иликтр усталга ўтқизишганмиш, — деди бошқа бидилдоғи.

— Кейин-чи, кейин? — деб болалар ҳар чеккадан қисташди.

— Йккала кўзининг соққаси энгаҳига осилиб тушганмиш-а, тавба.

— Шундаям айтмаганмишми?

— Айтмаганмиш, — деди худди тепасида тургандек қатъий қилиб.

— Мени акам сотмайди! — дедим мен ҳам гурурланиб ва жилдимни елкамга ташлаб, синфимга кириб кетдим. Лекин дарсда эсим оғиб ўтирарканман, ҳеч ақлим етмасдики, қанақасига қўлга тушди экан? Ахир, айрипилон учиб келмасдан қанча бурун аравага тушиб кетиб булган эди-ку. Қолаверса, роставка қароргоҳи Каттабоғнинг ичида эди, шекилли? Мен уша кечаси қаёққа борибман бўлмасам?

Бир маҳал ўзимга келсам, кимдир курагимга нуқул ручкасининг орқа учини нуқяпти. Кўзимни муаллим Мачим опадан узмай ёнбошимга эгилдим.

— Нима дейсан?

— Ўтираверасанми шундай? — деб шивирлади Соли.

— Жилворамизми машундан кейин?

— Сурамиз, тайёр тур...

— Кенжаҳўжаев! Белиз чиқиб кетганми? Тўғри утиринг, — дея чақиб олди муаллим опа.

— Мана, опа, мана, — деди у қаддини кўтариб.

— Олишимиз гажак икки, утиришимиз мунақа.

— Тесқарисиям бўпқолар, опа.

— Учиринг овозиззи...

Шу дарсдан чиқибоқ мезанани таги билан сурвордик. Китоб-дафтарларни Солиларнинг ошхонаси томига итқитиб, ўзимиз ўқариқ билан тўғри Бўзсувга қараб кетдик. У ерда кеча қандай қиёмат кўпди экан, ўз кўзим билан бир кўрсам, деб боряпман.

Мана, ўша Парпи бебахтни туяқопга солиб, осиб қўйишган жарнинг рупарасидағи ясси тепа устида турибмиз. Кеча худди шу тепанинг ёнбағридаги ертўғаларни қароргоҳ деб ўйлаб, битталаб «элак»дан ўтказишган. Қайбирининг ичига портайдиган нарсалар ташлаб, қай бирини «тартарак»ларидан ўққа тутиб, роса воҳманинг инини бузишган.

— Уни қара, вой-бу-у, ўқни ҳеч аяшмабди-ку, — дедим ҳамма ерда жездай ялтираб ётган, бармоғининг бугинидек нарсаларни кўриб. Биз бир ховучдан чақилган гилза терган жойимизда Бўзсув буйларининг аҳволини кўриб, қотиб қолдик. Ёпираи, кеча шунақа қиёмат кўпган эканми? Тепанинг устларию ёнбағирлари худди биров чўкичлаб ташлагандек, галвир бўлиб кетган, баъзи ертўғалар босиб қолган, баъзиларининг огзи валонгир бўлиб ётар эди. Баъзи жойларда нима портлаган, алақанча тупроқ атрофга отилиб, ер ҳовузча бўлиб қолибди. Ичидаги

чақир тиканакларнинг иддизи ўлган илондай бир совуқки, эт жунжикади.

Бир чунтақдан чақилган гилза териб, кейин ҳафсалямиз ҳам сунди-қуйди. Бу «жез уйинчоқлар» терган билан адо бўлмасди.

Бўзсув ваҳимаси зур бўлгани билан бир терак бўйи пастда милтираб оқиб ётар, қиргогининг айрим ерларини қамишзор босиб кетган, қилг этган шабададан ҳам шиддираб-шошуллаб юборар эди. Пастимизда иккала қирғоққа қачонлардир экилган қари толлarning шохлари сув устида ишқомдай бирлашиб кетибди. Икки ерда ушандай йўтон ҳодаларни бута, толнинг устидан йўл қилиб қўйишибди. Кечаги осмондан оёгини узатиб тушганлар ҳам шу ҳодаларнинг устидан нарига томонга ўтиб, жўнаворишган шекилли.

Баъзи ертўлалардан эгалари ҳозиргина чиқиб кетгандай: идиш-товоғу қора чироқлари жой-жойида турибди. Пустак-кўрпачалар уртасида ёзилган дастурхонга қўйилган ҳўқачанинг рўмолчаси ечимай ҳам қолаверган. Кечаги тўс-тўсда ўтакаси ёрилиб кетган шекилли, биронта жонивор кириб, ҳидлаб ҳам кўрмабди. Аммо ертуладан ачиган мошхўрда ҳиди енгил анқиб турибди.

— Қорнинг қалай? — деб ишшайганча Соли тугунни еча бошлаган эди, мен сўкиб бердим.

— Анавулар бир нарса ташлаб кетган бўлса, ўлмаган. Эгасига буюрмаган, сен билан менга овқатлик қилармиди?

Соли ҳам қўрқиб, қайта қолди, лекин чиқа туриб, тоқчадан бир нарсани қоқмалаб, киши билмас лишпасига қистирди. Мен эсам, сўқмоқдан пастта туша туриб, икки қўлочча инак арқон топиб оладим. Чамаси кимнидир қўлини боғлагани қирқишган-у, ортигини унутишган.

— Жур, нариги бетга ўтамиз, ўша ёқда балиқсаватлари бўларди, — деди Соли ва ўзи пастта зингиллаб туша кетди.

У тол тагига етиб, ўша ердан қўл сермади:

— Журмайсанми?

Менинг ҳам қўвагим тутди, липпамни ушлаб, сойликка бурилдим:

— Сен боравур, мен ҳозир, — дедиму сойликка тушиб, Каттабоғ томонга сурвордим. Ўзи қандай ажралишни билмай турувдим. Яхши бўлди. Қолаверса, ичим қизиб, ҳақиқий қароргоҳга нима бўлганини билгим, ёлғиз бориб, кўргим келар эди.

Каттабоғнинг тоқларини қирқиб, қўндоқлаётганлар тепа ишқомларни алақачон очиб қўйиб, Исмон тоғамнинг боғлари этагида ерга шолча ёйиб, тушлик қилишайтган экан. Бу ёғи кўкиштоб қизил гулли гилам устига ёйилгандек товланиб ётибди ишқомлар. Орасида беркнинг қолган ярим-ёрти шингил-шапогиям етишиб олиб, асал буб кетгандир. Боғнинг этагидаги сап-сарик барглари таги билан битта бўлиб тўкилиб улгурган урикзордан ўтиб, ариқ ёқалаб шийпонга чиқиб бормоқдаман. Шийпонга етмасдан йўл кўтарилса бошлайди. Ушатгача қатор букри тутлар. Ҳар кўклам каллаклавнавериб, кавш қайтариб ётган туяларнинг қанқайган бошларига ухшаб қолган бу тутларнинг сурх новдалари шалалоқ баргларини тўкиб, ўша «жонивор»ларни тождор туяларга айлан-тириб қўйганлар. Анув гал қоронғида кўкиш нурга эргашиб, шу ерга келганимда «Ассаломингни айт»га учраган эдим шекилли? Кейин қанча пастта тушган эдим-а? Утсам иккинчи ишқомнинг тагигача утгандирман-да?

Ўша қайрилишда бурилдим, аммо на ёлғизоёқ сўқмоқ ва на ертулага тушиш жойи бор эди. Гуё ўша кеча жинлар мени айлангирган каби. Тавба, ақли-хушимни олиб, жинлар ўзларининг қароргоҳларига бошлаб кетишгану кўзимга акам билан Чарли дўсти бўлиб кўринишган эдимми? Унда бедана босма-чи? Гуркираб келиб турган ҳиди-чи? Ассаломинни сўраган шопмўйлову остонага танда қўйиб ўтирган хос қоровул Гулом ака-чи? Улар ҳам жинлар эмасдир?..

Умуман ушанда «Бисмиллоҳ» деганмидим-йўқми?

Эслай олмадим.

Қизиқ, Шунча жойни айланиб, қароргоҳдан нишон топмасдим. Осмонга учганим, ерга кирганим, билиб бўлмасди. Балки, улар қачондир қайтиб келишларини уйлаб, изларини йўқотиб, ҳеч ким топа олмайдиган қилиб кетгандирлар? Ким билади...

Одамлар тушлиқдан туриб, кимлар ток қирқишга, кимлар қўндоқлашга тушдилар. Уқшини ташлаб, ишга чиқиб кетган мен тенги учтўртга қиз тоқруда боғларини шийпон тагига ташиб чиқиб, боса бошладилар.

Мен уларнинг олдида бир нарсасини йўқотган жиннидай тентираб юришдан уялиб, секин ишқом ичи билан жилвориш пайига тушдим. Аммо шу пайт... ҳов бир галгидек, шийпон томондан аста таниш хониш тарала кетди.

*Малаксан ё башар, ё хуру гилмонсан, билиб бўлмас,
Бу лутфу бу назокат бирла сендан айрилиб бўлмас...*

Бу ўша боғ қоровули — Ҳайдар ака эди. У ўшандагидан ҳам ёниб-қуйиб хониш қилар, аммо ўзи ҳам, тингловчилари ҳам кўринмас эдилар. Бейхтиёр кўзим ёшланиб келди: айрилиб бўлмас... айрилиб бўлмас. Бекор гап! Аллақачон айириб ташлаб бўлдилар-ку. Уни у ёққа, буни бу ёққа... Улардан нима қолди ўзи? Нима қолмоқда ўзи? Кўз ёшлари, холосми?... Мен жондан азиз кеннойим узатилиб кетишидан аввал жила кўрса бир гал кўриб қолгим келиб, ўзим сезмаган ҳолда Богкуча томон бурилиб, кета бошладим.

Кўз олдимда ўша бизнинг супада паришон ҳолатда утирган суврати. Қўлогим остида эса... ўша бир қўл силкишда паранжиги сачвонини отиб-итқитиб айтган гапи: «Султонмурод ака! Ундай деманг. Утинаман. Илтижо қиламан! Мени тириклайин ўлдирманг. Бу дунёнинг дўзахига ташлаб кетманг...» деб ёлборганлари...

У эса, мана икки кундирки, бедарак, қаёққа бош олиб кетган — ҳеч ким билмайди.

Тож кўринган кеча

Азонга яқин туш кўрибман. Тушимда ҳов бир галгидек яна ўша жажжи пичоқчамни йўқотиб қўйганмишман-да, пиқ-пиқ йиғлайвериб шишиб кетганмишман. Тепада чўккалаб ўтирган биров эса, овутоқчи бўлибми, нуқул бошимни силайди:

— Қўй, тойчоқ, ачинма. Энди сен катта йигит буб қолдинг. Мен сенга роставамдан олиб келаман энди. Банди садафли, юзига ою доулар туширилганидан. Қинига гуллар солиб тикилганидан. Бўлди қилақол, пакана пари, — дермиш. Ўзи тоғамларга ухшармиш-у, овози... Султонмурод акамники эмиш.

Вой, Султонмурод акам кепти, деб уйғонсам, тонг отибди: чагурчуғури оламини тутиб, томимиз устидан зағчалар галаси ўтиб бораётди. Бош томонимда қиблага қараб ўтирган ойм қўлларини дуога очганча намозни тугатаётдилар: «Оллоҳумма антасалому ва минкассалому таборакта йа залжалоли вал икром. Раббано отина фиддиунйо... бирахматка йа архамар роҳимин...»

Зағчалар ҳам ўтиб битдилар.

Ойм қўлларини юзларига тортиб, намоздан турдилар ва жойнамозни қозиққа илиб, эшикни очган жойларида Изза томондан аёла кишининг ўқдек овози уйга ёриб кирди:

— Войдо-од, мусулмонлар, бормисез! От угриланинг дастидан дод!

Мен тура ҳовлига, ундан кучага отилган жойимда, ойим уришиб бердилар:

— Ҳой бола, бола дейман! Қайт, юзни ювмасдан қаёққа чопасан?

Мен қайтиб обдастандан апил-тапил юз чайишга тушган эдим, ками-яна койиб бердилар:

— Одам деган аввал туради, бундай юз-қўлини ювади, покланади, ана ундан кейин бировга кўринади-да. Чопаврадами? Ҳамма касофат шу ювқисизликдан чиқади. Бировни молини умарсаям, чопасан, отини угирласаям, чопасан, яхшимас, болам. Катта йигит буб қолдинг...

Ойим мени жанжалга яқин йўлатмаганлари билан чамбараклардаги сутни сузиб бўлунларича, ўша жанжалнинг ўзи эшигимиздан кириб келди.

— Ҳой эгачи, ҳой Саломхон! Шуттамисиз айланади, — деб остонамиздан ўтган пақ-пакана букри хотин ойимларни кўрибқоқ уввос солиб йиглаб юборди. — Вой, Саломхо-он, уйим куйде, ичхонамга ўт туште! Салимбек акайизга нима дейме-ен, нима жавоб қиламе-ен? Вой, ўзиз ёрдам қиле-енг.

Ойим йиглоқи аёлларни жуда ёмон кўрар эдилар, уришиб ташлади-лар:

— Ёқангизни йиртиб йиглагунча, нима бўлганини айтинг. Ўрнига тушиб қоларканми йиги билан! Қанақа йиглоқи хотинсиз!

— Вой сиз билмайсиз, Салимбек акайиззи! У кишининг жаҳллари-ни!.. Уласи қиладилар энди мени-ей, қайданам узлари йўқ эдилар-ей.

— Ҳай, ана билдим, эриззи баджаҳллингини, — дедилар ойим аччиг-ларидан анча тушиб ва ачиниби. — Мен нима қила олардим?

— Ёрдам қилинг, Саломхон, илоҳим, барака топинг. Углингизнинг роҳатларини кўриб юринг. Йўқ деманг, — дея ўтинарди қоп-қорайиб, куйиб кетган хотин. У супага чўк тушиб, тиззаларига уриб-уриб, бош чайқаб-чайқаб, Худо-о, ўзинг тўзим бер, ўзинг қўлла, деб айтиб йиглар эди.

Ойимнинг тоқатлари тутаб, энсалари қотди:

— Тавба, тушунтирибқоқ гапирасизми-йўқми бундай?..

Букри хотин ўпкасини босишга уриниб, юз-кўзларига ранги унни-киб кетган кўк рўмолини босди. Шу кўйи ҳиқиллаб, анча ўтириб қолди ва зўрга ўзига келиб, ёшли кўзларини кўтарди.

— Колхоззи анув Барзан отига бир бало бўлган экан. Уйга обкеб қараётувдилар. Қаёқданам опкелган эканле-ер? Қаёқданам қараётган эканле-ер? Узлари бор бўлсаларам майли эди-ей, майли эди-ей. Угирлаб кетишибди, угирлаб!..

— Балогинага йўлиқсин, яна пайдо буб қоптими?! — дедилар ойим юраклари сидирилиб.

— Жон Саломхо-он, мен яримтага раҳмиз келсе-ен. Султонмуродга ўзиз айта-енг.

Ойим рўмолларини тўгрилай туриб, сергак тортиб қарадилар.

— Султонмурод?.. Султонмурод қоптими?.. У шу ерда бўлса, Катта-богга биров оралай олар эканми?

Букри хотин алам билан бош чайқайди:

— Билмасам, Саломхон, билмасам. У шу атрофда, ҳукуматгаям чап берди, дейишяптию одамлар.

Мен ичимдан офтоб порлаб чиққандай, шошиб қолдим. Хунуккина букри хотин кўзимга иссиқ кўриниб кетиб, яқин бордим.

— Қаердамиш? Қаерга кўнганмиш, холажон.

— Қорахўжани Иззасида деб бирови айтади, бирови тегирмонни орқасида дейди. Мен билмасам, болагинам. Инқилиб ёрдам беринглар.

Эрим Аччидан қайтмасларидан бир бало қилинлар. Нақ улиб қоламан-ку...

Ойим, шу ростми, дегандай менга қайрилиб қарадилар. Мен ичим-да бир ёруғ умид ҳам уйғониб:

— Балким, — дедим.

Ойим мени лол қолдириб, отбоқарнинг хотинига ваъда қилиб юбордилар:

— Шу атрофда бўлса, ана Мақсудхўжам топиб айтади. Сиз хотир-жам бораверинг. Шу даҳадан чиқиб кетмаган бўлса, ернинг тагидан бўлсаям топдириб беради. Жаврлантириб қўймайди сизни. Айтинг-айтинг, Худо асраб ўзи балога чап берган бўлсин...

— Вой, секинроқ айтасизми, Саломхон. Худойимнинг ўзи гамхўр. Унақаларни Ўзи паноҳига олади, паноҳига. Намозларимизда дуои жон-ларини қилиб ўтирайлик, илоҳо.

Ойимнинг шу сўзлари бўлдию менга худо берди. Бўш қолдим дегунча ё Қорахўжанинг Иззасига, ё тегирмонбошига тентираб кетаман. Кечалари эса, Соли иккимиз Яккабоғ билан тегирмон ўртасида юракни ҳовучлаб акамнинг йигитларини куттанимиз-куттан. На биров кўрдим дейди, на биров оддимиздан тусиб чиқиб, тўхта, «Ассаломинг қани», деб сўрайди.

Учинчи кеча Тегирмон кўчадан чиқаверишда, дала ўртасидаги Қоравултепада миқ этмай, йўл қараб ўтирган эдик. Яқиндагина шом тушган, энди осмону ер бирдай қора духобага ўралиб, узоқ-узоқлардан ёлғиздан-ёлғиз, ожиздан-ожиз чироқлар милтираб қўярди. Яхшилаб тикилмаса, илгашам қийин. Тепамиздаги юлдузлар ҳам шундай: ё тун қоронғулиги шунчалар қалин, ё юлдузларнинг ўзи узоқлашиб кетган. Фақат янги туққан ой жилваланиб-жилваланиб, қўша-қўша бўлиб кўри-нади. Тиқ этган товушга қулоқ бериб ўтирибмиз.

Бир маҳал Иззанинг у бетидан гижир-гижир товушлар элас-элас қулоққа чалина бошладилар. Вужудимиз қулоқ бўлиб, қотиб қолдик. Чинданам ўша ёқдан ёлғиз арава пастта аста тушиб келар, гижирлаши-дан Кўқон аравага ўхшар эди.

— Кетдик, — деди Соли ҳовлиқиб, — яқинроқ бораверамиз.

— Ким деб ўйлайсан? — дедим мен.

— Ушалардан бўлак ким буларди шу бемаҳалда, — деди у.

Ва шу маҳал ўша ёқдан аёл кишининг қўнғироқдай кулгиси эшити-либ, унга бошқаларининг ёр-ёри улашиб кетди:

Бўзлама, жоним, бўзлама,

Уят бўлар, ёр-ёр.

Қаргама маним, қаргама,

Ният бўлар, ёр-ёр.

— Ия, келин узатиб келаётганларми? — дедим юрагим хунук орзи-қиб. Улар давом этар эдилар:

Ким айтганин топибди-ё,

Ким деганин олибди-ё,

Эсизгина қизгина,

Ўзини ўтларга отибди-ё.

— Ҳа-да, Ҳайбат ака Богкўчадан уйланыпти-ку... Ушалар келин узатиб келишяпти шекил, — деди Соли мени баттар саросимага солиб. Улар куйлар эдилар:

*Бузлама, жоним, бузлама,
Уят булар, ер-ер.
Қаргама манним, қаргама
Ният булар, ер-ер...*

Назаримда бошим айланиб кетди:

— Бутун тўй эканми? — дедим юрагим музлаб. Овозим ўзимга ҳам бегона туюлди:

Оҳ Маргу кеннойим, Маргу кеннойим, келиб-келиб шунга рози бўлибдиарми? Уша кажбахс одамга кунибдиарми? Им-м, қандай алам-ли!.. Нимагаям мен бунинг гувоҳи бўлиб турирман? Нимага ер ёрилаяпти?... Нимага биз осмонга учиб кетмаяпмиз?..

Кимдир мени елкамга турткилар, билагимдан тортқилар, ўз ҳолимга қўймай силкилар эди:

— Мақсуд, уни қара! Уни қара, Мақсуд!

Зурга узимга келиб, қарасам, Иззанинг бу томонида ҳам бир Қўқон арава турибди. Қоронгида элас-элас кўзга ташланади. Теварагида бир одам уймалашиб юрибди. Тепадан тушиб келаётган бегона отнинг ҳидини олибми, Иззанинг бериги юзидагиси бетоқат пишқириб-пишқириб қўяди.

Шу маҳал «келин тушди»ни олиб келаётган от кишнаб юборди ва ер-ер оҳанглари билан аралашиб, ғалати бир журлик пайдо бўлди.

Аравакашнинг кескин овози эшитилди:

— Ар-р, ар-р...

— Қўрқманглар-ов қудалар, бизлармиз, биз кутиб оляпмиз. Кўприк бузуқ экан, — деган овоз янгради бериги қирғоқдан, Кейин яқинидаги кимгадир мурожаат этиб, деди: — Толип, тайёрмисан? Битталаб ўтказиб қўясан-да энди янгаларни?

— Хўп, ака, бежавотир бўлаверинг, — деб жавоб қилди сой буйидаги қора.

— Ҳасанбой, сенмисан? — деди «келин тушди»нинг аравакаши (овозидан таниди шекилли).

— Мен-мен, мен. Мушкулларингизни осон қила қолайлик, деб келдик-да, ошна.

— Ундай бўлса, майлин, майлин, — деб нариги аравакаш пастта туша бошлади ва аёлларни шоширди:— Туша қолинглар, янгалар, янги хонараваям тахт турган экан.

Аёллар вазжур-важур билан «Вой ула қолай, балан-ку, қандай тушдик»лаб бидирлаб қолдилар. Ким бошидан паранжисини олиб, ким олмай тўппа-тўғри сакради. Ким-кимнидир қўлтигидан олиб, қийқиришиб кулишди.

Сунг: «Келинпошша, кела қолинг»лаб, унияма кўтариб олиб, тушириб қўйишди-да, тугуну саруполарни олишга андармон бўлишди ва битталаб бу ёққа узата бошлашди.

Иза суви тегирмон тагида шовуллаб, қушигини айтиб ётар, бузуқ кўприк томондан келаётган ҳар битта овоз жаранглаб тараларди сойликда. Тугунлардан кейин янгалар битталаб, «Вой, ўламасам, мунча қоронгу, мунча ваҳмали, ҳой, мени ушланг»лаб ўта бошлашди ва бирдан... «Келин қани, келин қани»га тушиб қолишди. Бирпасда ваҳима қўлди сойликда.

— Ҳей, келинпошша, қанисиз? Қаттасиз, Марғубахон? — деб овоз берди кимдир, — вой улай, Иқболхон, қизиз қаерда қолди, қаёққа кетди? Сув-пувга тушиб кетмадимми, ҳой яхшилар?

— Ҳой, Марғубахон, қанисан, қаёқдасан, қизим? — дея зир қақшадан аёл киши.

Эркаклар сўқиниб, югур-югурга тушдилар. Кимдир тегирмон тепасига чоңди.

— Ҳой, Толип, кузинг қаёқда эди? Чоп тепага?! — деб бақирди бу ёқдаги аравакаш.

Нариги ёқдагиси эса... хотинларни сука кетди:

— Утаканг ёрилгурлар, энди кимми узатиб борасанлар? Ўзларинг-ними? Топларинг-

Хотинлар ҳам чағур-чуғур билан бир-бирларини айблаб кетишди.

— Вой улай. Ҳой, янгаси қани, янгаси? Инобатхон, хаёлиз қатта эди? Қудаларга нима деб жавоб қиламиз энди?..

Бу аснода Тегирмон тепасидаги толқаторнинг у бошида бир от кишнади. Рости, жуда чиройли кишнади. Шовуллаб ётган сойликни бир сира жаранглашиб ёборди-да, Чўлпонота томон дупира-дупира чопиб кетди. Униси энди ким бўлди, дейман, бирдан акамнинг «Уша сўзим сўз», деган гапини эсладим юрагим кинидан чиқаёзди.

Қойил! Мана буни йигит сузи деса бўлади, деб юбордим. Иззанинг нариги бетига эса, эркаклар бақир-чақир билан аравадан отни чиқарар эдилар. Аммо келин опқочган отнинг туюқ овозлари тобора узоқлашиб, бутун атроф безовта итларнинг акиллаши билан алмашиниб борар эди. Мен анграйиб қолган Солининг биқинига секин туртиб қўйдим:

— Ҳой, галварс, кетдик, томоша тамом.

— Йўғ-э...

— Ҳа, тамом.

Сойнинг ичи билан қорама-қора, худди тегирмон тагидаги жинлардан қочган каби, югура кетдик. Сойма-сой, тепама-тепа ошиб, катта тол тагига еганимизда, узоқдан сурнай овози эшитилиб, таққа тўхтаб қолдим. У келин узатиб бораётгандаги каби йиглоқи оҳангда «келин келди, ёр-ёр-ей»га чалар эди. Наҳотки... топилган бўлса?

Сойга айтмай ҳам тепанинг устига югургилаб чиқиб кетдим. Чангалларга таланиб-тилиниб чиқиб бордим у туйхона томонга қулоқ тугдим. Хув уша Яккабоғ ҳам худди олазор каби шому ҳуфтон қоронгилига чўмиб ётар, дарахтсиз ерлару сал оқаришиб кўринса ҳам, боғ ҳовлилар бир текис — қорайиб улгурган эдилар. Фақат бир ерда, уша қоронгулик усти ёришиб-шуъаланиб турибди. Туйхонада машъалаларни ёқиб юборишган шекилли...

Сурнай... сурнайчи эса, «келин келди, ёр-ёр»ни нимага чўзиб чалиб ётибди — билмайман. Кута-кута тоқати тоқ бўлаёзган Мусавой сурнайчи келинарава қадамини жадаллата қолсин, деб чалааяптими, ё ростданам келинини етказиб... Ундай десам, бу ёқда ҳали бақир-чақир тинмаган. Биров тегирмон кўчада зор қақшаб, югуриб юрибди:

— Ҳой, Марғуба-ю-ув? Тентаккинам-ув! Қайдасан-ув? — Ҳали у тепанинг устига, ҳали тегирмон бошига чиқиб чақиради, бўзлайди: — Вой мани индамасим, вой мани бирсузлим! Нималар қилиб қўйдинг-ув?! Сангинани шу умидларминан боққанми эдим-ув? Пешонагинам курсин, вой мани шармандалар қилдинг-ув!..

Бу уша «кашмири» Иқбол отин — Маргу кеннойимнинг онаси эди. Энди ақли кирибдими, тентаккинам деб қолибдими?!

Демак, келин топилмаган, изиллаб излаб юришибди.

Тавба, Маргу кеннойимни Ҳайбат акамнинг шундай бурни тагидан илиб кетган ким ўзи? Акаммикан ё кеннойимнинг ўзими бу ишга журъат этган? Бирдан бошқа воқеани, ҳов уша Чумлишда Ҳайбат акамнинг ўзи кеннойимнинг йўлини тўсиб чиқиб айтганлари, ўтини кўтариб олиб, унамасанг узингняма мана шундай отта унгариб, опқочиб кетаман, деб ичган қасамлари эсимга тушиб кетди. Ё тавба! Тақдирни қаранг, унинг ўрнига биров отта унгариб опқочиб кетиб турса. Бу нима? Тақдирнинг қандай ўйини? Худого ҳам хуш келмаган эканми уша онглари?...Иззанинг нариги бетига бидир биров менинг отимни атаб ҳадеб чақирар, кимлигини англаб-англоамас эдим.

— Ҳой, Мақсуд, қанисан? Қаерда қолдинг?..

У мени йўқотиб қўйган Соли экан...

— Ҳо-зир! — Мен унга жавоб бериб кунботарга ўтирилдим. Катта-боғ устида — сийрак юдзули осмоннинг бир чеккасида сап-сариқ олтиндай ёниб-товланиб турган... уни қаранг-а!.. ҳайбатли тожни кўриб, донг қолдим. Уттан куни ундан пастда тилла шодай бўлиб кўринган, кеча тилла қайиқчага ўхшаб турган эди ой. Бутун тождай ёниб-ёлқинланиб кўзни оляпти. Ё тавба! Ёпирай! Худди тождор бир хукмдор буй ростла қараб тургани каби-я! Лекин ўзидан бурун тожи кўзни қамаштириб юборатгандай. Осмонгача ўрлаб чиққан хуфтон қоронгулигидан ҳайбатинию бастини илғаб-илғамаетгандекман. Нега шундай туюлди, ўзим тушунмадим.

Назаримда бу кеча содир бўлаётган барча воқеалар ҳам фақат унинг изни-иродаси билан кечаётган каби эди...

Мен ўз ҳаёлимдан ўзим кўрқиб кетиб, югургилаб пастта қочиб қолдим.

Аммо тожнинг, тождорнинг туриши ўша-ўша ҳайбатли, ўша-ўша мафтункор эди билсангиз...

Хориждан мужда (Хотима)

Яна нечанчидир марта шафтолилар келинлик либосларини илдилар устларига. Ва уйноқи еллардан нимпушти рўмолларини асраб-авайлаб, оҳиста эгилдилар, мулоим юзидан нур ёғилиб турган муйсафид оғтобга салом қилдилар.

Яна нечанчидир марта кунгай тепаларда бойчечак кулди ва бола-кайларнинг пучук бурунларидан ўпич олди. Анҳор ёқаларида кўз очган бинафшахонлар қақажон қизларнинг кўксиларига бир ярашиб тушди.

Яна нечанчидир марта ҳориб-толиб, «қур-ей, қур-ей»лаб келаётган турналарни қувиб, девдай-девдай булутлар ўтдилар. Етолмай, туюлмай айқашиб-уйқашдилар. Қайбирлари енгилиб, кузёш тўқдилар, қайбирлари наъра тортдилар. Кўқда чол-кампир қалдироқларини отиб, қувлашар эдилар.

Яна бултурги хазонларнинг остида қўзиқорин болалади. Чучмума хумчалаб, юзларини ёмғир сувларида ювди.

Қайбир унгирада бўри болалади, кўқда Тоҳир-Зухра жамол кўрсатди. Бу севинчлик хабардан куртаклару майсалар тилла исиргалар тақдилар. Саъвалару попишакхонлар, минг хил — сариқ, қизилбош қушчалар яйраб-қувнашга тушдилар.

Яна толчавконлар даври ўтди, толхуштаклар чалиниб битди. Қизалоқлар толчивиқлардан сочпопуқлар шилиб, тақдилар. Энди бу ёғи елларга қолди. Куни билан шафтоли гулларини бошидан сочиб, капалақдай учириб-қувиб, зериккан еллар кечалари билан толзорларда ҳалинчак учиб чиқа бошладилар.

Шундай ёқимли тунги насимлар тиниб, субҳи саболар уйғонадиган бир паллада бало тўсатдан келди. Ота юртада зилзила қўпди.

Биз бу хабарни юртдан узоқда — Фарғонада эшитдик. (Менинг хизматим юзасидан ўша ёқларга кўчиб бориб қолган эдик). Ойим эшитган заҳотлари ҳеч ерга сигмай, типирчилаб қолдилар.

— Вой, болагинам, була қол тезроқ. Отланақол, кетдук. Юртада шу аҳвол, биз бу ёқларда юрибмизми? Қишлоқнинг қозиси бўлгунча, шаҳарнинг тозиси бул, кетдук. Ишқилиб бизниқилар тинчмикин? Опаларим, тоғаларинг эсонмикин? Яккабоғу Каттабоғлар жойидамикин? — Яна айланиб келиб жовуллаб, қуйиб-пишиб қистайдилар. — Шошма, аввал ишхонангга сим қоқ, Жўра акангдан бил, суриштир...

Сим қоққунимча бир ерга етдилар: «Вой, Ташкантинага нима бўбди. Худойимнинг қаҳри нимааларга кела қолибди? Ишқилиб ўзининг раҳми келсин, бандаларининг ғамини ўзи есин, ўзи асрасин...»

Хайрият, сим улана қолди: қатнов тўхтаб, идораю ишхоналар беркилмабди. Қашқар маҳалласида том босиб, айрим деворлар ташлаб юборганини айтмас, бизнинг томонлар — Қанглию Яккабоғу Каттабоғлар тинч экан, жойида экан. Аммо ер нотинчмиш, вақти-вақти билан оёқ остидан бир гулдирак босиб келиб, силтанги-силтанги турганмиш. Ҳар дақиқада асов отдек бир кўтариб ташлашини кутиб — кўрқиб ўтиришганмиш. Ҳамма нарса омонатдай кўриниб, одамлар «субҳонолоҳ»ни айтиб қолишганмиш.

Ойим: «Кетдук, Мақсудхўжа, ўлдирса ҳам ўз уйимизга — ўлан тушагимизга кетдук»лаб туриб олдилар. Ўша Фарғонада тугилган бижилдоқ қизим Зилола жажжи кафтларини очиб, ҳар дастурхон тенасида оймлардан ўрганганини тўтидек такрорлайди: «Адамлага узо-оқ умр берсинла, кат-та давлат берсинла, юртимизга эсон-омон етволайлук!» Сўнг сакраб туриб, қиқир-қиқир кулганча чопиб, уйни бир айланиб келади. Ва яна хонтахта олдига чўк тушиб, жажжи қўлчаларини очади: «Омин...»

Билет олиб келмасам бўлмаскан, деб ахийра отландим.

Келсак, ҳамма нарса жой-жойида. Уйимизнинг битта кесагим учмабди. Бизнинг Каттабоғларда ёрилган деворларниям кўрмадим. Юз йиллик чадеворлар ҳам «мункиллаганича» турибди. Фақат оғиздаги ваҳимаси зўр эди зилзиланинг: «Тўп отандай гумбураб келиб, бир кўтариб ташласа, эсхонам чиқиб кетибди-я! Йўқ, олдин шифтни бир гижимлаб, тоқиларни шақир-шуқур обориб-опкедью кейин бутун бошли уйни писта пучоқдай...»

Ишқилиб, мана шунақа гаплар, текинга сотиб олса бўладиган воҳамалар:

Қариндошлар ҳам тинч, «худо-обло» деб ўтиришган экан.

Аммо шаҳарда юзлаб чодир уйлар тикилган, девори ёрилиб, сувгои кўчган, мўриси учиб, тахмони ташлаб юборган омонат уйлардан ҳамма кўчириб чиқариламоқда эди. Кеча ҳеч ким номиниям эшитмаган зилзилашунослар бугун энг мўътабар кишилар. Бунинг устига ҳукумат бошлиқларининг зудлик билан учиб келгани, Ташкент қайта қуриладиган бўлиб, бутуниттифоқ қурилиш майдонига айлангани... ҳаммасидан ҳам ошиб тушди кейин билсак. Зилзила ҳам юта олмаган болалик юртимизни аждаҳодек ўз комига тортаман, деб турган бошқа нарса боракан. Сезмаган эканмиз аввалига. Дўст — дўстнинг бошига иш тушганда келади-да, деб тасанно айтаверибмиз. Ку-уш дўвор эканмиз, ошнажонлар.

Йигирма кунлар ўтиб қайта бир келсам, қай кўз билан кўриб, қай қулоқларим билан эшитайки, Каттабоғдан — ота-боболаримизнинг маконидан кўчадиган бўлибмиз. Бир биз эмас, Чилонзору Новза, Чулпон-отаю Хирмонтепа, Муржуману Тувак — барчаси кўчаётган эмиш — Қурбақабоду Қанглидан янги жой кўрсатилганмиш. Шўринг қургур, ўзбек. Думда тура олармиди. Умри участка қуриш билан ўтиб кетса — кетадики, ула қолса рози бўлмас.

Келсам, занжидай хунук бир қора хотин (Ҳабира дейишди отини кейин ҳайиқибгина. Қаранг, ўзбек экан шўям) шляпали, оқ ёқаи казоказолару қизил шапкаиларни уйма-уй бошлаб юрибди. Кўчишга, жойни бўшатиб беришга қўл қўйдириб оляпти. Йиги-сиги қилганларга унинг пўписасини кўрсангиз.

— Нега кўзёш қиласиз?! Ойиззи маҳрига тушибдими бу ер?! Ўзи берган — ўзи олавуради ҳукумат! Истамасангиз, ана, думга чиқасиз! Сувга сийиб ўтиравурасиз...

— Вой, улай, кофир булиб-а? — дейди уй эгаси.

— Булмаса, кўрсатган жойни мингирламай олаверинг. Нима, бузволдиганим йўқ? Ана, танка турибди, солдатлар турибди, айтгайми, бирпасда юмалоқ-ёстиқ қилиб беришинми? Дод-вой кимийсизми?

— Йўқ-йўқ, худо хайрингизни берсин.

— Эртагайм кириб юрмай. Мени биласиз-а?

— Вой, билмай ўлибмизми...

Ана уша ўзимиздан чиққан қора Ҳабира бош бўлиб, бояғи мавзелардаги ҳамма хонадонларни янги жойлар — ростакам Қурбақабодларга садақат билан кўчириб берди. Аммо унинг шунча хизматлари нимага тақдирланмай қолди, Тошкентнинг бирор кўринарли ерига уша хотинга неча бирон ҳайкал қўйишмади, ҳеч тушуна олмайман. Афтидан эл огзида юрадиган «Қо-оч, Ҳабира кевотти» деган латифа монелик қилган-ов.

Ишқилиб, нима бўлса-бўлди, қайси ёзгимиз учун жаннатдай жойларимиз остин-устун бўлиб, сою тепаларимиздан, каттабоғу тўтзору ноқзору ёнғоқзорларимиз, қовунполизу бедаяларимиздан нишон ҳам қолмади. Ҳаммасини яъжуз-маъжуддан ҳам ўтадиган темир ялмоғиз ютди-юборди.

Уша — Олмазордан тушиб келган аравамиз тўнтарилай деган йулни ҳам, кўприкни ҳам, тоқиларимиз оққан Иззани ҳам, чопиқчи қизлар номаҳрам кўзлардан беркиниб чумиладурган хилват жойини ҳам — Барча-барчасини Худойим куп кўрди. Сулаймон пайгамбардан қолган Барзан сингари отлар учиб юрадиган сойлар, утлоқлар, бедаялар ҳам, ҳатто уша машҳур от кўмилган жаргача йўқликка кўчди.

Бўзсув бўйидаги у ертўлалар, Каттабоғ ичидаги изи йўқолган қароргоҳ, икки бор ёр-ёр айтиб узатилиб бориб, икки бор ҳам бахтини топмаган Маргу кеннойим йўқолган уша Тегирмон кўчаю Тегирмон бошидаги азим қора толар, тегирмоннинг ўзи ҳам йўқолиб, бир эртака айланди-қолди. Уша биз мол боққан сойларнинг чимларигина умрбоқий экан, улар кўчириб кетилиб, Қизил майдону Тупроққурғондаги «Нажот қалъаси» деб аталмиш бинонинг атрофларига ётқизилади, қолгани тошқурғонлар тагида қолиб кетди мангуга. Оллоҳ ўзининг каломида, агар биз истасак, сизнинг уринингизга бошқа қавмини келтириб қўямиз, бу бизга осондир, дейди. Аввалдан огоҳлантириб қўйган экан-ку, биз ўзимиз гумроҳлик қилган эканмиз. Акамни, Маргу кеннойимни, Баҳридин акамни, аввалроқ Абдурахим эшон поччани ва яна бир гуруҳ кишиларни шу Яккабоғу Каттабоғдан чиқариб юбориб, кейин офатини юборгани-чи? Худди Нух, Лут қавмлари устига бало ёғдиришдан олдин кўрган тадорики каби эмасмиди бу? Янаям бизни Ўзи асрабди, қайси савобларимиз, тоат-ибодатларимиз эвазига қарам қилибди — билмайман. Мен буларни тасаввур ҳам этмаган эдим аввал!

Ҳамма қатори янги берилган жойга йиғлаб-сиқтаб, бир амаллаб бошпана тикалаб юрган кезларим ишхонага бир одам қўнғироқ қилиб қолди.

— Ассалому алайкум. Маъзур туттайсиз. Ўзлари Мақсудхўжа жанобларими? — деди у симнинг нариги томонидан ширин бир ўзбакий талаффуз-ла.

— Ҳа, менман, — дедим кимлигини билолмай.

— Маҳмудхўжа ўғиллари-а? — деди янада аниқлаштириб олди у.

— Топдингиз.

— Яккабоғлик экансизлар. Кейин Каттабоғга кўчмишсизлар...

— Шундай-шундай, — дедим таажжубланиб. Унинг бу саволлари хотираларимнинг алақайси саҳифаларини титкилаб юборди ва юрагим ҳаприқа бошлади.

— Волидангиз... ҳаётмилар? Адашмасам, исми-шарифлари Саломхон машиначи эди?

— Алҳамдулиллоҳ, ҳаётлар, — дедим ҳайратим баттар ошиб.

— Пошша опангиз, Ойпошшахон, Ҳидойхон, Ҳабирахон, Жураҳон, Муборахон атамни холаларингиз...

Бу ёгини мен давом эттирдим:

— Қўлдошхўжа, Исмонхўжа, Кенжахўжа деган тоғаларим...

— Ҳеч кимни унутмадиларми, биродари азиз? — у тили-талаффуздан ҳам бу ерлик одамга ўхшамасди. Лекин ҳаммани таниши, билиши қизиқ.

— Бу омон қайтталари. Яна урушда бедарак кетган тоғамиз булғучи эдилар. Исоом тоғамиз... — шундай дедиму бирдан ич-ичимдан бир ҳаприқиш босиб келди.

— Тоғам... тирикмилар?.. Сиз...

— Йўқ, мен шундай ном-нишонсиз кетганлар яна борми... демоқчи эдим?

Кимдан мужда келтирди экан? Акамданмикан? Мен баттар ҳовлиқиб қолдим,

— Сиз кимни сўраяпсиз? Султонмурод акамни ё Олим акамни?

— Олим?.. Ким у?

— Султонмурод акамнинг шундай укаси булғучи эди... мелиса ўқишига кирган... бир кўришиб... шу кўйи йўқ бўлиб кетди. Қўлдош тоғам у ҳақда биронта маълумот тополмадилар кейин.

— Йўқ, биродар, эшитмаган эканман, — деди у тан олиб. — Аммо акаси ҳақда...

— Сиз... сиз у кишини биларми эдингиз?

— Оз-моз. Аммо довругини кў-ўп эшитганмиз, — деди у фахрланиб.

— Қаерда, айтнинг. У тирикми ўзи? Маргу кеннойим-чи? — дедим ютоқиб. У негадир жим қолди.

— Нега индамайсиз? У киши тирикми ўзи?

— Мен уша ёқдан мужда келтирган бир элчман, холос, биродари азиз. Майли десангиз учирашайлик.

— Жон-жон дейман-ку.

— Сизни куп изладим, — деди у яна. — У мавзелар йўқликка кўчганидан беҳабар эканмиз биз.

— Ҳу-ув, — дедим ичларим куйиб, тутуним ўрлаб. — Нимасини айтасиз, биз йўқотмаган нима қолди ўзи?.. Ҳаммамиз тариқдай сочилиб кетдик-ку. Бир мушт қилиб йиғадиган мард қани энди?!

— Ундай деманг, сиз туфайли ришталар уланса, шояд топишиб кетсангизлар... — деди у таскин бериб.

— Лекин сиз кимдан мужда келтирганингизни айтмадингиз ҳали, — дедим мен кистаб.

— Кўришайлик, кейин... Мен сизни, Мақсудхўжа жаноблари, ишхонангиз рўпарасида, фаввора одида кутсам...

— Ҳозироқ чиқаман!

— Шошманг, биродари азиз. Агар мумкин бўлса, бир қўлингизга газет олволингиз. Шуни-да тиззангизга уриб-уриб турсангиз... мен таниб борсам...

— Майлин...

Ҳаёлларим минг ёқларга бориб келади: ким бўлиши мумкин? Кимдан мужда келтирган экан? Акамдан бўлса, симдаёқ айтмасми эди? Нимага андиша сақлаб турибди? Кимга тегишли, ким юборган одам ўзи у? Яна ҳамма холаларим, тоғаларимни билиши қизиқ?

Кўриб ола қолдим. Тўғрироғи, у мени таниб, келиб сўрашди.

— Сизми, мени-да интизорлик-ла кутаётган битикчи биродар? — деди у лабининг четида ширин жилмайиб туриб. У турк фуқароларига ўхшаб башанг кийинган, калта соқол-мўйлов қўйган, ёшига нисбатан анча тетик, юзи ҳам нуриликкина, тоза ўзбек лаҳжасида сўзлагувчи хорижлик эди.

— Биз ота юрта меҳмонмиз. Хайрият учратдим. Топмай-ла кетаманми деб қўрққан эдим, — деди янаям сиқидиладан.

— Хуш келибсиз, ола кетай бутун ҳовлимизга. Меҳмоним бўлинг. Бир кеча отамлашайлик, — дедим мен ҳам яқин тортиб.

— Насиб. Келармиз бир гал. Бу кеч ҳамроҳлар-ла Маргилонга жўнамоқни аҳд этиб эдук. Айбга бутормайсиз, — деди у қўлимни иссиқ қисиб.

Биз фаввора атрофини айланиб ўтиб, тулу гулзорлар оралаб кетдик.

— Сизни «Азиз инсон» аталмиш битикингиздан, она юртингиз тавсифларидан танишибди улар. Уша машиначи Салом кеннойининг ўғилларидан бўлак киши бундай ёзмагай, дейишди.

— Ким, Маргу кеннойимми? — дедим ялт этиб юзига қараб.

— Тошдингиз, — деди меҳмон таажжубланиб ва ҳайратланиб. — Камина уша Марғуба отиндан дуои саломлар келтирдим.

— Шуни айтмайсизми? — Мен меҳмонни шарт қучоқлаб олиб, гир айлантира кетдим. Сўнг қўлларига ёпишиб, юзларимга суртдим. — Бизни нечоғли севинтирганингизни билсангиз эди, афандим! Рухсат этинг, бўйларингиздан бўйлай. Сиз бизга азиз одамлардан севинчли муждалар келтирибсиз. Бошимизни қўкка етказдингиз. Энди сизни ҳовлимизга олиб кетаман. Йўқ деманг, афандим. Ойим эшитсалар, хафа бўладилар.

У ҳам эриб кетиб намланиб келган кўзларига рўмолчасини босди:

— Чиндан-да Худованди каримнинг даргоҳи чексиз, инояти чексиз. Ўзи иноят этмаса, биз қандай қуришар эдук, топшар эдук? Ўзига чексиз ҳамдар бўласин, — дея мен билан қайтадан танишинга тушди. — Биз Жиддага бориб қолган ўзбеклармиз. Мен Содиқхон Умархон ўғиллариман. Тужжорман. Сиза қадрдон кишилар ила кўп яқинмиз. Улар Қашқардан келишган.

— Ким, Сулатмурод акамми? — дедим у киши ниманидир айтишни истиҳола этаётганини сезиб. У жавобни орқага сургани сайин ичим қизиб боряпти.

— Йўқ, Мақсудхўжа жаноблари. Мендан бериб юборилган омонат боя камина исми-шарифларини айтган бону ила Баҳридинхўжадур. Биз у киши ила ога-инидекмиз...

— Ким, ким билан дедингиз? — Бу хабар мени тамоман гангитиб юборди.

— Баҳридинхўжа. Сиз у кишини танишингиз керак, Мақсудхўжа жаноблари. Холаваччангиз...

Ҳар нарсани кутсам кутгандирман, лекин бунақа хабарни кутмаган эдим! Маргу кеннойимнинг акам билан қочиб кетиб, биринчи никоҳидаги куёвини шунча йилдан кейин топиши, у билан туриши... ақлга сигмайдиган нарса эди. Балки бирга турмас ҳам...

— Шошманг, кеннойим у кишига турмушга... чиққанми?

— Ҳа, Мақсудхўжа жаноблари. Кўндан бери, Баҳридинхўжа Қашқардан қайтгандан берли. Олди ўғиллари эр етди ахир...

— Мен ҳеч нарсага тушунолмапман. Мени кечирасиз-у, бундай бўлиши ақлга сигмайди.

— Нера?

— Чунки... биласизми, у кишини никоҳ кечаси облочилар босиб, ўғрилар отиб қўйишган. Акам ўлигини топдириб жаноза очтирган. Тушуняйсизми, жаноза очилиб, кўмиб келишган...

— Нима дедингиз, кўмиб келишган дедингизми? — Бу гапларим меҳмонга ҳам таъсир этиб, юзлари ёришиб келди. Сўнг ниманидир аниқ эслаб, илкис бошини кўтариб, мулоғим жилмайди. — Ҳа, Мақсудхўжа жаноблари, мен-да бир учини эшитганим бор бу тарихни. Баҳридинхўжа айтиб эди бир.

— Айтиб эди?.. — Мен ҳамон ҳеч бирини тасаввур эта олмасдим.

— Ҳа-да, — у майин жилмайганча менга тушунтиришга чоғланди:

— Уша овлочки деганингиздан қочиб боришайтиб жўраси нуқул: «Мен энди ўлдим! Тутди — олиб кетади. Етимнинг ҳоли шу экан, ўртоқ», дермиш-да, йиғлармиш. Йиғлармиш-да, ўлдим ўртоқ, дермиш.

— Хўш-хўш.

— Шунда улар — икки ўртоқ энгил алмашибдилар. У куёвлик тунини кийибди, бу...

— Ё Оллоҳ! — дедим бошимни чангаллаб ва шу турганим қўйи туриб қолдим. Нотаниш меҳмон атрофимда гиргиттон бўлар, елкамдан суюб, кураklarимни силаб:

— Сизга не ўлди? Ҳой, Мақсудхўжа ўғиллари, ўзингизни тутинг. Оллоҳ ўзи асрагай, — деб юпатар, таскин берар эди.

Менинг кўз олдимдан эса, сочини юлиб «Баҳридиним»лаб остона мушглаб ўтирган Асол холам, қизил алвон ўралган тобут кўтариб келаятган акаларим, унинг олдидаги Қўқон аравага чандиб ташланган калласи хумдек, ўзи чала тугилган боладек Парии бебахтлар ясов тортиб боряпти. Мозоротта қўйиб келаятганимизда йўлимизни тўсган аскарларми-ей, Бўзсув бўйларига ташланган десантчиларми-ей гир-гир айланиб ўтаверади, ўтаверади. Гоҳ ўзим қорахат кўтариб келаятган бўламан, гоҳ кўз олдимда ҳов ўшандагидек бўлиб кўкиш нур туриб олади. Секингина йўлак четидаги чим тўшамга қўкиб қўяқолдим.

— Туфа-туфа, қўрқитиб юбордингиз-ку, мезбон жаноблари. Мени-да кечирасиз, маъзур туттайсиз, ножуя хабар етказган бўлсам...

— Ундаймас, ундаймас. Сиз мени маъзур тутинг. Ташвишга қўйдим сизни, — дедим узрхоҳлик билан. — Бояқиш Асол холам кеч туши деғунча номини атаб чақирганлари-чақирган эди. Кўнгиллари сезарканми, тавба.

— У киши... ҳаётмилар? — деди меҳмон ҳайқибгина.

Мен бош чайқадим:

— Афсуски, зор-зор йиғлаб, эсларидан айрилиб, қазо қилиб кетдилар.

— Худованди карим ўз раҳматига олган бўлсин ул мушфиқани, — деб дуо қилади у.

Мен эсам, шу ўтирганим қўйи, қаршимда чўккалаган хорижлик меҳмонга ҳайқибгина, сўрашга-да тилим бормай, саволчан тикилдим: қани уша мактуб, берсангиз берақолинг...

У ҳам тушунди ва қўйин чўнтагидан оппоқ хорижий хаттилоф чиқариб узатди:

— Мана, ҳаммаси шунда битилган. Сизга аталган омонатни эсон-омон етказганимдан Оллоҳга шукрлар айтаман, — деди ва илтижоли тикилди, — фақат бир илтмос, Мақсудхўжа ўғиллари?..

— Айтинг.

— Буни уйга бориб, сўнг очгайсиз.

— Нечун?

— Шуниси маъқул. Ҳарқалай...

Рози бўлиб, бош силкидим.

— Раҳмат, — деди у.

— Сизга-да раҳмат. Шундан шўёққа излаб, қидириб-ла келганингиз учун. Биз учун азиз кишилар ҳақида мужда етказганингиз учун, — дедим мен сал ўзимга келиб. Сўнг хайралишиб, ажрашдик. Мен ишхонамга, у эса мусофирхонасига кетди. Мен қайтаяпману ичим гурмиш-лаб кетяпти, қачон очаман, ўқийман деб. Меҳмон нега бундай деди? Фақат ҳовлига етволиб ўқийсиз деди? Менга бир нарса бўлиб қолишидан қўрқдимми ё чинданам бегона кўздан нарироқда ўқийдиганми? Унда (хунук десамми, дахшатаи десамми, балки жудаям хурсандчилик ато этадиган) қандай мужда бор экан?

Ҳаяжондан қўлларим қалтириб кетяпти. Энг салқин, ичкари уйга кирволганман. Дарпардаларни очворай десам, уйдагилар тинчликми

деб қолишлари мумкин. Устига устак, аёлим нима-нима, кимдан экан, деб ҳоли-жонимга қўймаслиги мумкин. Мен эса, ўспиринлигим, биринчи муҳаббат у бутунлай йўқликка кўчган даврларим шоҳиди, мен учун энг азиз кишилар — акам, кеннойим ҳақда узоқдан бир мужда келтирган хатни еру кўкка ишонмай, уни қандай очаримни билмай турибман.

Хаттилофнинг узи бир гаройиб. Оппоқ, йилтироқ қоғоздан чўзинчоқроқ қилиб, худди тақинчоқлар соладиган қутичанинг эни, бўйидай этиб хаттилоф ясалган. Устига бир чиройли, нозик тамгалар — уч кунлик янги туққан ойу алақандай гул юлдузлар буржи туширилган. Босма араб ёзувлари ҳам худди нақшдай хаттилофни безаб, кўрк бўлиб турибди. Аммо мен оми уни қани энди ўқий осам, тишим ўтса. Ота-боболаримиздан қолган бу ҳарфларнинг ҳар нуқтаси ортида қандай олам яшириниб ётганини бир Оллоҳ билар, мен эсам чексиз жар ортига итқитиб юборилган болакайдай ночор-нотавон эдим.

Бирдан юрагимда ҳадик уйғониб, ўзимни янаям ожиз-нотавон ҳис этдим: муждаҳат ҳам шу ёзувда бўлса-чи?..

Бир қайчи топиб, хаттилофнинг чеккасини қирқдим. Ичидан бир варақ хат (Во дариг! Чинданам мен кутган ёзувда) ва яна туморхат (хат ичидаги хат) чиқди.

Қай бири кимдан экан? Ўзимни койирга сўз тополмай турибман. Эҳ, биз шўрпешоналар. Ўзимизни зиёли санасак-да, оталаримиз ёзувини ўқий олмасак! Мен умримда биринчи марта бошқача бир алам туйдим. Қаттиқ алам. Мен учун энг азиз кишилар ишониб, хабар топганларидан бошлари кўкларга етиб бир мужда йўлашса-ю, мен уни ўқий олмай ўтирсам!.. Оми одамдай, нотавондай... Шу қадар биз гумроҳ бўлдикми? Бошқа ёққа, бошқа қавмга шу қадар эргашиб кетдикми, томирларимизни унутдикми?

Нима қилдим? Бировга ўқитаманми энди? Балки биров билиши лозим эмасдир, махфийдир... Начора, ўзга иложим ҳам йўқ эди.

Дарвоқе, Қулдош тоғам-чи? Негадир кўнглим чопмади. Тоғам бу тарихни яхши билмай (у пайтда урушда юрганларини унутиб қўядилар, шекилли), ҳаммиса Султонмурод акамни ёмонотлиқ қилиб келадилар. «Почча, оқламанг уни! Саёқ юриб кетган унингизи! Охири ҳам зотимизга ярашадиган иш қилиб кетмади. Бировнинг никоҳидаги ожизани йўдан уриб кетиш, Худованди Карим ҳам кечирмайдиган гуноҳ!» деб гапларини маъқуллаганлари-маъқуллаган. Бу хатни опчиқсам, бир кара энсалари қотса керак. Яхшиси... йўлакай бозор-ўчар қиламан-да, Бирликка (ўша собиқ Қурбақабод) ўтиб, Нусрат поччани зиёрат қилиб келаман. Анчадан буён борганим йўқ, хурсанд бўладилар. Кейин, у киши тушунадилар ҳам...

Борсам, почча, иккала енглари шимариглик, қўлларида бўйни узун, жўмраги ундан узун эски мис обдаста (ҳойнаҳой Бобур замонидан қолган, ўзлариям: «Она томондан Бобуршоҳнинг тоғаларига бориб туташамиз. Бобуршоҳнинг тилла бандли қиличини ойимгилар сандиқларида асрагувчи эдилар, шўроларнинг ков-ковида олиб чиқиб кетишган, деб айтиб ўтирардилар)... ўша қадим обдаста, таҳорат олиб, ҳовлида келётган эканлар, кўриб, юзлари ой балқигандай ёришиб кетди. У кишининг юзлари шунақа, камдан-кам тақводор одамларга насиб этадиган бир нур ичдан жилданиб тургани-турган. Ўзларининг ҳалим тортиб кетганлари-чи, аввалгиданам ширинсухан бўлиб қолганлари-чи? Ойим бу ҳаммаси намоздан, тақводор дейдилар. Агар хабаш ҳам Нусрат поччадек тақводор бўлса, унинг ҳам юзи шунақа кўҳлик тортиб кетар эди, деб қўядилар.

— У-у, қарогим, қарогим. Томиримнинг томири, Маҳмудхўжанинг учоқбони. Кел, бўтам, кел. Ўзи кипригим учиб турувди, кимни кўрарканман, деб турувдим. Саломхон эсон-омонми, боаларинг тинчми, узинг Тошканга қайтиб, ишларга жойлашиб кетдингми? Ҳай, яхши

йўқлаб келсан-да. Балли, балли, ота угил, — дея алқай кетдилар. — Ҳой, Санобар, қара, ким келти, бизни йўқлаб. Ҳе-ей, бола-я... бозор қилиб, нарса кўтариб юришинг нимаси? Биз дийдор қулимиз, оқибат қулимиз. Қаричилик, ўзимиз етолмаймиз, соғинамизки у ёғи йўқ.

Ичкаридан фариштадай булиб, юзларидан уша-уша мулойимлик, нур ёғилиб, холам чиқиб келдилар.

— И-и, уни қаранглар, сингилгинамнинг ёлғизгинаси, ишонган боги, суянган тоғи-ку. Вой холагинанг ўрилсин. Бўйларинга қоқиндиқ. Қандай шамоллар учира қолди. Саломхон яхшими узи, нимага опкелавурмадинг ойинг?..

Дастурхон ёйилиб, чой келгунча почча ҳам аср намозини ўқиб чиқдилар. Биз салом бериб, ўрнимиздан турдик. У киши ҳарсиллаб-пишиллаб алиқ олдилар:

— Ваалайкум ассалом ва раҳматуллоҳу ва барокатуҳ. Кў-ўп яхши иш қипсан-да келиб. Биз ҳам ганиматмиз, шунақа йўқлаб туринглар. Ўзилишиб кетмайсизлар кейин. Балли-балли. Қадамларингга ҳасанот. Қани, ол, манави ноз-неъматлардан. Энди бизники будди. Қисинма, етказганига шукр.

Сўнг холам туриб, уй ишларига уннай кетгач, почча менга маъноли назар ташлаб олиб:

— Хў-ўш, нечук, қандай шамоллар учирди? Қанглиларда тинчликми? — дедилар.

Мавриди келганини англаб, уятлигина бош сикидим:

— Шу, ичимга сигдиролмай-сигдиролмай... Сиздан бўлак кимга ҳам бордим, деб... келавурдим.

— Йўғ-э? Яхшилик хабарми ё? — дедилар сал хавотирланиб.

— Яхшилик ҳам гапми, почча! Суюнчилик...

— Ё Оллоҳ! Суючиликка етказсин ҳамманиям. Кўзим беҳуда учмаган экан унда...

Қари одамнинг юрагини ёриб юбормайин деб, гапни узоқдан бошладим:

— Йўқотган одамларимизнинг дараги чиқибди, почча. Ишонасизми, шунга?

— Кимларни айтмоқдасан, Мақсудхўжа? Қаердан олдинг бу гапни? — У киши хумдек бошларини чайқаб, ўзларига бир ярашган соқолларини бармоқлари билан дамо-дам тараб қўйдилар.

— Хорижда қолиб кетган қариндошларимиз... мужда йўллашибди.

Почча ҳовлиқиб қолдилар.

— Субҳоналлоҳ! Ким экан? Султонмуродми?

— Йўқ, Баҳриддин акам.

— Астағфируллоҳ! Қайси Баҳриддин? Мукаррам поччанинг...

— Ҳа-ҳа, Асол холамнинг ёлғиз дилбандидан...

— У ахир...

— Йўқ, ўлганиям бекор экан, қора хатиям, почча.

— Ё қодир Оллоҳ! Ло ҳавла вало қуввата... Ўзи асраган эканми?

Почча ҳайратланиб, мамнун тортиб юзимга тикиддилар.

— Асраган экан, мана мактублари. — Мен кўйин чўнтагимдан муждахатни олмоққа тутиндим.

— Очиғи бундай ёзувларга тишим ўтмай сизга олиб келавурганим, почча.

Мен у кишига ёлғиз варақдаги хатни узатиб, туморчасини ҳар эҳтимолга қарши гилофиди қолдирдим.

— Ҳай-хай, кўп табарруқ ерлардан, пайгамбаримиз юртларидан мазор босиб келган экан-ку. Кузга тўтиё қилса арзийди-ку! — Почча азабазза кузларига суртиб, ўшиб қўйдилар, кейин хатни ўқишга тушдилар: «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм.

Узо-оқ ва жондан-да яқин ота юртга, биз мусофирдийдалар чўнг

согинган у азизлара етиб маълум бўлсинким, бизким азда ва жалла Тангри таолонинг марҳаматино инояти-ла бу муаззам мамлакатнинг муборак Жидда шаҳрида истиқомат қилаётимиз. Асли таваллуд юртимиз Тошканда мусулмонободда Яккабоғ, Қангли отли жаннат манзиллар бор эдиким, биз ўша дийрда эр етиб, падали бузрукворимиз ҳамда волидаи меҳрибонимиз, қон-қардошлар бағрида ўйнаб-кулиб юрган инсонлар эрдик. Худовонди Карим тақдирда ёзгани шул эркан, қиргин-барот жангтоҳлардан-да омон чиқорди, кў-ўп саргардонликлар сўнгида, шукрим, шул юртада кўним топтирди...»

— Мошаоллоҳ-мошаоллоҳ! Узи асрайман деса, шу экан-да. Қирқ йил қиргин бўлса асраркан-да, — дедилар почча қудрати илоҳийга иймон келтириб. — Чиндан-да барча ҳикматлар Ёлғиз Ўзига хосдир. Бизга нима ҳам берилабди. Парни отиб қўйганман деса, ишониб-ла ўтирибмиз. Жаноза очиб, кўмиб-ла келиб юрибмиз. Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ. Мирҳомид қора хат келди деса, унғаям бир ишонибмиз. Бу эса у ёқда экан. Ё қудратингдан.

Почча нафас ростлаб олиб, кўзойнакни тўғирлаб қўйдилар-да, яна ўқинишга беридилар:

«Укагинам, жигаргинам Мақсудхўжа. Сен ҳақингда келинонинг кў-ўп ёлдайди. Асол ойимни, Салом холамларни эслаб, кў-ўп эси кетади. (Хў-ўй, кўр тақдир-а, Асол онам кўниминг дардида куйиб адо бўптилар, деб қўйдилар почча.) У жаннатий боғлар, сойларни, болалигимиз кечган маъволарни қайтиб бир кўрсагу, сўнг жон таслим этиб, омонатини тошпирсақ, майли эди. Беармон кетардик. Аммо қайтарга қани йўл, сиз азизларнинг дийдорингизга етарга қани имкон?»

Балки Оллоҳим тирик қолдиргани, никоҳимдаги Марғубонунни қайта етказгани эвазига сизлар ила дийдорни қиёматта қолдиргандир. Яна Тангрининг узи яхшироқ билгай...»

— Во-оҳ! — деб юбордилар почча. — Ўша келин, кашмири келин бориб-келиб, қочиб-қувиб, Султонмуродгамас, унга насиб этибдими? Ё қодир Оллоҳ! Бу не суйоат?!

«Сенинг ёзган битигингдани у таниш тасвирлар, азиз юртимизнинг тиниқ суврат-чизгиларидан таниб қолдик. Сен жимитдек болакай, Салом холамнинг қорақўз кенжаси — накана парини ёзувингдан, Қанглиу Аччи тасвирларидан, қиссангдаги одамлардан таниб олдик. Таниқли одам, катта ёзувчи етишибсан, деб ўзимиз ҳақда шу муждани йўладик. Шояд сен ўз жигаримиз булиб чиқсанг. Эртаю кеч дуои жонингни қилиб ўтирибмиз.

Зора у муштипаргина волидамиздан, холалариму тоғаларимдан бирон мужда олосам, деб Тангри таолога муножотлар қилиб қолгайман.

Шунча мушкулларимизни осон қилган ё Оллоҳ!

Ризқимизни кенг, қалбларимизни ўзингга муҳаббатли қилиб қўйган ё Оллоҳ!

Бу жудолик манзилида ўзингнинг энг сабрли бандаларинг қаторига қўшиб, иноятларингни дариг тутмаган, ё Олло! Бу сўнгги илтижоларимизни-да ўзинг қабул айла! Жигарларимизнинг дарагини ўзинг чиқариб турибсан, улар билан узулган ришталарни-да боғлашга, юз куришга ўзинг йўл бер, ижобатлар қил. Дийдорни охиратта қолдирма.

Ассалому алайкум, туғушқонларим.

Муждахатта азиз келинонингнинг номасини ҳам қўшдим. Ундан сизга кўндан-кўп дуои саломлар ила, Баҳридинхўжа Мукаррамхўжа ўгли. Жидда, сафар ойи.»

— Хў-ўй, дариг! Биз йитди-кетди деб юрганларнинг хабари чиқиб турганда Султонмурод жигаримиз қайларда қолди экан?... Тегирмонга тушса бутун чиқадиган йигит ном-нишон бермаса-я ўзидан. Лхир, қанча

йил, қанча замон кечяпти. Ёмон бўлди, ёмон. — Почча бир таъсирларниб кетсалар, тўхтатиб бўлмасди: бош чайқаб-чайқаб, энгаҳ силаб-силаб, бир гапни такоррайверар, «хў-ўй»лаб қолар эдилар. — Хў-ўй, ёмон бўлди, ёмон. Уят бўлди, уят, увол кетди, увол...»

— Шошманг, почча, бу ёқда яна биттаси бор хатнинг. Балки ундан бир дарак чиқиб қолар, — дедим тумор хатчини узатиб: — мана.

У киши хатчини олишга олиб, тараддуланиб қолдилар.

— Дарвоқе, бу кашмири келинимиз... данми? У Жиддада қайдан пайдо бўлиб қолибди аёл боши билан? Биров билан кетиб биринчи никоҳидаги эри билан топишиб турса — жуда қизиқ-ку! Ё астағфируллоҳ!

— Ўқинг, ўқиб кўринг. Балки бирон гап айтар, — дедим шошириб.

— Валлоҳи аълам, Худо ҳаққи, ҳеч нарса тушунолмадим. Нима бу — кўр тақдирми, ё азал ёзмишдан қочиб бўлмас деганларими? — Почча каттакон кафтлари билан от юзларини ишқаб, соқолларини тутамлаб-силаб қўйдилар-да, тумор хатни очдилар.

«Бисилоҳир раҳмонинг роҳимини.

Бизни йўқотиб қўйиб, Худовонди Каримдан муждалар сураб етган сиз азизларга дуои саломларини йўлагайман.

Азиз қайним, қайнижоним. Бу менман: ушал еру кўкка ишонмаган Марғу келинбувингизман. Оллоҳ бизнинг ризқу насибамизни шул ёқларга сочган экан, Ўзига мингдан минг адад шукрлар бўлсин, шул шаҳарда истиқомат этиб турибмиз.

Қайним, қайнижоним, сиз тушунгайсиз. Бир оғиз сўзимдан не демагимни ёлғиз сиз англаб етгайсиз. «Қул лан йусийбано илло мо катабаллоҳу!» — «Оллоҳ таоло тақдир айлаган нарсагина бизга насиб бўлгай» — ортиги ортиқ эркан.

У киши (акагинангиз)... кўзлари очик кетди. Ўз юртимизда етмаган тилакларига етай деганда Шарқий Туркистон озодлигини кўриб-кўрмай шаҳид кетмак бор экан тақдирларида. Маршал Соғуний тарафдорларига келиб қўшилган эдилар. Баҳридин акангиз тирик эканларини эшитгач, ёлғиз умидлари Оллоҳ йўлида жиҳод этиб, шаҳид кетишу жаннатига тушиш булиб қолди. Ўзини утга урган парвонадек, кофирлар тўдасига ташлана-ташлана, охири ниятта етибдилар. Бир замонлар Ёқуббеклар шу йўл, шу доволардан ошиб келиб, Қашқарда давлат қўрган, деб айтар эдилар. Тарихни қара, тақдирни қара, энди биз келяпмиз, дердилар. Йуллари ҳам, ниятлари ҳам бир чиқди. Гўрлари ҳам (илоҳим, жаннат боғчаларига очилган бир дарчадек нурга тўлсин!) Қашқарда қолди, қайнижоним. Асрай олмадик у кишини. Мен боққишни ланбатламагайсиз. Фақат ёлғиз утинчлари: «дийдор қиёматта қолди Марғу, сени жаннатда топмоқни Худовонди Каримдан сўрагайман», дебдилар у зот, шу бўлибди утинчлари...»

Мен ўзимни зўрга босиб ўтирибман. Ичимда: «Ё Худо, унинг ниятларини мустажоб қилгайсан!» деб ўкраб юборгудекман.

«Мен бахтиқарони кечиргайсизлар, кечиргайсизлар. Шундай қарчигадек одам, саркарда бўладурган зот эсиз кетди. У юртларга лозим эрмасмиди узи?! Лозим эрмасмиди шу ёқларга буйламасақ?..»

Қайнигинам, қайнижоним! Менинг сизга ёлғиз утинчим — шул гапларни бир китоб этиб, юрта етказинг. Токи жудолик манзилидаги бизнинг бу қиссамиз пинҳон қолмасин. Қолмасин.

Худойим шу қиссана битмақда Сизга куч-қувватлар ато этсин.

Айтмоқчи: қўшимча тафсилотларни Чаман акангиздан сўраб-билиб олурсиз. У киши хижрат давомида охиригача биз-ла бирга бўлдилар. Кейин юртга қайтиш тадорикда юрган эдилар. Кўринмай-ла қолдилар.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барокатуҳ!

Кўзимда жиққа ёш билан, туриб кетаримни ҳам, бош кўтариб поччага қараримни ҳам билмайман. Лекин ичим куйиб кетяпти, ёниб

кетяпти. Аламимни кимдан оларимни билмай, шундай хўрлик босиб келяптики...

— Чаман дегани?.. — Почча кузимга қараб, аҳволимни тушуниб, бир дақиқа жим қоладилар, ўзлари ҳам таъсирланиб, огир кўзголиб қўйдилар. Сунг яна сўрадилар: — Чаман дегани ўша айрилмас дўстими? Уям бирга эканми?

— Ўша-ўша, почча, ўша... — «Нобақор» демоқчи бўлдим-у, айтолмадим.

— Сен уни алақачон қайтган деб ўйлайсанми? — Дедилар почча ҳайратланиб, — келса кўриниш берса керак эди.

— Кутинг, шояд мингта баҳонаю тавба-тазаррулар билан кириб келса, — дедим кесатиб. Дарҳақиқат, шунча пайтдан бери бир хабар бермагани менинг जिғибийронимни чиқарар эди.

Почча бош чайқадилар:

— Дунёда гумондан ёмон нарса йўқ, сен ундай ўйлама биров ҳақда. Гуноҳ бўлади.

— Одамга алам қилади-да.

— Йўқ, сен аламнинг ичингга ют. Султонмуроднинг ёзуғи шундай бўлса, бандасида айб йўқ, — дедилар почча сўзга ўрин қолдирмай.

Аммо мен ўзимни тия олмадим:

— Ўша бандаси сабабчи бўлса-чи?

— Уни-да сабабчи қилиб қўйган ким — Оллоҳнинг ўзи.

— Улуғ гуноҳга ботганини билмайдими?

— Балки билгандир. Ёлғизлик қилгандир. Қули калта қолганидан ич-эттини еб юргандир. Бировга осон тутиб бўлмайди, жиян. Ҳали келса, эшитармиз — билармиз.

Мен «қайдам, биламим-ов» дегим келди-ю, жим қола қолдим.

Почча хатни хонтахта устига қўйиб, ўрнашиб утирдилар-да:

— Эй Худованди Карим! Ўзинг буюксан, ўзинг мавлосан. Биз ожизмиз, сен қодирсан, биз нодонмиз, сен доносан ва ўзинг барча гайбдан воқифдорсан. Шу топда дилимиздан утиб, кўнглимиздан кечиб турган уйлардан тортиб, ҳар неки содир бўлса, ўзинг хабардорсан, ўзинг воқифсан. Ўша жигарбандимиз, томиримизнинг томири — сенинг қулиниг, оталарига тортиб жиҳодга чиқибди, сен юборган, биз танлаган дин учун-да курашиб, шарафли ўлим топибди, илоҳим, билиб билмай қилган гуноҳларини мағфират этиб, у дунёсини ўзинг ёрлақагин. Жаннатингнинг энг юқори қўшқларидан ато эттин. Бу дунёда кўрмаган рўшноликларига, ушалмаган ниятларига ўзинг етказгин. Ва шу иноватингга мушарраф бўлганини кўрмоқликни биз қўлларингга-да насиб эттин. Омин, ё арҳамар роҳимийн, — дея юзларига фотиҳа тортиб, кетидан унинг руҳи-покига бағишлаб, қироат-ла, тиловат бошлаб юбордилар.

Почча берилиб, борлиқларини бахшида этиб, тиловат қиялтилару, назаримда, атрофимдаги бутун борлиқ омин дея қўлаб тургандек.

Шу дам қулоқларим остида аллатовур бир қур-қур товушлари билан кўз олдидан қанотлари оқ жужундай ярқираб ўшал қушлар — ҳов анув оқ қушлар оҳиста-оҳиста сузиб ўта бошладилар.

Тавба. Чиндан-да галати. Ўша болалигим кечган жойларга яқин бориб қолдим дегунча ёхуд ота қадрдонлариму азиз қариндошларимни учратдим дегунча, бу оқ қушлар менинг оламимга чарх уриб кириб кела бошлайдилар. Ҳов ўша ойдин кечада, ўша хароба кўрғон устидан пастлаб келган оқ турналардек. Атрофини самбит гуллар тутиб ётган ташландиқ ҳовузимизга қўр тўқкани каби.

Ўзимни эса, тушуниксиз бир мунг қамраб олади-да, ич-ичимдан хурсиниқ-ла бир согинч ҳислари тошиб чиқаверади, тошиб чиқаверади. Ўзим ўша диёрга шу қушлар-ла учиб кетгим келаверади, келаверади.

Неча кунгачаям ҳеч ерга сигмай юраман. Нима бу? Нимадан аён бериб гир айланмоқдалар бу оқ қушлар?

Ана, улар оқдан-оқ қанотларини ёйиб, оҳиста айланганча, ўша, қадим маконга қўнмоқчи бўлиб пастлаб келдилар-у, яна осмонлаб кетдилар. Бегонасираб «қур-қур»лаб бораётган бу овозларни алавақатга қадар эшитиб турман. Нима бу? Нимадан дарак бермоқдалар улар?..

Ахийри поччадан сўрашга журъат этдим.

— Ҳў-уй, бутам-а! Шунча воқеалар кечадию уттанларнинг руҳи тинч ётадими?! Шундай манзилларимиздан айрилиб, улардан ҳатто азон товушлари эшитилмай қолади-ю, руҳлар чирқирамайдими?! Биз жиммиз, бутам, аммо уттанларнинг руҳи нотинч...

Тавба. Қодир Оллоҳ солиҳ бандалари учун биз йўқотган диёрлардан-да минг чандон кўримлироқ бир диёр — жаннатини тайёрлаб қўйганини билиб туриб ҳам бундан кечолмаймиз ҳеч. Нега? Кўниқолмаймиз ҳеч. Нега? Бу дунё бор-йўғи жудалик диёри эканини тан олгимиз келмайди. Мангу диёрга етсаккина унутамизми? Яна Оллоҳ ўзи яхшироқ билгай.

Чиндан бу дунёни бошқариб турган улуғ куч борки...

Уйга келсам, келиннингиз янги гап тошиб ўтирибди. Нотаниш бир одам мени сўроқлаб келганмиш:

«Қани бизнинг пакана пари, уйда ўтирадим-йўқми?!» деганмиш дабурустан.

Юрагим жиз этиб, ҳовлиқа бошлади.

— Кутиб-кутиб кетди. Шунча қистасак, кирмади. Мавриди билан бир келарман, деди.

— Шошма, кўриниши қандай?.. Шу атрофликми ё?..

Саида елкасини қисиб, тушунтиришга уринди.

— Қандай десам, урта яшар, истараси иссиққина, ўзини эркин тутяпти. Лекин бу атрофнинг одами эмас. Фақат...

— Нима фақат?

— Фақат бошидаги оқ кепкасини олмаса, ўзбек демайси...

— Оқ кепка?!

— Ҳа, оқ, яп-янги кепка.

— Ё кудратингдан! Оҳимиз Тангрига етиб, ўзи ижобат этмоқдами? Чаман ака-ку!.. — дедим дўппимни осмонга отгудек бўлиб.

Қора духобага инжулар қадалгандек мағриб осмонида... ёпирай!.. ҳов ўша келин йўқолган кечадагидек бир ҳафталик янги ой балкиб, тилла тождек ёниб-ярақлаб кўзни олар, ҳайбатли бир зот нимтабассум-ла қараб турганга ўхшар эди.

— Алҳамдулиллоҳ, алҳамдулиллоҳ, Ўзингга минг қатла шукрлар, — дея олдим, холос.

Биринчи китоб битди.

БҮЮК ҲИЖРАТ ИККИНЧИ КИТОБДАН ИЛК БОБ Султонмуроднинг ўтинчлари

Биз томонларда шундай нақл бор: битта ўзбек — ўзбек, иккита ўзбек — бедана, учта ўзбек — чойхона. Фарғонадан дилтортар оғайнилар келишган экан, шунча уйга қистасам, бўлмади. Ахийри яқинроқ бир чойхонага ош буюрдик. Икки соатгина отамлашиб қайтсам, бу ёқда роса илҳақ бўлиб кутишаётган экан.

— Вой, адаси-ей, юришингизам бор булсин. Қаёқларда эдингиз? — деди Саида остонаданок.

— Тинчликми узи? — юрагим ҳаприқиб ковшандозга қарадим, ammo бегона оёқ кийим кўринмасди.

— Уша одам яна йўқлаб келди.

— Қайси одам?.. Оқ кепками?

Хотиним бош силкиди.

— Қақат бу гал кепкасини ташлаб...

— Қани? Аҳмадхужа қаерда эди, болаларинг қаерда эди? Уйга опкириб, бирпас кутмайди буларинг! Шундай меҳмонни жунаттириб юборадими? Қандай...

— Вой, қизиқсиз-а, ўлибмиз-да, Абдуллаҳужангиз қўярда-қўймай олиб кирди. Битта ош қилдик. ўрнингизни билинтирмай олиб ўтирди шунча. Сиз келавермагач... манави омонатларни ташлаб кетибди, — Саида жимитдек «мезбонқогоз» билан силлиқ, лекин сал саргайинқирган хаттилофни тоқчадан олиб узатди. — Бу ҳафта албатта толиб, учрар эмишсиз.

Хатни қуриб, юрагим бир галати орзиқиб тулди. Худди унинг ичида менга атаган битик эмас, бир галати нур бордайин эди. Мен ҳайиқиб, лекин апил-тапил очишга киришдим.

Хаттилоф анча уринган бўлса ҳам, ичидаги хат янги, худди кеча битилгандек эди. Мен уни бутун вужудим-ла симириб, тик турганчаёқ ўқий кетдим.

«Жондан азиз укажоним, Мақсуд — бу беш кунлик омонат дунёни сизларга ташлаб кета туриб, у ота юрти, сизларни, холаларим, поччаларим тоғаларимни, бу дунёдан ўтиб кетган, қолган барча Яккабоғу Каттабоғликларни эсладим. Ва Улугҳужабойлар сулоласининг бир умидли новдаси бўлган сенга шу омонат гапларимни қолдиргим келди. Мен буларни сендан булак кимга ҳам айтмай. Отам — падари бузрукворимизни нима қилишган, узинг биласан. Мен угил бўлиб, фарзанд бўлиб, мозорларини толиб, бир калима Қуръон тиловат қилишга яролмадим. Тўғрироғи, яратмадилар. Волидаи меҳрибонимизни ҳам ўзинг биласан, на бизнинг бахтимизни, на бир рўшнолик кўрдилар. Отамизнинг кетидан куйиб ўтиб кетдилар. Ёзутлари шу экан... Мунис-мушфиқ холаларимнинг дийдорларини кўрмоқ эса, қиёматга қоляпти, укагинам. Мен буни яхши англаб турибман. Йўқ, Мақсуд, сен ўйлама, акам бу кураш, бу жиҳодга тушиб, қайтмас йулга — мангу дийрга кетаётганидан афсуснадоматда экан деб. Аксинча! Оллоҳ розилигидан умидворлик туфайли кўнглимда бир ёруғлик, бир хотиржамлик туймоқдаманки, бу ҳам Яратган эгамнинг менга буюк марҳамати, неъматидир.

У, Мақсуд-Мақсудгина укам, сен билсанг эди, мен ботган гуноҳлар юкининг оғирлигини ва ҳозир шу тоғдек юқдан халос бўлиб, мусаффо бўлиб, пардек, паркудек енгил тортиб ётганимни. Ҳаммага ҳам насиб қилсин-чи шундай интиҳо! Шундай хотиржамлик. Ташқарида дунё оппоқ оқликка кўмилиб ётибдию назаримда, атрофдан баҳорий насимлар билан алақандай мушку анбарлар ҳиди гуркираб келаётгандай. Билмасам, бу жаннатий ифорлар қайдан келмоқда...

Мақсуд, қўй, ўзингни бос. Йиғлама, йиғлаб қузатма мени. Мен сенга армонларимнимас, ўз хатою гуноҳларимни тўкмоқдаман. Ёлғиз Оллоҳ ва ўзимгина биладиган гуноҳларимни сенга ишониб айтмоқдаман. Сен узоққа борадурган йигитсан авлодимизда, тушуниб оларсан деб ўйлайман. Юртимизда кимлар мени қароқчи деб атар, кимлар сўнги босмачи, деб танқи лаънат тамғасини босиб ҳам қўйгандир. Балки, балки баъзилар бировнинг тўйини бузиб, никоҳидаги аёлни олиб қочган nobakor деб билаар. Лекин мен, Худованди Қаримга минг қатла шукрларки, у гуноҳи азимга ботиб улгурмадим. Менинг гуноҳим бошқа нарсада, бу дунёда ҳар неки Оллоҳнинг изни-иродасисиз бўлмаслиги-

ни унутиб, Баҳриддин ошнамнинг қасосини олмагунимча қўймайман, деб қасам ичганим ва шу ният билан бир бандга билиб-билмай зулм утказиб қўйганимдир. Мен султонлар ҳам журъат этолмайдиган бир жазони инсон боласига, Худо узи қўш қўлаб уриб қўйган кимсага раво қуриб, ёмон адашибман, энди билсам. У аслида ҳам беайб бўлиб чиқди, Мақсуд! Бахриддин аканг чиндан ҳаёт экан!

Оллоҳнинг иноятини қараки, у урушга кетиб, ушанақаси асирга тушиб, хорижга ўтиб кетган экан. Йлгарироқ, ҳали юртдан чиқмай туриб, буни эшитсам, балки жоним товонимдан чиқиб-ла кетармиди! Лекин ҳозир сен балки тушунмассан, тасаввур этолмассан, лекин мен севиндим бир ҳисобда.

Маргу кеннойингни Тангри таоло менга эмас, мен туфайли биринчи никоҳидаги кишига эриштиришни тақдир этган экан. Шунгайм шукрлар айтаман. Шунинг учун ҳам Маргу кеннойингни Баҳриддинга етказишларини васият этдим. Мени ўлдига чиқаришларини... сўрадим (Оллоҳ узи кечирсин), ҳали ҳам асраса, ёлғиз Оллоҳ асраши мумкин. Ҳа, балки омон қоларман, балки ногирон бўларман. Лекин у кунимдан шаҳидлик шаробини тотиб кетганим афзал. Бу ўткинчи дунё, унинг ҳой-ҳаваслари муҳаббат қўйишга арзимаслигини сен ҳам ҳов кейин англаб етгайсан, укам.

Худованди Қарим ўзининг ҳақ динини қувватлантирадиган ва адолатли салтанатлар қурадиган Темурдек, Бобурдек, Ёқуббекдек зотларни бир неча юз йилда бир чиқаради, деган гапни раҳматли адамиздан эшитганим бор эди. Не бахтки, шундай зотларга ухшаш (балки мен адашаётгандирман, балки чиндан-да бу буюк бахтдир) Соғуний жанобларининг лашкарларига қўшилиб, жиҳод этиш менга-да насиб этди.

Дарвоқе, бир кеча ўшал азиз юртимизга сигмай, қочиб-қувиб, Бузсув бўйларини ва Каттабоғ этакларини макон тутиб юрган маҳалларимиз бир сир, бир сўнги гайб содир бўлдики, ҳали-ҳали унутомайман. Мен Баҳриддин дўстимнинг қасосини одадим, уаини толиб, жанозасини очдириб, чин уйига топшириб, руҳи поки олдаи ўз бурчимни ўтадим, деб юрганим бир пайтда ундан қора хат келиб, мен ўзимни тамом йўқотиб, бир пири муршид, бир маслаҳаттўй истаб қолган кезларимда руй берди шу. Кечалари азбаройи уйкум қочиб-қочиб кетар эди. Ва бир кун ярим кечада қора чироқ ёруғида мудраб ўтирарканман, эшик урнига тутилган аёлнинг бир чети аста кўтарилди, ертўлага оппоқ кийимдаги падари бузрукворимиз кириб келдилар ва (Тавба, мен турай дейман-у, туролмайман, қаддимни кўтара олмайман. Салом берай дейман-у, овозим қиймайди. Аммо ичим тулиб, кўзимдан дувиллаб ёш келяптики, нарғи йўқ) ўша ерда тўхтаб:

«Бўтам, бунақа мушкул дамларда ёлғиз кимга нолаю илтижо қилишларини билмайсизми? Унутдингизми?» — деб турбдилар. Аниқ-тиниқ эшитдим. Падари бузрукворимизнинг ҳалимдан-ҳалим, хоғиржамдан-хотиржам овозлари эди... Сесканиб кўзимни очсам, ертўлада ҳеч зог йўқ. Қора чироқ осуда ёниб турибди. Фақат аёлнинг бир чети... худди ҳозиргина биров чиқиб кетгандай сезилар-сезилмас силкиниб турарди. Аммо тиқ этган қадам товуши келмас эди. Ё, қуларатингдан, ўзи белги бермоқда-ку, дедим-да, тура солиб, ташқарига чиқиб, таҳорат олиб келдим ва икки ракат ҳожат намоз ўқиб, Парвардигори Оламга нолаю илтижо қила кетдим.

Йиғладим, сиқтадим. Узим билдимю ёлғиз Оллоҳ билди. Кейин ётиб ухлаб қолибман. Бир маҳал тушимда... қарвон билан доvon ошиб, кунчиқар мамлакатига кетаётган эмишмиз. Енимда шу танишлар. Ё қуларатингдан! Узи йул курсатди-я, ўзи. Мана, энди Баҳриддиннинг ҳам дарағи чиқиб турибди! Марғубам эса... биринчи никоҳидаги кишишга етишиб турибди! Энди ҳам Оллоҳнинг бораини қуларатига ишонмай кўр-

чи, Мақсуд! Биз бошимизга қилич келса-да, Оллоҳдан тонмасак, ўшандагина ишимиз унгангай!

Шундай қилиб, биз бу мамлакатта етиб келдик. Оллоҳнинг ўзи бизни Соғуний жаноблари қул остида йигилаётган лашкарга қўшди.

Шукрки, Шарқий Туркистонни озод кўрмоқ ниятини дилимга солди. Гуноҳларимни ювишга, ҳузурига ёруғ юз билан боришга имкон берди Оллоҳ. Мен ҳаётимдан нолимайман. Фақат Мақсуд, укагинам, эшит, сенга иккитагина рижоим бор. Ўзинг биласан, у ёқларда менинг бир томирим, бир қориндан талашиб тушган жигаргўшам қолмоқда. У нобакорнинг тақдири нима бўлганини билолмай кетаманми, деб кўрқаман. У қаттиқ адашди, аммо шунда ҳам гуноҳини Яратгандан сўраб оламан. Балки Оллоҳ ўшандай фосиқлар туфайлидан динимизни бу ерда, Қашқару бошқа мамлакатларда қувватлантирмоқчидир. Валлоҳу аълам. Ҳар қалай, сен уни топ, ернинг тагида бўлса-да, қидириб топ. Топиб, менинг васиятимни етказ. Умри бевақт хазон бўлган падаримиз ва волидамиз руҳи-поклари ҳаққи-ҳурмати, эсини йигиб олсин. Уларга лаънат келтиргунча, Худодан кўрқсин. Тавбанинг кечи йўқ. Кимнинг зурриётларимиз, билмасми? Мумин бўлиб тугилиб, кофир бўлиб утмоқдан Ўзи асрасин, Узи...»

Толиқиб, чарчаган шекилли шу ерда узилиш бор. Дарвоқе сиеҳ ҳам тутаб, бу ёғи бошқа рангдаги сиеҳда битилган.

«Яна бир илтимосим, Парпининг олдига ўттайсан. Агар мактубим кечикиб тегса, болаларига учрагайсан ва менинг узримни етказгайсан, ука. Мен кўп ўйладим: Мен ким эдимки, унга дўзах азобини тоттирдим?! Адолатми қилдим? Рост, у нобакор, у аблаҳ, Баҳридинни ўлдирмаган эса-да, бошқани ноҳақ ўлдирган, талаган. Аммо мен кимман?! Энди уша воқеаларни эсласам, титраб-қақшай бошлайман. Сендан илтижом, уларга (Ҳайбатга ҳам) бу хабарни етказ. Баҳридин ҳаёт эканини ва узилган никоҳ ришталари тикланажagini айт. Оллоҳнинг хоҳиши шу бўлди. Кечиролса кечирсин.

Ва ниҳоят, сен бир вақтлар сўраган нарса — падаримизнинг китоблари уша жойда, ўзинг билган қайрағочли ёлғиз мазоротта кўмилган.

Хатни Чаман аканг ёзиб олди. Сенга етиб бориш-бормаси энди унга боғлиқ. Мен сени гойибона қучиб, Оллоҳимдан беадад марҳаматлар тилаб қоламан. От босмаган жойларни той боссин, илоҳим. Вақти келиб, намозларингда дуои тиловатлар қилиб, руҳимни шод этарингдан умидворман, Мақсуд.

*Алҳамдулиллоҳи роббил оламийн.
Аканг Султонмуроддан деб билурсен.*

Дарвоқе, азиз холажонларим, мўтабар тоғалариму поччаларимга менинг сўнги дуои саломимни етказгил. Султонмурод отли бир томирингиз Улуғхўжа бовасининг йулидан кетди. Оллоҳ насиб этса, шаҳидликка эришгай, дегил».

Купдан бедарак кетган кишиларимдан бундай муждалар келгай деб ўйлабми эдим?

Қолаверса, бу муждагина эмас, акамнинг утинчлари ҳам-ку менга. Мен уни адо этмоқ ниятида балки бир кун келиб, шу тарихни бир китоб этарман ҳам. Узрини Парпи бебахтнинг ўша кўҳлик хотини, кокил қўйган (албатта, ҳозир эр етган) ўғличасига етказарман ҳам. Ҳеч ердан дараги чиқмаган Олим акамни-да, ернинг тагидан бўлса ҳам топарман, омонатини айтарман ҳам. Аммо Барзани ҳам, муҳаббати ҳам узига буюрмаган Ҳайбат акамга-чи? Бу узр, бу муждаларни қандай етказай? У уша янги тугилган ой тилла тождай ярқираб кўриниб, сўнг ботиб кетган кечанинг ўзидаёқ, ҳали тўйхонада машғалалар ёниб бит-

маёқ Маргу кеннойимдан ажраб қолганини эшитиб, қўштигини қўтариб чиқиб кетганича... қайтмаган бўлса?... У рақибларидан ўч олгани кетди, деб ўтирсалар, бу ўша Чумиайишдаги кўприк ёқасида аллавақтга қадар ўтириб, кейин... ўша Маргу кеннойимни ўзи кутишни яхши кўрган Жимиттепа устида ўзини ўзи отиб қўйган бўлса?... У қиргин уруш ҳам, облочиларнинг қув-қувлари, сарсон-саргардонликлар ҳам у муқаддас никоҳ ришталарини узолмаганини мен унга қандай билдирай?...
...

Айтмоқчи, негадир мактубга сана қўйилмаган, манзил ҳам кўрсатилмаган эди. Негалигини тушунолмадим. қолаверса, бир ҳафтанинг ичида мени топсин, деб кетибди у элчи. Нега?

Ўзи шунча пайт йўқ бўлиб кетиб, энди қаяққа шопади?

Ва ниҳоят асида ўзи ким... Чаман ака деганимиз?

Қашқардаги улут жиҳоднинг иштирокчиси неча йиллар уй қамоғида ўтирганида бу воқеаларнинг шоҳиди Чаман ака қаерда эди? Ҳибсда-ми ёки хорихда? Энди қаердан юз курсатиб қолди?

Мен учун азиз кишиларнинг сўнги тақдири ҳақда у нима билади? Дарвоқе, мен ўзим-чи? Нимани ҳам биламан...

Жуманиёз Жабборов

ЙИЛЛАР ДАФТАРИДАН

Юрак

Юрак, сен чин муҳаббат ҳам вафо андозасидурсан,
Садоқат гулшанининг соф гулисан, тозасидурсан.

Куйшдек нур сочиб кулсанг, ярашгай сенга, эй кунгул,
Баҳору бахту илҳомнинг баланд овозасидурсан.

Ўтолмас лаҳза нохуш ел, ки, инсон кунгли қургонинг
Тамомий яхшиликка кенг очик дарвозасидурсан.

Гузал ёр сурати сенда мунаққишдир абад, эй дил,
Вафою ишқ китобин мангу зар шерозасидурсан.

Куйшдек курсатиб, оламга кўз-кўз айласам арзир,
Юрак, сен чин муҳаббат ҳам вафо андозасидурсан.

Юлдузим

Қалб қулоғи бирла тинглаб, қалб кўзи бирла кўринг,
Тулдириб осмонни юлдузлар недан айлар гурунг?!

Нола этгай ул бири киприқда ёшдек йилтираб,
Бул бири зулмат тубинда мунгайибдир дилдираб.

Лола яшнарму ё гулханму ёнар осмон аро,
Оҳ, менинг юлдузларим, сиз бунчалар ҳам дилрабо?!

Не ажабким, суҳбатингиз тингласам то субҳидам,
Булсангизлар бул кеча сир-сирлашиб кунглумда жам.

Беповёнсиз, беададсиз, ҳам абадсиз, ҳам азал,
Ҳар бирингиз минг ҳикоятлар мужассам бир ғазал.

Бахтлидирман, даврангизда бор менинг уз юлдузим,
Бир нафас суҳбат қурай... сен шошмагил, эй кундузим!

Ёр ўтганда

Табассум бирла ўтдингиз, бу олам нурланиб кетди,
Табиатнинг ўзи ҳам яшнади, мағрурланиб кетди.

Бу не ижодки, оллоҳ ҳадея этмишдир жаҳон ичра,
Бу хусну бу малоҳатдан замин минг турланиб кетди.

Томоша айлади тоғлар, куйш ҳам қалқди осмонда,
Жушиб ирмоғу сойлар ҳам, шамол хур-хурланиб кетди.

Гуё жон кирди япроққа, наводан маст бўлиб қушлар,
Кириб тилга атир гулларки, тошлар дурланиб кетди.

Таъриф этмоққа ожизман, илоҳий бул гўзалликни,
Номин айтмоқ билан кунгул уйи маъмурланиб кетди.

Муҳаббат дарди

Муҳаббат дарди кўп оғир, унут, дерлар,
Ул ўткунчи баҳорий бир булут, дерлар.

Чақиб чақмоқ, дилиннга лаҳза нур сочгай,
Суниб шамдек, қолур сўнгида дуд, дерлар.

Ақл бор жойда туйғудан йироқ юргил,
Вужудингдан кетар, йўқса, субут, дерлар.

Кечиб ундан, хазина, бойлик ахтаргил,
Бу дунё жавҳари олтин, ёқут, дерлар.

Муҳаббатдин бўлак бир саждагоҳим йўқ,
Жунун аҳлига ишқ танҳо сужуд, дерлар.

Таассуф

Майда-майда ёғар ёмғир,
Йирик-йирик тушар қор.
Менинг эса дилим оғир,
Юрагимда зил дард бор.

Бу дунёнинг кўп ишлари
Кўздан олар уйқуни.
Фигонлари, ташвишлари
Дилга солар қутқуни.

Бўшамайди айтган билан,
Юмшамайди қанча ёз.
Портлаб кетар баъзан бирдан,
Баъзан тинар мисли соз.

Бу безовта она замин
Оқиб кирар дилиннга.
Унинг ҳасрат тўла гамин
Мухр этаман феълимга.

Бу ёлгончи дунё ичра
Одамлар не талашур?!
Уқ ёғдириб кундуз-кеча
Дузаҳга ўт қалашур.

Иморатлар учар кўкка,
Урмонлар ёниб ётар.
Беюлдуздир неча улқа,
Тонглар қорайиб отар.

Оналарнинг фарёд-оҳи
Кунгулга солур ларза.
Мен ким бўлдим мадад чоги,
Мен ким бўлдим шу лаҳза?!

Кўрамузу... афсус айтиб,
Кетамиз йўлимиздан.
Биз ожизмиз журъат пайти,
Иш келмас қўлимиздан...

Ойгул Ҳайдулла қиз

Дунё саҳнадир улуг

Файзулла Аҳмедовга

Дунё саҳнадир улуг, ҳаёт улкан томоша,
Биз гоҳ томошабинмиз, гоҳо моҳир уйинчи.
Гоҳо қувончу гамни уйнаймиз тоша-тоша,
Гоҳ ошиқмиз, дарвешмиз... ҳар баломиз, қўйинг-чи.

Дономиз, камтар, нодон, аскармиз ё саркарда,
Неча юз хил қилмишлар феълимизда намоён.
Бирда бозор ичида ҳаммол бўлсак агарда,
Бирда аргумоқ суриб, манзилимиз — тик довон.

Йиглаймиз, гоҳ куламмиз, гадомиз, гоҳ шаҳзода,
Фитналар гирдобидида гоҳ қотамиз ожиз, лол.
Қўлимизда лиммо-лим гоҳо ҳаётий бода,
Машаққатлар юкидан гоҳо қоматимиз дол.

Биз қилмаган иш борми, биз билмаган борми сир,
Дустлик, меҳр, шафқатдан шан нутқлар айтаммиз.
Гоҳ адоват қўлида бўлиб қоламиз асир,
Ҳаёт тўғонларига тарс урилган пайтда, биз...

Бунча кўпдир туйғулар, ҳислар бунча ранго-ранг,
Биз ҳаёт гиламининг ўриши ва арқоғи.
Гоҳ авжимиз баланддир, гоҳ ҳолимиз тору танг,
Гоҳ рост йулга бошлайди бизни ақл чўқмоғи.

Биз ёнамиз, излаймиз, завқланамиз, қўямиз,
Уту сел шиддатидан минг мақому минг тўсда.
Энг оғир лаҳзада ҳам «ҳай, майли», деб қўямиз,
Энг енгилни муаммо этмоққа ҳам биз уста.

Минг йилдан буён шу ҳол, яна минг йил шу ҳолат,
То ҳақиқат ҳуснига етгунча ўртанамиз.
Роҳатдан чекиб заҳмат, заҳматдан олиб роҳат,
Инсонийлик дарсини бир умр урганамиз.

Саҳна ҳам шу ҳаётнинг бир парча, бир кўзгуси,
Покланиш йўлларида элтгайдир бизни, илло.
Ёниб турсин қалбингда, дўстим, санъат ёғдуси,
Тарқ этмасин умрингни афсонавий бу жило!

МЕН СЕНДАН МУҲАББАТ СЎРАРМАН

* * *

Чақирсанг овозинг етмайди сира,
югурсанг йўллар ҳам узайиб кетар.
Мен томонга келар сўқмоқда бугун
ёвшанлар усади, тиканлар битар.

Дилингда қадалар соғинч нинаси,
вужудингда қилар катта тантана.
Жимгина йиглайсан яшириб кўзинг,
томирингда чопар азоблар — нина.

Тунлар алаҳсираб чиқасан гоҳо,
номимни дуодай такрорлар тилинг.
Узингни овутиб яшайсан, бироқ,
мени унутолмас, унутмас дилинг.

Гоҳ эсдан чиқариб дунёи дунни,
ёниқ ҳаёлларга ботиб қоласан.
Изларимни излаб боғдан, чорвоқдан,
сира учратмассан, излаб толасан.

Узрларинг айтиб, дардларинг айтиб,
учирмоқ истайсан енган дилингни.
Ҳузуримга келмоқ бўласан баъзан,
айбинг, гуноҳларинг тўсар йўлингни.

Ўзгадан яшириб, ўздан яшириб,
шеърларимни топиб ўқиб юрасан.
Дуодай такрорлар дилинг, ўзингча
қатор чўпчакларни тўқиб юрасан.

* * *

Ёмғирлар созини созлайди,
шамол ҳам куйлайди оҳиста.
Япроқлар тасалли излайди,
камалак — осмонда гулдаста.

Тупроқда қувончлар титрайди,
қувончининг суврати — бойчечак.
Қуёшнинг нурлари титрайди,
баргларда томчилар юлдуздак.

Кувончим, келдингми, хуш келдинг,
мана мен — азоблар даласи.
Мен сендан муҳаббат сўрарман,
менга эк муҳаббат лоласин.

* * *

Ўзгачаман, бу дам гамни орқалаб
армон саҳросида сарсон кезмасман.
Оғир хаёлларга чоҳлар қазийман,
ўзимни уз юким билан эзмасман.

Тулин ой, юлдузим шивирлашганда,
дилимга довушдан илинжлар томди.
Илинж қатрасини ютоқиб ичиб,
узоқ ухлаб қолган умид уйғонди.

Губорлар эриди, эриди сим-сим,
лойқа хаёлларим оҳиста тинди.
Эртанги кунларим сўқмоқларида
бахтиёр дамларим, бахтим кўринди.

Халқона

Севги оғир савдодир,
ундан қайга қочайин?
Куйиккина кунглумни
айтинг, кимга очайин?
Румолимнинг қиргоғи
тўлғонади, севгилим.
Куйик дилда соғинчлар
уйғонади, севгилим.
Хув, ариқнинг рошида
ялпиз ўсар, севгилим.
Менинг куйик кунглумни
армон тўсар, севгилим.
Оқиб кетди ариқда,
рўмолгинам, севгилим.
Ёмон кўздан асрасин
туморгинам, севгилим.
Тупроқ куча чангитган
аробади, қарангиз.
Менинг адо қалбгинам,
харобади, қарангиз.
Том лабида қизғалдоқ
йиглаб турар, севгилим.
Ҳижронингиз кунглумни
тиглаб турар, севгилим.

Нозибуйнинг буйидан
оҳ, тўлдим-а, оҳ, тўлдим.
Армонларнинг дастидан
воҳ, ўлдим-а, воҳ, ўлдим.
Йулларингиз, севгилим,
бунча янтоқ бўлмаса?
Менинг жоним сабилми —
айрилиқда ўлмаса?
Ялмоғизнинг оғзидан
тушиб қолдим, севгилим.
Ўлолмаган жонимни
дардга солдим, севгилим.
Кунглумдаги дурларни
сотолмайман, на қилай?
Ҳижронингиз қўйнида
ётолмайман, на қилай?
Севги оғир савдодир
қочиб қайга, қутулай?
Айрилиқнинг дастидан
қочиб қайга, қутулай?
Кўлда сузган оққушни
отиб қўйманг, севгилим.
Сирларимни бировга
сотиб қўйманг, севгилим.

Баҳром Рўзимухаммад

ГУЛ ҲИДЛАРИ ЁҒДИ ТОНГДА

* * *

Тонгда ёмғир ёғди
гул атрига чумилди шаббода
фаришта юрагидан чиққан ҳаводек
бирам тоза атроф бирам тозадир

уйқудан уйғонганмидингиз
ёмғир ёққан маҳал
ширин тушнинг давоми бўлиб
биллур томчилар бошланганмиди

сиз гўзал кўринасиз
ҳаво тунд бўлса
ёмғир ёғса кўргим келади сизни
эшитган эдимки

ёмғирдан кейин
ҳалок бўлар экан баъзи жонзотлар
уларга қўшилиб ўлсайдим қани
сингиб кетсам эдим ёмғирдек ерга

тонгда ёмғир ёғди
гул ҳидлари ёғди тонгда.

* * *

Кўзларинг томажак бир кун тупроққа
жимирлаб силкинар шунда бир юлғун
кунларни тунларни ортда қолдириб
етган манзилнингни билаолмасмиз

Кўзларинг томажак бир кун тупроққа
ҳар зарра тупроқ-ку улкан қаҳқаҳа
ивирсиб қолади пастда Ёлғизлик
фалақдан тукилган олма бўлар ер

Кўзларинг томажак бир кун тупроққа
чинқириб юборар шунда бойўгли
тоғлар қулагандек гуё бир зумда
дунёни эгаллар тошлар овози

Кўзларинг томади юлдузга ўхшаб
жисмингни тарк этар кўм-кўк митти қуш
тупроқ йиғламоқчи бўлиб кулади
қарс этиб ёпилар қўрғошин эшик

кунлар майда-майда бўлиб кетажак
титраб силкинади қирмизи юлгун

* * *

Тушимга соясини
ташлайди райҳон
ҳидини беркитиб
ҳумнинг ичига

Хумдан шароб куйиб
ичиб оламан
дунё шарқирайди
руҳимда сокин

Сен мени кўрсайдинг
ушбу алфозда
севиб қолар эдинг
эҳтимол мени

Япроқлар такрорлар
сенинг сўзингни
шивирлашар фақат
оҳиста-оҳиста

Қулранг уйқу ичра
қизилдир тушим
туш тусин сўрайди
рангпар атиргул

Сен мени кўрсайдинг
ушбу алфозда
севиб қолар эдинг
мени эҳтимол

* * *

Қўл чўздим Мен сизни
олиб кетаман дедим ўзга дунёга
ишонинг севгимни исроф этмадим
жисм руҳим каби шаффоф то ҳануз
кўшилмоқчи эдим бироқ бўлмади
ўша қора сафга кўланкаларга
ярқироқ тошга тегди пешонам
хаёл синиқлари қолди кўзимда
сиз ожиз дедингиз ожиз эмасман
заминдан узилсанг барча нарса осмон
бир ҳовуч тупроқ ҳам кўлмак суви ҳам
кишанни шалдиратиб уздингни демак
уздингни учасан бир зумда руҳдек
Хаёлпараст эмасман билинг шунчаки
мен ёмон кўраман ерпарастликни
руҳ кўкка интилар жисм ўзини
ҳар лаҳза минг бора ерга уради
Азозил қўлида бўлиб ўйинчоқ
Қўл чўздим Мен сизни
олиб кетаман дедим ўзга дунёга
сиз «йўқ» дедингиз қўлим ҳавода
муаллақ қолди-ку «йўқ» сўзи каби
ҳеч ким тутиб билмас энди кўлимни
дунё остин-устин бўлса-да бир кун
ҳавода муаллақ қолар ўша қўл
қийматдан сўнг ҳам қолар муаллақ

* * *

Бир варақ қоғоз сариқ-яшил учқун
қуртдек ўрмалайди қоғоз устида

бу шеърга ишлатилган сўз қириндиси
зўр бериб қочшига уринади у

тамаки тутуни қоғоз устида
қўргошинга ухшаб қотган муаллақ
йилт этган ёруғлик гардишини
эринчаклик ила қамраб олади

чинни идиш каби синган кайфият
қоғоздан таралар гоҳида товуш
жарликка қулаётган одамнинг
ҳайрат тили билан чинқирган саси

жимлик салтанати ҳукм сурган сўнг
жимликка қайтибди қолган-қутган фикр

* * *

Пинжимга мушукдек киради кузак
шамолни ёяман дастурхон қилиб
дастурхон устига томар чакиллаб
бир томчи кўз ёшу икки томчи қон

мусича кукулар ва сокинликдан
бўртиб чиқиб турар хаёлниң учи
ногаҳон қоқилиб тушар нигоҳим
гумбурлаб йиқилар қалдироқ янглиг

тирногин кўксимга ботириб мушук
юрагимни жаранглатиб ея бошлайди
ўзи ҳам жаранглаб кетади кейин
бир-бир териб еркан кишанчаларни

энди мен фаслман номсиз бир фасл
шамол йўқ ранг-тус йўқ, кундуз йўқ
тун ҳам йўқ йўқликнинг ўзи йўқ
сиз билган нарсалар йўқ бисотимда

Энди мен фаслман сизни кутмайман
ҳеч қачон орзиқиб кутманглар мени

* * *

Ичимга беркиниб йиглайди қайғу
мен нарвон қўйдим-да юлдузга
аммо
кудуқнинг тубига етканим билдим

бир тошни ушладим бошиммикан деб
шабнам кўзиммикан дедим қарадим
ўзимни йиғмоқчи бўлдим шу онда
челакни тортдилар тарқадим кетдим

товушин қизғанар итлар ҳам ҳатто
қуёшни угирлаб кетсам билинмас

Ёмгир ёгмай қўяр кафтимни тутсам
яшасам қурт каби судралади вақт

булбул нола қилар қайғу ичида
нима қиламан мен совуқ мевани
собит турай бирпас мени боғлангиз
бир ип билан боғланг икки оламга

бир тошни ушладим бошиммикан деб
шабнам кўзиммикан дедим қарадим
ўзимни йиғмоқчи булдим шу онда
челакни тортдилар тарқадим кетдим

минг тарафга боқиб бирни кўролдим
уругдек қададим кўзни заминга
фикрим узилса бас ердан уларман
фикрим узилса бас тириларман мен

Ичимга беркиниб йиғлайди қайғу
булбул нола қилар қайғу ичида

* * *

Соғиниш ҳам мумкинмасми сизни
хаёлга таянаман фақат ва сизга
огирлигим тушмас ҳеч қачон

«Тошбагирсиз» десам ғараз бор
дунёда маъно йўқ десам бу
нафс ғалабасин билдирар шаксиз

Нигоҳимда ғубор бормиди
чанг бормиди кўзим нурида
сизни инжитдимми ранжитдимми ё

Сизга қарамадим кўзим қаради
у меники эмас воз кечдим ундан
руҳимнинг кўзлари менинг кўзимдир

Рух кўзи кўради жонсиз танимни
кумурсқалар ёйди танни бурдалаб
бир шаффоф соғинчни ширин соғинччи.

Мунир лаҳзалар

ИСТЕЪДОД БИЛАН УЧРАШИШ — БАЙРАМ

Озод ШАРАФИДДИНОВ билан Тоир ЮНУС суҳбати

...Ҳикоялар қанақа китобда босилишини билмасдим.
...Афсуски, билиминг кенгайган сари билимсизлигингни
англаб экансан.
...Танқид — бу адабиётдаги гузалликни кашф этиш
санъати.
...Фикрнинг торлиги қанотдан маҳрум қилади.
...Илм бошқача фикрлашдан бошланади...

Қисқача маълумот:

Озод Шарафиддинов. 1929 йилда таваллуд топган. 1951 йилда Тошкент Давлат Университетининг филология факультетини битирган. Москвада М.Горький номидаги жаҳон халқлари адабиёти институтида таҳсил куриб, филология фашилари номзоди илмий даражасини олган.

1953 йилдан буён вақтли матбуотда мақола ва тақризлари билан қатнашади. 1962 йилда илк «Замон, Қалб, Поэзия» китоби нашр қилинди. Шундан сўнг олимнинг унга яқин илмий-танқидий мақолалари жамланган китоблари босилди. «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигини яратишда иштирок этган. Беруний номидаги республика Давлат мукофотининг соҳиби. Профессор.

О.Шарафиддинов. Тоиржон, ташаббусни ўз қўлимга олсам... Аввало шунга айтишим керакки, сиз бу суҳбатларни уюштириб, катта савоб иш қиляпсиз. Бу билан суҳбат жанрининг такомиллаштишига ҳисса қўшяпсиз.

Энди... анъанага қўра савол-жавобимизни адибнинг ҳаёти, таваллуд топган макони, оиласи ҳақида бошлашимиз керак, шундайми?

Т.Юнус. Шундай.

О.Шарафиддинов. Нима десам экан, бу саволга жавоб бериш қийин. Қийинлиги шундаки, қачон, қайси йили, қайси ойда, қайси кунга туғилганимни, очигини айтсам, ҳозиргача билмайман! Бунинг сабаби: биз туғилган кезлари бирон-бир ҳужжат бўлмаган экан. Туғилган кунимни дадам сурининг оёғига ёзиб қўйган эканлар. Кейин Қўқондан кучадиган бўлибмиз, шунда айрим даш-лушлар билан бирга сурини ҳам сотиб юборишибди. Шу кўйи бизнинг туғилган кун ҳам сурининг оёғида кетган.

Т.Юнус. Одатда, ота-оналаримиз исмни фаслга қарабми ё байрамларга нисбат олибми, чамалаб қўйишарди...

О.Шарафиддинов. Биз ҳам шу тарзда белгилаб олганмиз. 8-март арафаларида туғилган эканман, шекилли, хотин-қизлар озодлиги байрамида онамиз мени кутариб клубга борган эканлар. У ерда уша даврнинг одатига қўра буйнимга қизил галстук боғлашибди. Онам паранжи ташлабдилар. Шу муносабат билан менга Озод деб исм қўйишган. Шу-шу 1-март кунини туғилган кун сифатида нишонлайман.

Т. Юнус. Озод ака, буйнингизга қизил галстук боғлаганингиз ёдингизда турсин, буни урни келганда эслатаман. Энди... мен билмоқчи бўлганим, қандай оилада дунёга келгансиз?

О. Шарафиддинов. Отам хизматчи эди. У киши ушлик бўлганлар. Уларнинг қилмаган ишлари қолган эмас. Заготзернода ҳам ишлаганлар, омборга ҳам мудир бўлганлар, қизил аскарлар қаторида тоғларда ҳам кезиб юрганлар. Кейин, охири урушга ҳам кетдилар. У ердан яраланиб қайтганлар. Афсуски, 30-йилларда қай бир сабабдан онамиз билан фельдари келишмай, ажралиб кетишган. Дадам Ушда яшаб, уша ерда вафот этдилар. Она уругимиз Қўқоннинг Охунқайнар деган жойидан. Ҳозир у ерда Пахтақайнар деган совхоз бор. Кези келганда айтиб қўяй, шу совхозда тутилганим учунми ё бошқа сабабми, ҳарқалай, Уткир Ҳошимов билан мени улар фахрий аъзо қилиб олишган.

Онам хизматчи бўлганлар. 30-йилларнинг бошида Тошкентга келиб қолганмиз. Улар Тошкентда кун иш билан машғул бўлдилар. Партия ишларида, савдо вазирлигида хизмат қилганлар. Кейинроқ хужалик ишларида ишлаб, пенсияга чиқиб, 80 ёшларга бориб қазо қилдилар. Бутун умри меҳнатда утган жафокаш аёл эди.

Т. Юнус. Оилада нечта фарзанд бўлгансизлар?

О. Шарафиддинов. Мен тунгич фарзанд бўлганман. Яна икки синглим бўлган. Улар Ҳозир ҳаёт. Бир синглим уқимаган, уй бекаси. Болачақалари бор. Иккинчи синглим тиббиёт фаилари номзоди, эндокринолог. Булардан ташқари. Уктамжон деган укам бор эди. Жуда қобилиятли, энди кузга қуринадиган бўлиб қолганда, 1947-йилда аштендикс ту-файли операцияси бўлди. Касалхона шаронти оғирлигидан, совуқдан зоти-лажам бўлиб вафот этди.

Т. Юнус. Мактабда уқиган кезларингизни эсласангиз?

О. Шарафиддинов. Мактабда уқиб юрган кезларимни бажонидил эслайман. Мен Тошкентда 14-мактабда уқиганман. Бу уша пайтларда жуда машҳур эди. Уруш арафаларида бу мактабнинг вакиллари — ҳам спорт, ҳам уқиб бобида илгарилаб кетишгани учун ҳатто Иттифок миқёсида қатнашганлари ҳам бўлган. Уқитувчилари жуда яхши эди. Мактабда Оқилхон Шарофиддинов дарс берадилар. Ўиласиз, Оқилхон ака биринчи «Алифбе»нинг муаллифи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган. Яқиндагина унинг 90 йиллигини нишонлашди. Мен шу уринда яна бир аjoyиб домламит Қудрат Аҳмедовни хотирлашни истардим. У киши яқинда оламдан утдилар. Домламининг болаларга алоҳида меҳри бор эди-да! Умуман, уша йилларда домлаларнинг болаларга нисбатан меҳри бошқача эди. Улар худди ўз фарзандларига муомала қилгандай муносабатда булардилар. Бир мисол айтай. Мен 8-синфдан кейин техникумга кетиб қолганман. Бир ой уқидим. Қудрат Аҳмедов эринмасдан техникумга бориб, сен уша мактабда уқийинг керак, техникумга келиб нотугри иш қилдинг, деб мактабга қайтиб боришга кўнраганлар. Булмаса, у бола у еққа кетди-ю, бу бола бу еққа кетди, уқитувчига нима эди. Йўқ, у киши бундай қарамасди.

Т. Юнус. Сиздаги қандайдир яширин иқтидорни сезган булсалар керак-да?

О. Шарафиддинов. Биргина менга эмас. Ҳаммага шундай муносабатда булардилар. Шунинг учун бу мактабда аjoyиб одамлар етишиб чиққан. Биз уруш пайтида уқиганимиз учун камайиб кетдик. Охири 10-синфни 1946 йили 11 киши битирдик. Буни қарангки, биз битирган йили мактабни аъло баҳоларга тугатган уқувчиларга иккинчи марта олтин медаль беришган йили эди. Синфимиздаги 11 уқувчидан 5 таси медаль олган. У пайтда таниш-билишчилик, бориб танда куриб етиб олишлар бўлмасди. Ёки фалончига бер, ластончига бер, деган тақсиротлар бўлмасди. Ҳалол йул билан олинарди.

Т. Юнус. Мактабда уқиб юрганингизда адабиётга ҳавас уйғонганми-ди ё кейинроқми?

О. Шарафиддинов. Олдин, олдинроқ. Мен бир мақоламда ёзган-дим. Адабиётга ҳавас уйғониши қизиқ бўлган. Туманиян деган арман

ёзувчиси бор. Шунинг бир ҳикоясини уқигандим. Ҳикоянинг қаҳрамони Гекор деган бола. Жуда қийналиб ҳаёт кечиради. Ҳикояни биров менга уқиб бердимми ё узим уқидимми, Ҳозир эсимда йўқ, лекин танишганимда Гекорнинг тақдирига йиглаб, ачинаиб, эзилиб кетганман. Шундан кейин ҳикоя уқийшга қизиқиб қолганман. Бу ҳикоялар қанақа китобда босилишини билмасдим. Ёски шаҳардаги китоб дуконига бориб, сотувчи амакидан табиатми, адабиетми деган китобингиз борми, деб сураганман. У нима қиласан, деди. Уқийдиган нарсалари бор экан, деганман. Сенга адабиёт керак экан, деб қўлимга китоб тутказган. Ушандан 3-синфда уқирдим. Уша-уша китобдан бош кутармайман. Китоб йигиш дарди ҳам ушандан бошланган. Ҳалиям бу дарддан қутулолмайман.

Т. Юнус. Узингиз машқлар қилганмисиз?

О. Шарафиддинов. Машқ қилганман. Мактабда уқиб юрган кезларимда шеърлар машқ қилганман.

Т. Юнус. Ху! Сиз бутунги кунда адабиётшунос олимсиз, таниқли танқидчимсиз. Ҳар ҳолда, ўз олдингизга танқидчи буламан, деган мақсад қўймагандирсиз?

О. Шарафиддинов. Йўқ! Мен ижод хусусида бир нарсани айтиб утишни истардим. Яшириннинг ҳолати йўқ, шеърлар машқ қилганман. Мактабда уқиб юрган кезларимда «Ватаним» деган шеър ёзганман. Умуман, менинг шеърларим ҳеч қаерда чиқмаган. Фақат радиода шеърим уқилган. Университетга киргач, озми-купми адабиётнинг фарқига ета бошлаганимдан кейин билдимки, ёзганларим шеърга ухшаса ҳам шеър эмас экан. Умуман, илм галати нарса экан-да. Мактабда уқиб юрганимда гуё ҳамма нарсани билардим. Мендай биласанми йўқ эди. Олий маълумотли бўлганимдан кейин қарасам, анча нарсаларни билмас эканман. Диссертация ёқлаш жараёнида эса умуман ҳеч нарсани билмаслигимни сездим. Афсуски, билиминг кунгадан сари билимсизлигинг билиниб қоларкан. Ёзганларимни, шунингдек, уқиганларимни танқидий таҳлил қила бошладим. Аста-секин адабиётшуносликка хос сифатлар шакллана бошлади.

Т. Юнус. Озод ака, Университетда уқиб юрган кезларингиз, курсдошларингизни, сафдошларингизни эсласангиз. Кимлар билан уқигансиз? Уларнинг тақдирини нима кечди?

О. Шарафиддинов. Шароит ҳақиқатан ҳам оғир эди. Ҳали заборний карточка деган нарса бор эди. Бир кишига 400 грамм нон бериларди, холос. Қийган кийимларимиз ҳам жуда хароб, уруш пайтидан қолган эски-тускиларни амаллаб кунимизга яратардик. Менинг думалоқ мўйна телпагим, шинелим бор эди. Оегимга онамининг махси-калишини киярдим. Шу аҳолида мактабни ҳам, Университетни ҳам битирдик. Айтсам қулишингиз мумкин...

Т. Юнус. Йўқ, домла, биз ҳам уша чорикларга ураниб катта бўлганмиз.

О. Шарафиддинов. Тасаввур қилинг, Москвада аспирантурада уқийтган кезларимда эгнимдаги пальтони бирон жойда ечишга истиҳола қилардим. Тоғамдан қолган бу пальтонинг усти дуруст эди, аммо ичи титилиб кетганди. Москва қуруғида қайси жойга борсангиз, ечиниб кириш керак. Кейин чиқаётганингизда гардеробчи кийинтираман, деб кутариб турарди. Чор-атрофда турганлар ҳалиги титилиб, пахтаси чиқиб кетган пальтони куради. Одам хижолатдан улиб қолай дейди. Иккинчидан, шароитнинг оғирлиги шуки, уша йилларда шахсга сигиниш, мафқурадан яққа ҳоқимлиги кучайган пайт эди. Танқидий фикр айтиш, мулоҳаза юритиш мумкин эмас эди. Нима дейилса, газеталарда нима ёзилса, шунга ху! деб кўниш керак. Шунга қарамасдан, домлаларимиз жуда яхши эди. Бизга Ғулом Каримов, Субутой Долимов, Натан Маллаев дарс берган. Шайхзода бир-икки лекция уқиди. Профессор Абдурахмон Садийнинг узига хос томонлари бор эди. Ҳомил Ёкубов жуда яхши маърузалар уқиган.

Мана шу шароитда уқиганмиз. Биз билан уқиганлар жуда улуг

одамлар булиб етишишди. Академик Музаффар Хайруллаев, Эркин Юсуповлар билан бир гуруҳда уқиганмиз. Маҳамат Воҳидов деган психолог дустимиз бор эди. У оламдан утиб кетди. Абдуманнон Эгамбердиев иқтисод фанлари доктори, ёзувчи будди, асарлар эди. Ҳозир ҳам ижодий ишлар билан банд.

Т.Юнус. Танқидчи сифатида уша кезларда шакллана бошлаган бўлсангиз керак?

О.Шарафиддинов. Ҳа, танқидчиликка меҳр талабалик чоғимдан уйғона бошлаган. Бунга уша гуруҳамиздаги уртоқлар ҳам сабабчи бўлган. Янги чиққан асарларни, мақолаларни таҳлил қиладиган одагимиз бор эди. Шу пайтларда ҳаммадан кура маҳмадоналик қилган бўлсам керак-да.

Т.Юнус. Озод ака, умуман, танқидчилик нима? Нима учун ҳавас қуйгансиз?

О.Шарафиддинов. Энди, Тоиржон, кўп масалалар ойдиндек қуриладию, лекин сал ичига кириб қарасангиз, жудаям мураккаб, норавшан, ҳал бўлмаган муаммо бўлиб чиқади. Мисол айтгай: шеърят нима, деганга юзлаб жавоб бор. Лекин узил-кесил жавоб йўқ. Танқидчилик ҳам шунга ухшайди. Танқид нима, деган саволга жавоб йўқ. Баъзилар танқид ёзувчига йўл курсатади, камчиликларини очиб беради, дейишади. Ёзувчилар эса, танқидчилар асардан ҳато қидириб ўқимаслиги керак, деган фикрни билдирадilar. Менинг назаримда, танқидчи асарнинг нуқсонини топишдан кура кўпроқ ундаги мавжуд — яширинган гузаллиқни топиб курсата билиши лозим. Агар таъриф керак бўлса, танқид — бу бадиий адабиётдаги, шеърятдаги, насрдаги яширин гузаллиқни кашф қилиш санъати, дердим.

Т.Юнус. Энди бошқа масалалар ҳақида суҳбатлашсак. Биласиз, 60-йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор жуда кўп ёш шоир ва ёзувчиларга алоҳида меҳр билан қараган. Бутунги кунда бунақа ижодкорни топиш қийин. Орадан йиллар утди. Қаҳҳор домланинг бу ишларини ҳеч уйлаб қурдингизми?

О.Шарафиддинов. Албатта, уйлаганман. Абдулла Қаҳҳор улўғ одам эди. У ҳақиқий сағбаткор ёзувчи, десам муболаға бўлмайди. Тўғри, унинг ижоди ҳақида баҳслашиш мумкин. Қаҳҳорнинг бугунги кунда китобхонларга сингмайдиغان жойлари ҳам бор. Уни идеал ёзувчи, деб айтмайман. Бундай ёзувчи умуман бўлмайди. Лекин ажабий бир мутафаккир инсон, деб билардим. Истеъдоди булгани, адабиётни мукаддас деб билгани учун узини адабиёт ишига масъул деб биларди. Амали булгани учунмас. Шу боис, у адабиётдаги халтура нарсани жинидан бадтар ёмон қурарди. Бундай асарларга қарама-қарши ўлароқ йилг этган истеъдод бўлса, шунга қўллашга ҳаракат қиларди. Мана, Абдулла Қаҳҳор қўллаган Улмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Уткир Хошимов, Учқун Назаров, Шукр Холмирзаев... булар адабиётимизнинг устунлари бўлиб туришибди. Домла доимо ёшларнинг ижодини қузатган. Лозим топса, топтириб келарди ёки эринмасдан хат ёзарди. Илик меҳри, муносабати билан далла берарди. Ёш ёзувчи менинг орғимда кузатиб турган одам бор экан, эртага ёмон асар ёзсам нима дейман, деган аидишаларни юрагидан ўтказиб, ёзарди.

Т.Юнус. Озод ака, бундан 30-, 40-, 50-йиллар фожиаларини англаб етган ёзувчининг бу онгли равишда қилган савобли иши, деб булади-ми?

О.Шарафиддинов. Менимча, булади. Ҳарҳолда, Абдулла Қаҳҳор уша йилларнинг фожиаларини билган. Ва умуман, чуқурроқ уйлаб қарасангиз, унинг узиям фожиона ҳаёт кечирган. Гарчи ҳаётида қонли даврлар бўлмаса-да, руҳий изтироблар чеккан. Қаҳҳор кўп нарсаларни билган, англаб етган, лекин тилига чиқаролмаган, қозғога ҳам туширолмаган. Акс ҳолда қатагон қиличи унинг боши узра кутариларди. У ҳамма вақт тилини тийиб юришга мажбур булган. Унинг фожиаси мана шунда, деб биламан. У айтиши мумкин булган кўп нарсаларни айтолмай кетди. Нафақат Абдулла Қаҳҳор, балки Гафур Гулом ҳам шундай

булган. Бу жуда ёмон дард. Узингиз биласиз, одам билиб туриб айтол-маса, дунёда бундан ортиқ азоб йўқ.

Т.Юнус. Озод ака, мени бир савол қийнайди... Биз истаймизми, истамаймизми, Совет даврида яшаганмиз. Сиз билан биз уша даврда туғилганмиз, шу даврнинг мафқураси билан обдан сугорилганмиз, бу тузум 74 йил яшади. Лекин, тан олиш керак, шу давр ичида жуда буюк асарлар дунёга келди. Гарчи мафқурага хизмат қилган бўлса-да, бадиий нуқтаи назардан олганда бақувват романлар, қиссалар эзилди. Энди айтинг-чи, кечаги кун адабиётини осонликча воз кечиш тўғрими?

О.Шарафиддинов. Биласизми, нафақат адабиёт, балки халқ узининг тарихидан воз кечиб кетолмайди. У қандай бўлишидан қатъий назар! Улўғми, қонлими ё оғирми... воз кечиш мумкин эмас! Совет давридаги тарихимизни мутлақо мақташ мумкин бўлмаган тузум, деб ҳисобламайман. Унинг аксилинсоний жиҳатлари кўп булган. У биринчи навбатда, узининг халқини қирган тузум. 50 миллиондан ортиқ халқни маҳбус қилган, қирган. Бу тузум халқимизнинг фикрлашига йўл қўймаган... Лекин, боя айтганимиздек, яшадик ва 74 йил мобайнида анча ишлар қилинди. Халқ меҳнат қилди. Мана, Катта Фаргона каналини олинг. 45 кунда 270 километр канал қурилиши катта воқеа. Жаҳон тарихида бунақаси бўлмаган. Бундан воз кечиб бўлмайди-ку? Адабиёт ҳам шундай. Бутунги кунда баъзи бировлар: «Мана энди кечаги адабиётимизнинг устидан чизиқ тортамыз. Гафур Гулом ҳам, Хамид Олимжон ҳам, Абдулла Қаҳҳор ҳам, қисман Ойбек ҳам ҳаммаси кетди. Бизга кераги йўқ. Янгидан бошлаймиз!» дейишяпти. Бу жуда юзак ва содда қараш.

Тўғри, уларнинг қушлари адашган, хато қилган, асарларида юзаклик бор, мафқурага хизмат қилган, татомонларини қоралаймиз, лекин шу билан бирга, уларни итқитиб, чеккага чиқариб юбормаслигимиз керак. Мен комил ишонч билан айтаман, Гафур Гуломдек буюк истеъдод соҳиби тарихда камдан-кам бўлади.

Номлари зикр этилган ёзувчилар узларининг заифликлари, нуқсонлари билан адабиётимизда қолади.

Т.Юнус. Сиз Абдулла Қаҳҳор ижодига талабалик йилларидаёқ талабчанлик билан қарагансиз. Муносабат билдиргансиз. Уша йилларни ҳам хотирласангиз.

О.Шарафиддинов. Энди биз ҳам тик гапириб қойил қилиб қўйганмиз. Баъзан мулоҳазалар, фикрлар айтардик. Едимда, «Утмишдан эртақлар» 1965—66 йилларда эзилди. Шунинг қўлёмасини ўқиб қуринг, деб бердилар. Мен ўқидим, маъқул будди. Маҳорат билан эзилган. Фикр сифатида Абдулла акага, сиз болалик йилларингизни ёзгансиз, утмишингизни жуда зулматда қолдирибсиз, йилг этган нур йўқ, дегандим. Бу гапимга жавоб бермадилар, кейин китобга сузбоши эзиллар: 30-йилларда туғилган бир танқидчи, асарингиз зулмат бўлиб кетибди, деди, шу сабабли китобни «Утмишдан эртақлар» деб номладим, деб эибдилар. Шундай, баъзан тортишардик, баҳслашардик. Ҳар ҳолда, фикримизга қўлоқ солардилар.

Мен «Ёшлар билан суҳбат» деган китобларига муҳаррирлик қилганман. Бу китобда эски мақолалари кўп эди. Шунда мен айрим уринларига эътироз қилганман. Талашганмиз, тортишганмиз. Лекин фикрим ҳақ эканлигини кейин тан олганлар.

Т.Юнус. Едингизда бўлса, 60-70-йилларда танқидчиликда катта сифат узгаришлари юз берди. Шу даврда энг сара асарлар яратилди. Бутунги кунда мана-ман деган шоирларимиз шаклланди. Абдулла Орипов ҳам, Эркин Воҳидов ҳам, Рауф Парфи ҳам. Уша пайтда танқидчининг катта ўрни бор эди. Шу давр адабиёти ва танқидчилиги ҳақида фикрингизни билдирсангиз?

О.Шарафиддинов. Уша пайтдаги кутарилишлар табиий эди. Адабиёт ёки халқнинг руҳий ҳаёти ҳаммавақт эзилган ҳолда, ҳаммавақт пардалар орғида, ҳаммавақт зулм остида яшаши мумкинмасди! Бизнинг социалистик жамиятимиз руҳий дунемизни сиқиб қўйишга муваффақ

булганди. Лекин 60-йилларда енгил нафас олиш имкони туғилди. Биласиз, 50-йилларнинг урталарида КПССнинг машхур XX съезди бўлди. Бу съезлда Сталин кескин танқид қилинди, шахсга сизнинг қораланди. Тугри, қоралаш, танқид қилиш бошқа нарса экан-у, ҳаётда амалга ошириш бошқа нарса экан. Ҳар ҳолда, миллионлар юрагида умид пайдо бўлди. Сталин даври тугаб, эркинлик замони бошлангандек туюлди. Шунинг учун ҳамма соҳаларда кутарилган содир бўлди. Шу жумладан, адабиётда ҳам. Янги нафаслар ела бошлади. Марказдам, республикаларда ҳам янги узғаришлар юз бўрди. Шунда бирдан, биз адабиёт, деб юрганамиз адабиёт эмаслиги яққол кузга ташланди. Асарларнинг жуда кўп қисми чаламулаллик билан ёзилган «асар»лиги билиниб қолди. Аксарияти халқни алдаш учун ёзилган нарсалар экан! Мана, шу гапларнинг имконияти туғилди. Лекин, афсуски, биз танқид қилган зулмат дунёси ва зулмат идоралари шундай катта куч булган эканки, унинг тағига болга урсангиз, у ағанаб тушиб жуда кўп одамни босиб қолиши ҳеч гап эмас экан. Шу иморат босиб қолди. Биз унинг тағига «оҳ-воҳ» қилдик. Янги дунёга кучиб ўтиш жудаям қийин кечаркан, эскидан ва унинг асоратларидан қўтилиш мушкул экан.

Т.Юнус. Ҳар даврнинг узига яраша пишк иморати булади.
О.Шарафиддинов. Ҳа, шунақа. Мана, уша иморатни ҳалигача бузиб етибмиз.

Т.Юнус. Озод ака, сизни Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов истеъдодини сезган, уларга амалий ердан берган устоз сифатида биламиз. Улар нимаси билан сизнинг эътиборингизга тушишган?

О.Шарафиддинов. Мен узимни, фавқулодда истеъдодли адабиётчи булганим учун уларни кашф қилишда ердан берганман, деб айтолмайман. Ундай эмас. Эркинга, Абдуллага дарс берганман. Уша пайтларда ёпроқ эдимми, талабаларга яқин эдим. Қўшлари келиб дардини айтарди. Бирга пахта теримига борганмиз. Футбол, волейбол, шахмат уйнардик. Ҳатто ўфатчилик қилардик. Домла, талаба деган мезонлар бўлмасди. Шунинг учун шеър ёзадиган талабалар илк машқларини олиб келиб курсатишарди. Шунда зур нарса узи маған-ман деб қуришиб қоларди-да! Самимиятими, ҳароратими, илиқлигимни, сузаларни теринимми ё вазиними, нимаси биландир ярқ этиб кузга ташланарди. Бунни сезиш учун катта олим бўлиш шарт эмас.

Т.Юнус. Шундай дейсиз-у, ҳамма ҳам тан олавермайди-да!

О.Шарафиддинов. Тан олмасликка қўймасди-да, у қурғурлар! Шунда менинг қилган ишим шуки, биринчи бўлиб Абдуллуни 5-6 та шеърини «Шарқ юлдузи»га олиб борганман. У пайтда Абдулла «Шарқ юлдузи»нинг қаердалигини ҳам билмасди. Ҳозир едимда йўқ, учинчи курсдамиди?! Шеърлари маъқул келиб учтасини чиқаришган. Кичкинагина «Оқ йўл» эзиб берганман. Эркинни эса жуда маъқул қуриб, унинг биринчи китобига «Истеъдод ва масъулият» деган тақриз ёзганман. Янглишмасам, Эркин уша йиллари талаба эди. Мақолада айтган асосий гапим истеъдодни авайлаш керак, йўқотиб қўймаслик керак, бунинг учун биринчи навбатда истеъдод эгасининг узи жавобгар, деган гапни айтгандим. Йўқ, ҳарқалай Эркин жуда ақлли йигит чиқди, ҳозиргача унинг истеъдоди юксалиб борапти, пасайгани йўқ.

Т.Юнус. Сиз кўп ешларга катта умид билан қарагансиз. Бугунги кунда уларнинг қарийб ҳаммаси Ўзбекистон халқ ёзувчилари ва шоирлари. Кунда, кун ора телефонлашиб тўрасизлар, учрашасизлар. Шундай пайтларда кунглингиздан нималар кечади? Ўзбексиз айтганда, узингиз мазза қиласизми?

О.Шарафиддинов. Энди, Тоиржон, яхши истеъдодли одам билан гаплашсанг, мазза қиласан. Бунни Эрнест Хемингуэй истеъдодли одамлар билан учрашинг ҳамиша байрам, деб ёзган узининг «Хотиралар» китобидан. Лекин шу билан бирга, ҳар сафар кўнғироқлашсанг ё кучада учрашиб қолсанг, қандайдир-бир узимдан-узим талтанавор, дупшимни осмонга отиб юрмайман. Аммо улар билан гаплашиш ҳамиша мароқти. Шундай шoir, ёзувчиларни тарбиялашда қўшган камтарона меҳнатим-

дан завқланаман. Шоғирдларим билан гуруртанаман, фахрланаман, ифтихор қиламан. Бундай истеъдодлар дунёда камдан-кам халқларга nasib қилади.

Т.Юнус. Озод ака, мен рус шеърятининг нозик қирраларини илгангандекман. Лекин Ғарб Ғарб-да! Масалан, Евтушенко, Вознесенский, Рождественскийлар шеърятга қай даражада юксак бўлмасин, барибир шарқ назми буткул бошқача. Ундаги ташбеҳлар, ушатишлар ҳеч қайси бир шеърятда учрамайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, ўзбек адабиёти таржимачиликнинг қурбони бўлиб келгандек туюлади.

О.Шарафиддинов. Гапингизга қўшилиман. Айтдим-ку, Эркинлар, Абдуллалар ноёб истеъдод эгалари. Яна шу томони борки, шеърятни таржима қилиш қийин-да! Ҳатто таржима қилиб бўлмайди, дейишади. Мана, классикларимизни олинг, Умар Хайёмми, Саъдийми, Навоийми. улар ҳали дунё тилларига узининг даражасида таржима қилинган эмас. Таржимонлар асарларнинг мазмунини беришган, холос, санъатини эмас.

Мен Москвада ўқиб юрганымда таржималар билан шугуллангандим. Рус тилига таржима қилинган бизнинг классикларимизнинг асарлари ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Ҳолбуки, ҳар биттаси бир дунё. Эркин ҳам, Абдулла ҳам... Чуқлонни бир пайтлар таржиманинг пири деб атаганлар. Шунга ухшаб таржиманинг пири керак. Айтганингиздай, булар ҳали таржимонини тополгани йўқ. Уйлайманки, вақти келиб таржимонини топади. Эҳтимол, йиллар, эҳтимол, асрлар утар.

Т.Юнус. 60-йилларда танқидчилик яхши савияда эди. Лекин бугунги кунда жуда суст. Бунинг сабаблари борми?

О.Шарафиддинов. Сизнинг яхши эди, деган гапингизни ҳам исбий маънода қабул қилиш керак. 70-йилларда Матекуб Қўшжоновга ухшаган танқидчилар бор эди. Бугунги куннинг ҳам танқидчилари йўқ эмас. Фиркингизга уша қўшилиломайман. Танқидчилар бор. Мисол тариқасида Иброҳим Ҳаққуловни келтириш мумкин. У жуда билимдон. Фақат утмиш адабиётини эмас, бугунги кун адабиётини ҳам ҳис қилади. Ундан танқари, ушлаб ешлар етишиб чиқдилар.

Мен яқинда унга мунаққиднинг мақолаларини олдим. Бу китоб менда тайёр. Унга сузбоши эшиш ниятим бор. Лекин нашр қилиш муаммо бўлиб турибди. Китобга «Еш ўзбек танқидчилари» деб ном қўйдим. Биздаги мафкурачилик касалидан холи булган янги бир тулқин кириб келяпти. Социализмга хизмат қилиш иллатидан холи булган, адабиётга санъат сифатида қарайдиган ва санъаткорона томонини топа оладиган, ҳис қила оладиган танқидчилар кириб келди. Шу нарса эртамызга умид билан қарашга асос беради. Лекин боя айтганингиздай, умуман танқидчилигимизда сусткашлик бор, нафақат танқидчиликда, балки адабиётимизда сусткашлик бор. Ҳозир китоб чиқаришнинг иложи бўлмай қолди. Кейин одамларнинг китоб ва мақолалардан бошқа дардлари қупайиб кетди. Шундай бўлса-да, ҳозир ҳам жойларда одамлар ёзувчиларга, танқидчиларга бошқача орзуманд бўлиб қарашади. Бу фақат бизда эмас. Ҳозир русларда ҳам, озарбойжонларда ҳам аҳвол шу. Бунни вақтинча ҳодиса, деб қараш керак. Менимча, булар утиб кетади. Ҳамма вақт, оянинг уттиз кунни қоронғи бўлмайди-ку!?

Т.Юнус. Бу гап билан мен бугунги кун танқидчилигидан кунглингиз туладим, дебмоқчийдим. Маълум бир маънода кунглингиз туларкан.

О.Шарафиддинов. Йўқ, ешларга қарасангиз, уларда ҳам маълум камчиликлар бор, лекин умид билан қараш мумкин. Энди буткул ёмон деб бўлмайди-да! Матекуб Қўшжоновнинг мақолалари чиқяпти, Иброҳим Ғафуровнинг тадқиқотлари таҳсинга сазовор. Шу билан бирга, бугунги кун танқидчилигимиздан қаноат қилмаган жойларим кўп. Биз ўқувчилар олдида қарздормиз. Шу пайтгача Рауф Парфи ижоди ҳақида дурустроқ мақола ёзилмади. Шунингдек, Эркин Воҳидов ижоди ҳақида монография ёзилган эмас. Абдулла ҳақида жиддий китоб чиқмади. Шу

пайтгача Улмаснинг ижоди умумлаштирилмади. Уткир Ҳошимов, Шукр Холмирзаев ҳақида ҳам шундай фикрлар билдириш мумкин. Буларни танқидчи эзиши керак. Уларни халққа курсатиб берадиган, ижоднинг нозик томонларини уқувчиларга етказиб берадиган танқидчи бўлиши лозим. Биз ҳозир ҳам кушгина мақолаларимизда бир-биримизнинг камчилигимизни қидирамиз. Масалан, Ҳафиз Абдусаматовдай тажрибали танқидчи бутун бошли бир китоб ёзиб, Матқуб Қўшжоновнинг танқидчилик фаолиятини салбий баҳолаб, «фoш» қилди. Қўшжоновнинг камчиликлари бўлса, бордир. Аммо бунинг халққа нима қизиги бор? Танқидчиларнинг уртасидаги низо кимга керак? Унинг урнига бирорта санъаткорнинг ижодини таҳлил қилса бўлмасми?! Бу керакли гап буларди! Энди ростини айтмай, мени савиямизнинг пастлиги ташвишга солади. Бояги ёшларнинг бизнинг авлоддан фарқ қиладиган томони шуки, бутун улар шарқ ва ғарб файласуфларининг асарларини уқиб, шуни адабиётга тадбиқ қилишяпти. Мана, шу маънода бизнинг авлоднинг савияси ҳозирги ёшларникидан паст. Фикрлаш доираси тор. Қаранг, кейинги ун йилда сиёсатимизда оламшумул воқеалар бўлди. Бутун олган билимларимизнинг ҳаммаси чиппакка чиқди. Булбулгусу бўлиб, аллақандай «изм»лар ҳақида «куйлаб» юраверган эканмиз. Аммо бутун-чи? Шу яқин ун йилги утмишимизни таҳлил қилиб бирор мақола ёздикми? Бугунги кунда янги мафкура ҳақида гап бўляпти. Аммо қани йилт этган фикр? Афсус, афсус... Уйлайманки, кунглимиз дунё манзарасини куриб турмас экан, биз ҳаминша торлигимизча қолаверамиз. Фикрнинг торлиги қанотдан маҳрум қилади. Уртача фикр эса бутун ҳеч кимга керак эмас.

Т.Юнус. Озод ака, ҳозиргина узингиз тан олдингиз, куп нарсалар беҳуда бўлиб чиққанини айтдингиз. Бу сизга — илм одамига қандай таъсир қилади?

О.Шарафиддинов. Мен бу ҳақда уйлаганимда куз олдимга Пушкиннинг «Олтин балиқ ҳақида эртак» деган достонидаги воқеалар келаверади.

Албатта, куп айтилган гаплар беҳуда бўлиб чиқди. Яширишнинг ҳожати йўқ. Унча-мунча ёзганларимдан узим ҳам мағрурланиб юраддим: Миртемир ҳақидаги, Шайхзода ҳақидаги мақолаларимдан мисол келтиришим мумкин. Уйлаб қарасам, ушша мақолаларда Миртемирнинг айнан мақташ лозим бўлмаган шערларини мақтаганман. Бу — адабиётдан социология қидириш деган иллат экан. Биз партиёга фойда бўлса бас, деб уйлаганмиз. Партиёга фойдаси тегса, жамиятга ҳам фойда бўлади, деб фикр юритганмиз. Шу жиҳатдан ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Аммо ёзувчи ва шоирларга муносабатим мутлақо узгаргани йўқ. Уларга катта эҳтиромим бор.

Т.Юнус. Мабодо саволим дилингизни бироз ранжитса...

О.Шарафиддинов. Йўқ, йўқ, бемалол.

Т.Юнус. Мен Университетни битириш арафасида сизнинг танқидчилик маҳоратингиз ҳақида диплом иши ёзганман. Ишим «Биринчи мўъжиза» деган китобингиз асосида эди. Шунда «Ленин ва адабиёт», «Инқилоб ва адабиёт» деган мақолаларингиз бор эди. Орадан йиллар ўтди. Ноқулай бўлса ҳам сурай, ҳозир шу ҳақда узингизнинг фикрингиз қандай?

О.Шарафиддинов. Ленин масаласида бир мен эмас, миллионлаб одамлар янглишган. Узингиз уйланг: эрталаб туришингиз билан кунингиз Лениндан бошланарди. Кундузи Ленин, кечқурун Ленин. Қайси китобга қул чўзсанг, албатта Ленин деган гап чиқарди. Партиёнинг қайси бир съезди-ю пленумини олманг, ҳаммасида Лениндан цитата келтирилди.

Бизнинг жамиятнинг фожиаси шу эдикки, уша Лениннинг 50 томи ни мукамал урганмаганмиз. Шу жумладан, Марксизм. Ҳаммасини уқимай туриб, уларни гениал одамлар, деб юрганмиз. Менда китоби куп одамга ихлос билан қараш касали бор. Ленинга шу боис ихлос қўйган бўлсам, ажабмас. Тан олиб айтиш керак, баъзан унда ҳам яхши

гаплар учрарди. Мисол учун у адабиётга аралашши керакмас, деган. Ленин партиё даҳоси бўлса ҳам, адабиёт ишига аралашмаган. Шуни лозим қурмаган. Шу фикрни мен мақолаларимда фойдаланганим учун анча гап эшитганман.

Т.Юнус. Негадир Ленин ҳақидаги асарларни куп таржима қилгансиз.

О.Шарафиддинов. Шу саволни беришингизни сезиб турувдим. Тугри, Ленин ҳақидаги куп асарларни таржима қилганман. Лекин Проспер Мериме асарларини ҳам таржима қилганимни унутманг. Энди... Ленин менинг тасаввуримда идеал, яъни комил инсон эди. Назаримда, ҳамма унинг сифатларидан урнак олиши керакдек эди.

Таржима билан шугулланишимнинг боиси бор. Илгари тирикчилик учун бошланган бу иш. Талабалик йилларимизда тирикчилик оғир бўлган. У пайтларда танлаш имконияти ҳам йўқ эди. Ҳатто «Ўзбекистон тарихи» деган китобни ҳам таржима қилганман. Жуда мураккаб бўлган. Куп терминларни ўзбекчага угиришда қийналганман.

Т.Юнус. Ўзбекистоннинг тарихи дастлаб русча яратилган-да?

О.Шарафиддинов. Ҳа, русча яратилган. У пайтларда шунақа буларди. Мен, таржима қилганим қайраш учун керакли нарса, деб қараганман. Ҳар ҳолда, жумла тузишда, сўз бойлигини орттиришда таржиманинг аҳамияти катта экан. Мен хоҳлаган нарсани наприёт бермасди. Бир вақтлар Гегелнинг «Эстетика»сини таржима қилиб берай десам, наприёт директори қўйинг, Гоголни яқинда чиқарганмиз-ку, деганди. Ушанда ҳафсалам пир бўлганди.

Бадний фильмларни таржима қилишимнинг ҳам боиси бор. Оилам бутун умр кинода — дубляжда ишлаган. Шу баъзан ишлари тиқилинч бўлиб қолса, бирор нарсаларни сураб юрди, кейин таржима қилиб беринг, деб сценарийлар берди. Қарасам, унча қийин эмас экан. Қул бўшлиғида шу ишларниям қилганмиз. Даромади ёмон эмасди. Болачақа ҳаммамиздаям бор.

Т.Юнус. Озод ака, ўзбек адабиётига жуда куп хизмат қилдингиз. Узингизнинг кунлигиз туладими?

О.Шарафиддинов. Йўқ! Қилган хизматимни катта деб билмайман. Куп иш қилишим мумкин эди. Қўлимдан келарди. Лекин бизда ёшлар ушшонмаслик касали бор-да. Кучим етарди. Москвадан қайтиб келган кезларимда «Уқитувчи» наприётга борганман. Шунда адабиётшунослик терминлари лугатини тузиб берай деб таклиф қилганман. Шу иш қўлимдан келарди. Ушанда бўлимни бошқариб турган бир аёл менга разм солди-да, қимсан узинг, гапираётган гапингни тушунасанми, дегандай қаради. Йўқ, бу иш қўлингиздан келмайди, деди. Тарвузим култигимдан тушиб қайтганман. Айтмоқчиманки, шундай таклифларимни қабул қилишса, куп ишларни қилган булардим. Кунглимда армон бўлиб қолган уч-туртта иш бор. Ҳалиям бўлса шунинг устида ишлаш ниятидаман. Мана, ҳозир Чўлпон ижоди устида ишляпман. У ҳақда каттароқ китоб ёзиш ниятим бор.

Т.Юнус. Демак, кейинги пайтларда Чўлпон ижодига куп мурожаат қиляпсиз. 60-йилларда, 70-йилларнинг бошларида у ҳақда ёзганингизда негадир эҳтиёткорлик билан ёзгансиз. «Биринчи мўъжиза»нгизда бу нарса яққол куринади. Гарчи КПССнинг машҳур XX съезди ўтгач, Чўлпон ва Фитрат каби ёзувчилар оқланган бўлса ҳам, барибир эҳтиёткорлик билан ёзгансиз.

О.Шарафиддинов. Дуненинг узгаришини қаранг-да, Тоиржон, сиз эҳтиёткорлик қилгансиз, деяпсиз. Уша пайтларда бу гаплар катта жасорат, деб баҳоланган. Ёзган мақолаларим сабабли МК Пленуми қарорларига тушганман. Уша пайтда МК секретари Нишонов докладларида бизни қаттиқ савалаб, миллатчига чиқарган. Буларнинг топган найрангини қаранг. Одамни қарашлари учун суд қилиб бўлмас экан, демак, оқлаш керак. Агар оқласа, уша давр учун уларнинг қарашлари тўғри келмайди! Шу боис, улар Чўлпонни иходкор сифатида эмас, граждандек сифатида оқладик, буни ёдингиздан чиқарманг, дейишди. Хуллас, уша

пайтларда объектив тапиришга йул қўйилган эмас. 1988 йилда Раъно Абдуллаеванинг қабулида ҳам Чулпонга бир томонлама баҳо берилган эди. Узи миллатчи, биз уни зурга Совет позициясига утказдик, дегандилар ушанда опахонимиз. Кейинроқ унинг «Кеча ва кундуз» романи «Шарқ юлдузи» журналида чоп этиладиган бўлди. Афсуски, эълон қилиш жуда қийинчилик билан кечди. Энг охири Марказий Комитет баҳоси берилган мақола булсагина чиқарасизлар, дейишди. Кейин мен журналининг бош муҳаррири Уткир Ҳошимов илтимоси билан МКга маъқул келадиган мақола ёзиб беришимга тўғри келди.

Бугун, мана, ҳаракат қилиб, «Яна олдим сезимни» деган тўпламини чиқардик. «Чулпон» деган рисоламни эздим. Бошқа мақолалар эълон қилинди. Уч томлик талланган асарларини нашрга тайёрладик. Мана шундай ишларни қиляпмиз.

Т.Юнус. Озод ака, суҳбатимизнинг бошида бир гапни кейин эслаймиз, дегандим. Мен бу урида сиз туғилганингизда қизил буйинбоғ таққанингиз-у, исмингизнинг Озод деб қўйилишини назарда тутайман. Бугунги кунда яшаб, ижод қилиб қайси бирини, исмингизини е қизил буйинбоғни кунроқ оқладингиз?

О.Шарафиддинов. Буйинбоғдан аллақачон чиқиб кетганман. Ҳозир бошқа рангдаги буйинбоғлар тақамиз. Лекин одам буйинбоғсиз ҳам яшай олмас экан, шекилли. Энди озодлик масаласига келсак, мен 65 дан ошдим. Маълум бир тажриба бор, ҳаётнинг паст-баландини курдик. Ҳозир шундай ҳулосага келганманки, ҳар қандай инсон ҳаминша озодликни кумсаб утади. Абсолют эркинлик нариги дунёда бўлади шекилли. Бу дунёда оёққа илашган, оёқни кесадиган, қўлдан ушлайдиган, фикрни тўсадиган, кунгилини бузадиغان тусиқлар ҳаддан ташқари кун экан.

Т.Юнус. Сиз Тошкент Давлат Университетинда кун йиллардан бери хизмат қиласиз. Шу масканда сабоқ берасиз. Доимо ешлар билан мулоқотда бўласиз. Айтинг-чи, 60-70-йилларнинг ҳамда бугунги кун талабаларининг уртасида фарқ борми?

О.Шарафиддинов. Бу фарқ қайси жиҳатданлигига боғлиқ-да. Умуман, фарқ бор, албатта. Баъзан бу фарқ, 60-йилларнинг ижобий томонлари, деб қарашга тўғри келади. Баъзи масалаларда ҳозирги ешлар тузукроқ, деб қарашга тўғри келади. Ҳозирги ешларда нисбатан эркинлик сезилади. Лекин билимга чанқоқликда, ташналикда, меҳнатқашликда уша 60-йиллардаги Эркинлар, Абдуллар даври кучлироқдай туюлади. Истеъдод нуқтаи назаридан қарасак, билмадим, бу саволни қўйиб булмас керак. Ҳар йили 50 та талаба келадиган бўлса, шуларнинг ичиде 2-3 билимдони бўлади. Мана, ҳозир Раҳмат Қўлдошев деган йигит бор. У ҳозирнинг узида тарб фалсафасини ўқиб, фикрлаб юради. Ундан жуда кун нарсани кутиш мумкин. Ғайритабиий мушоҳада юртади. Сизнинг елишгизга келмаган нарсалар ҳақида уйлайди. Умуман, илм бошқача фикрлашдан, айтиб юрилган нарсаларга шак-шубҳа билан қарашдан бошланади. Шу маънода, диний маънода эмас, илмий ҳақиқатларга шак келтириш тараққиётнинг белгиси.

Т.Юнус. Биз бугун диалектика қонунларини инкор қиляпмиз-у, аммо диалектикада инкорни инкор қилиш қонуни бор. Бу тараққиётнинг асосий қонунларидан бири ҳисобланади. Бир фикрни инкор қилиш янги фикрни келтириб чиқаради.

О.Шарафиддинов. Инкор қилмаган тақдирда ҳам, шу қолипда қолиш керакмас-да. Бизда катта муътабар олимлар шунинг асоратида қолишган. Фикр доирасидан чиқиб кетолмаслик касали бор. Бунинг оқибатида биз билимдон бўлиб куринсак ҳам, олдинга бир қадам қўлмаймиз. Билсангиз керак, одамлар узок йилларгача Миср езувини ўқилмас эди. Алифбонинг калитини топишолмаган. Шунда Шампильон деган еш француз йигит 16-17 ешидаёқ шу калитни топган. Кейин алифбо тузган, лугат тузган. Шундан кейингина Миср қўлезмаларини ўқиш мумкин булган. Бу XVIII асрнинг урталарида булган. Аввалги олимлар Геродотнинг гапларига асосланган экан. У битта

шакда битта суз ифодаланган, деган гапни айтган экан. Шампильон Геродотни инкор қилган. Ҳар битта белги битта харф деб ендишган. Куряписмиз, шу журъати билан у тарихда янги саҳифалар очилишига сабабчи бўлди.

Т.Юнус. Бугунги кун адабиётини зийраклик билан кузатиб борасиз. Шу адабиётимиздан кунглингиз тўладини?

О.Шарафиддинов. Бугунги кун адабиётида яхши бир майллар, ҳодисалар бўляпти. Агар шеърятни оладиган бўлсак, менинг учна кунглим тўлмайдиган жойлари бор. Гап шундаки, бир қатор шоирлар бугун бир думалаб тескари эътиқодга утиб олишди. Лекин шеърятда дуневий гаплар ҳам бор. Абдували Кутбиддиннинг достони илоҳий бир руҳ билан ёзилган. Наср ҳақида фикр юртадиган бўлсак, Тоғай Муроднинг романи менга маъқул бўлди. Уткир Ҳошимовнинг «Тўпда кечган умрлар» романи ҳам бақувват асар. Драматургияда, мана Шароф Бошбековни олинг. Унинг «Темир хотин»и катта воқеа бўлди. Шундай истеъдодларнинг борлиги адабиётимизнинг, маданиятимизнинг бахти.

Т.Юнус. Узингиздаги камчиликларни сезасизми?

О.Шарафиддинов. Менинг камчилигим кун. Фельмининг чекланган томонлари бор. Бундай пайтда ақл пастроқда қолади. Кейин ениб кетиш одатим бор. Кейин, олов суниб, уйлаб қарасанг, қилган ишинг учна тўғри эмаслигини англайсан. Иккинчи катта камчилигим шуки, умримнинг жуда кун лаҳзалари бекорчилик билан утди. Одам фақат ишлаш учун туғилмаган бўлса керак-ку, лекин, барибир, кунроқ иш қилиш мумкин эди.

Т.Юнус. Ортиқча камтарлик қилмаяписизми?

О.Шарафиддинов. Йўқ! Йўқ! Энг катта камчиликларимдан бири ажнабий тилларни билмайман. Чала муллаглик-да! Чала муллаглик! Афсус!

Т.Юнус. Узингиз афсус билан эслайдиган дамларингиз кунми?

О.Шарафиддинов. Афсус билан эслайдиган дамларим бўлади. Катта ижтимоий маънода билмадим-у, кундалик ҳаёт масаласида узимни олижаноб қилиб курсатаман, деб калтафаҳм одам қилиб курсатган дамларим булган. Иш масаласида афсусланмайман. Яхши жамоада ишладим. Худога шукр, фарзандларим қобил бўлиб етишиди. Турмуш уртоғимдан мингдан-минг розиман. Яқинда турмуш қурганимизга 50 йил тулади. Худо хоҳласа, олтин туйимизни нишонлаймиз. Келинойингиз ҳарҳолда мени 50 йилдан бери парвариш қилиб келяпти.

Т.Юнус. Журналхонларга қандай тилакларингиз бор?

О.Шарафиддинов. Авваламбор улар соғ-саломат бўлишсин. Имонларини берсин! Ота-она учун фарзанднинг бахтини куршидан улугроқ бахт булмас экан. Шунга ноил бўлишсин. Яна бир муҳим гап: тинчлик бўлсин, Худо тузим берсин. Илгари йўғон чузилади, ингичка узилди, деб айтишарди. Лекин бир нарса одамга тасали беради. Биз бағри кенг, меҳнатдан қочмайдиган, ҳалол, фирромлик қилмайдиغان халқимиз. Бундай одамларнинг ҳаёти фаровон бўлиши муқаррар. Қийинчиликлар утиб кетади. Халқимиз катта бахтга муносиб халқ ва шунга эришади.

Т.Юнус. Озод ака, қимматли вақтингизни аямай қийин-қистовли саволларимга жавоб берганингиз учун катта раҳмат. Келгуси илмий ишларингизга муваффақиятлар тилаймиз.

Собир Абдулла таваллудининг 90 йиллигига

«ҒОЛИБИМИЗ СОБИР»

Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла хонадонига жуда кўп шоирлар келарди. Айниқса, Ғафур Ғулум (антекачи дустлари билан), Ҳабибий, Анисий, Сайфий, Чархий, Чустий, Бокийлар серташриф эдилар.

1954 йил. Куз ойларининг бирида, шоир хонадонига меҳмон кутиб тадоригини кураётгандик. Биринчи бўлиб, Сакина кенноймиз билан Шайхзода домла кириб келдилар. «Меҳмонлар келгунга қадар бироз гурунглашиб олайлик деган ниятда вақтлроқ келдик», дедилар Шайхзода домла. Ҳол-аҳвол сўралди. Собир ака тулиб турган эканларми, сўзга тушиб кетдилар. «Мавлоно Шайх, биздан аҳвол сўрасангиз ёмон эмас, қаказ шеърлар ёзиб турибмиз. Менга «Мунгум»да ишлан маъқул, ҳажвий шеърлар вазн танламайди. Унинг устига шеърнинг вазнига эмас, кимдан кулаётганингга эътибор берадилар. Сен эса қалбингни куйдириб турган масалани кулиб туриб айтасан-қўясан». Гапириш асносида Шайхзода домлани ишхоналарига олиб кирдилар. Меҳмонлар тулишди.

Уша оқимон тун оққунча газалхонлик давом этди. «Ғолибимиз Собир, молодец», дедилар Ғафур Ғулум хайрлашаётиб.

Шоирнинг узи таъкидлаганидек, унинг лирик мероси орасида буюртма шеърлар кўпроқ учрайди. Уларнинг бир қисми эълон қилинган. Бироқ, 30—40-, ҳатто сўнгги йилларда ёзилган газаллари орасида матбуот юзини курмаганлари ҳам талайгина. Уларнинг аксарияти аруз вазнида ёзилган.

Маълумки, Собир Абдулла асосан арузда ижод этган. У Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил каби салафлари ижод сарчанмасидан баҳра олган, уларнинг бадий ҳофиза сирларини чуқур урганган, айни пайтда, арузнинг янги, равон шакллари кидириб топишга ҳаракат қилган. Бу уринда устоз Ғафур Ғулумнинг бир қайдини келгириш уринлидир. «Арузда ёзмак шоирдан катта маҳорат талаб қилади. Собир — Муқимийларнинг, Фурқатларнинг давомчиси сифатида арузнинг бутун назокатини, техникасини эгаллаб олган забардаст шоир».

Адабиёт мухлисларига аёнки, ўзбек адабиети майдонида синфий кураш кескин тус олган даврларда, мумтоз адабиётга беписанд бўлиш, унга камроқ мурожаат этиш кайфияти авж олган эди. Ҳатто, аруз вазнида ижод қилувчилар «арузчи шоир» деб камситилди.

Собир Абдулланинг ибораси билан айтганда, газалнинг бозори касод бўлди. У суҳбатларимизнинг бирида шундай деган эди: «Бир кун бир шоирни редакциядан келатганида учратиб қолдим. У менга мақтанар эди: «Ҳамза йулида ёзишнинг янги, осон йулини топдим. Сен ҳам шундай қил. Арузда ёзилган газалингни болохона қилиб сочиб юборсанг сочма деган янги формада ёзилган шеър тайёр бўлади-қўяди», деди.

Собир Абдулла замоқа зайлига мос асарлар битишга киришган чоғида ҳам, аруз вазнида газал ёзишнинг канда қилмади. Аруз деб аталган мумтоз вазнининг янги йулларини қидириб топди. Шунга қарамай, шоир қаттиқ танқидга учради. Газалларида араб, форс сузларининг ишлатилиши унинг бу тилларни мукамал билмаслиги тўғрисида, деб билдилар. Ғуе шоир бу сузларни нотўғри қўллаган эмиш. Собир Абдулла салафларининг араб, форс тилларида ёзилган асарларини ўзбек тилига ағдарган зулмисонайн шоир эди. Икки тилда ижод қилган шоирларнинг газалларини олдий халқ қадрлаганининг, эъзозлаб уқилганининг шохиди булган эди у. Собир Абдулла ижоди тафтиш қилина бошлади. Буюртма мақоалар ташкил этилди ва улар «Ўзбекистон адабиети» жаридасида чоп қилинди.

Ҳатто бу ҳақда юқори минбарларда, мартабали раҳбарлар доқладларида сўз юритилди. Мумтоз адабиёт анъаналари йулида ижод қилаётган ижодкорлар «нуноқ шоирлар» сифатида саналди.

Собир Абдулла бундай ноурин танқидлардан чўчимади. Ижодий изланишнинг давом эттирди. «Чумчуқдан қурққан деҳқон тариқ эмас. Агар шоир танқиддан қурқса асар ёзмаслиги керак», деб билди ва газал ёзишдан тўхтамади. Собир Абдулланинг газалхон дустлари унга катта ҳурмат билан қарашар эди. Чархий, Ҳабибий, Сайфий, Ҳолислар ёзган газалларни кўпинча Собир Абдулла назаридан утказиб, сўнг, нашрга топишганларининг гувоҳи булганман. Шу хусусда, Собир Абдулланинг Чархий ва Ҳолисла йуллаган бир неча мактублари менинг архивимда сақланмоқда. Унда газаллар қайта ишланиб, баъзи таҳрирлар қилингани учун шоирлардан розилик сўралади.

Собир Абдулла мумтоз адабиётнинг газал шаклини XX аср адабиети билан боғлаган мустаҳкам куприкдир.

Собир Абдулла замон шоирлари орасида биринчи бўлиб, «Девон» тузди. Девонга 500 минг мисрага яқин шеър, газал, ҳажвия, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржибанд, маснавий ва рубоийлар киритилган.

Биз, бутун, Собир Абдулланинг 90 йиллигини ёллар эканмиз, муҳтарам муштарийларга унбу девонга кирмай қолган газалларидан айримларини тортиқ қилмоқдамиз. Токи, Собир Абдулла газаллари, сиз — азияларнинг руҳингизга ором бағишласин, дилингизда ажиб бир ҳис-туйғу уйғотсин.

Малоҳат АБДУРАҲМОНОВА,
филология фанлари номзоди.

Собир Абдулла

СЎЗЛАСАМ ИККИ ҚАРО ШАҲЛОНГНИ МЕН...

Десам

*Мушк дединг, анбар дединг, мен икки халингни десам,
Шаҳд дединг, шаккар дединг, лаъли зулолингни десам.
Қуйдириб кўзларни, кездинг бог аро, эй сарвақд,
Сарвад бехтар дединг, қадди камолингни десам.
Бошласам киприкларинг ҳаққида сўз, қош уйнатиб,
Қўрқитиб наштар дединг, лабзингга болингни десам.*

Сузласам икки қаро шахлонгни мен, бир хумрайиб,
Ой ила хулқар дединг, хусну жамолингни десам.
Лаҳзаи суҳбатни орзу айласам, қулдинг қараб,
Ҳажр ўти ўртар дединг, аста висолингни десам.
Айласам тарки муҳаббат, жон учун етмас жафо,
Унданам баттар дединг, жонга заволингни десам.
Не булур, айтгил десам, сабру қаноат чораси,
Қон ютиб ахтар дединг, олган малолингни десам.
Собиरो, мушқул экан бу ишқ, оҳ, саргарди юз,
Зард дединг, заъфар дединг, ул чеҳра — олингни десам.

Ширин

Бог гузал, тун ҳам ярим, тунда қоронгу ҳам ширин,
Жой сулим, улфат муқаммал, шунда чолгу ҳам ширин.
Дема бир чолгу ширин, булса ширин айтгувчи ҳам,
Булса гар тингловчи бопу турса жим, у ҳам ширин.
Дўстлар базмига таклиф айламанг шармандани,
Беадабнинг суҳбатидан уйда уйқу ҳам ширин.
Базм аро лутфу киноя бирла суҳбат чоғида,
Дилбаринг ёлгон араз этканда кўрқу ҳам ширин.
Май тиниқ, жонон пиёла, ҳам юрак тандир кабоб,
Ёр ичмас булса махмурликда қайғу ҳам ширин.
Севганинг ёнингда суҳбат қурса то тонг отгуча,
Эснаган ёр ҳам, сузулган икки оҳу ҳам ширин.
Силқинар барглар чиройли эскан ул шаббодадин,
Сайрагай булбул ёқимли, шилдирар сув ҳам ширин.
Чинми бу ёки хаёлму ёр келармиш боғима,
Булса чин Собир на хуш, булса хаёл, бу ҳам ширин.

Ўлмишам

Турфақим бир бевафога ёндашиб, ёр ўлмишам,
Ким насиҳат қилса рад айлаб, дилозор ўлмишам.
Тузса ул шўхий жафокорим менга озорини,
Мен кутиб андин вафо, ҳар кеча бедор ўлмишам.
Ўзга маҳбублар дами суҳбат таманно этсалар,
Куз юмиб лутфу-карамдин, мен анга зор ўлмишам.
Булса ким агёр, ани мен дўст билиб, юз войким,
Кимки дўст булса менга, мен анга агёр ўлмишам.
Дилбарим мендан у кун безор экан, қандай билай,
Курмасам, жондан у кун андоқки безор ўлмишам.
Кеч дединг ул бевафодин, кечмадим, эй ақлу-хуш,
Балки мен сендан кечиб, куйида афгор ўлмишам.
Етмади қадрингга Собир, бас, кечир эй жону дил,
Нақдига жоним тутиб, бир вақт харидор ўлмишам.

Ўтмасин

Кўрсат, эй хуршид, хуснинг элга, имкон ўтмасин,
Яъни, шу кунлар бирор дам бенурафшон ўтмасин.
Сайр қил, куз фаслида кўрсат жаҳонорилигинг,

Ўйлақим, кўрмоқ учун кўзлар нигорон ўтмасин.
Йирт ани, юз пора қил, гар оразинг тусса булут,
Кезмасин, ёш тўқмасин бир лаҳза, бир он ўтмасин.
Долизарб кунларда деҳқонлар демиш кўкка қараб:
— Ёғмасин ёмғуру қиймат вақт арзон ўтмасин!..
Фикр қил халқ меҳнатини, эрта ботмай офтоб,
Ёки осмон кечалар бемоҳитобон ўтмасин.
Юз ёшурма, эй куёв, балқит жаҳонга тобишинг,
Ошиғи шайдоларинг, андоқки, ҳайрон ўтмасин.
Фасл учун нозингни ташлаб, қил жамолинг жилвагар,
Жилва қил бепарда, шу дамларда пинҳон ўтмасин.
Собиरो, не ҳадки сенда, буйла хуршидга хитоб,
Офтоб қаҳр этмасин, белуфту эҳсон ўтмасин.

Меҳрибон одам топиб

Ўйладинг, очсанг дилинг, меҳрибон одам топиб,
Сузласанг кунглунг сирини, кунглунгга маҳрам топиб.
Истадинг гамсиз кишилар суҳбатини, оққим,
Топмадинг лаззат сўзидан, дарди йўқ, беғам топиб.
Орзу қилдинг, ғаразсиз бир кишини дўст тутиш,
Айттали сен анга ҳолинг, вақтини бир дам топиб.
Суҳбати вақтида кўрдинг ҳар сўзида бир ғараз,
Минса у бўйнингга гуё, у сени мулзам топиб.
Беғараз дўстнинг самимий илтифотин ахтариб,
Ул кишини ўз уйидан кўп сўроглаб, кам топиб.
Бир кишидан жавр кўрдинг, найзаи қаҳри тегиб,
Бир киши қилди мурувват, дардингга малҳам топиб.
Барча одам бир хил, аммо, барча дил бир хил эмас,
Тупла виждон аҳлини, қилгин шикоят, жам топиб.
Яхши киймоқ бирла нодон, ўзни донишманд олур,
Қил насиҳат, эй яқинлар, аста, хотиржам топиб.
Шеър ёз ҳар қанча, Собир, яхшилар таърифиди,
Бош эгиб, таъзим қил ҳар яхшини сен ҳам топиб.

Чарос қилдим

Қачонким, гул юзингни дилрабо кўрмак ҳавас қилдим,
Чаманда булбул осо, ўзни, мен, соҳиб нафас қилдим.
Дединг: Чин ошиқ ўлсанг ғайрдан ишқингни тут пинҳон,
Асийринг булдим ишқимга кунглумни қафас қилдим.
Дединг: Куз юм булақдин, ўзгага ҳаргиз назар солма,
Булакка боқмадим, ҳар кимга майлими булса бас қилдим.
Дединг: Богингга кирсам гул ўпар сочу этокимни,
Инондим, гулни юлдим, рашқдан хор ила хас қилдим.
Дединг: Сунг, ўз умидинг, сенга эмди ёр бўлмасман,
Нетай, эй аҳди ёлгон, сен учун умрим абас қилдим.
Кезиб боғимда Собир, ул чарос кўзлар хаёлида,
Қорайди боқимдан, бор узулларни чарос қилдим.

Шама рухсорсиз парвонадирмен,
Утинсиз ут ичида ёнадирмен,
Чу мен, лутфинга гах бегонадирмен,
Гахи меҳринг билан ҳамхонадирмен,
Гахи соғмен, гахи девонадирмен.

Ниҳоли қоматинг кўрмай паризод,
Хаёли васл ила кўнглум эрур шод,
Ҳамиша сен билан мен, сарвизод,
Бирор бор этмасанг ҳам сен мени ёд,
Қилиб ёдингни, қона-қонадирмен.

На бўлгай бир йўла қилсанг суроғим,
Суруштирсанг, кўриб кўксимда доғим,
Келиб раҳминг, силаб қошу қабоғим,
Десанг лутф ила, бас, энди фироғим,
Кел, эй ошиқ, сенга жононадирмен.

Қабоғинг чекма дуч келганда ёрим,
Севолмай, йўқ иложу ихтиёрим,
Муҳаббатдир шиорим ҳам қарорим,
Узинг инсофга кел, эй ҳукмдорим,
Бу ишқда эл аро афсонадирмен.

Қилиб номус у кун юзни ўгурдинг,
Хижолатни газаб бирлан югурдинг,
Салом берсам, алик олмай югурдинг,
Бузиб паймонларинг, ханжар сугурдинг,
Уз аҳдимдан нечук мен тонадирмен.

Йўлиқсам хуркма, эй хуркак гизолим,
Гўзаллар шунчалар бўлгайми золим,
Тугалди ҳажр ила сабру мажолим,
Дилим уртар, десам ҳоли маҳолим,
Деёлмай уртаниб, сўзонадирмен.

Юрар ишқ шарҳида ҳар тилда, ҳар гап:
Бичар куплар либос Мажнунга ўлчаб,
Эмиш, ошиқ кезар саҳрода, қақшаб,
Менинг ошиқлигим Тоҳирга ўхшаб,
Муҳаббат куйида фарзонадирмен.

Муҳаббатсиз ҳаёт қандай ҳаётдир,
Бу ишқдан баҳрасиз қай олий зотдир,
Ҳаётнинг завқи-шавқи анга ётдир,
Дема, куйимда зор ошиқ, тонг отдир,
Демам, ишқингда шўрпешонадирмен.

Уёлма, эй пари айтган сўзимдан,
Йўлингга тўкмадим ёшлар кўзимдан,
Ҳазонсиз, аргувон фаҳм эт юзимдан,
Гурурлансам не тонг, Собир узимдан,
Нечукким, мардуми Фарғонадирмен.

Рузи Қодирий

САДОЛАРИМ

Садоларим — сўнмас армоним,
тўлқинланган дарёларим ҳам.
Гоҳи шодлик, гоҳи фиғоним,
надоматли наволарим ҳам.
Сенга кўчмиш бутун борлигим,
озодлигим ва севинчларим.
Қисмат амри, юрак ёрлигим,
изҳори дил ва илинжларим.

* * *

Ватандошлик бахш этган туйғу,
жаннатий боғ уфурган ислар.
Иноқликдан ёгилган ёғду,
ёғдуга эш мунаввар ҳислар.
Йўғрилмишдир дўстлик меҳрига,
аҳилликнинг нафис сеҳрига.
Муродимга сингмиш абадий,
бирлик кучин куйлайди сасим.
Жимирлаган юлдузлар сари
ажаб эрмас етса нафасим.
Бобомерос жасурликларим,
жасоратим, мардоналигим.
Азал мағрур, масрурликларим,

Рузи Қодирий — таниқли уйғур шоири ва адабиётшуноси. Қашқарда туғилган. Тақдири ва насибаси Ўзбекистонга боғланди. Шоирнинг уйғур, узбек, рус, қозоқ тилларида қатор шеърый китоблари, дostonлари, уйғур адабиёти ҳамда адабий алоқалар хусусидаги тадқиқотлари нашр этилган. «Қашқар қўшиғи», «Кутлуг диёр», «Хива гуллари», «Қалбим сизники», «Қадимий йўл дуторлари», «Реалистик уйғур адабиётининг ривожланиши» номаи китоблари шулар жумласидандир. Шоир асарларида йўл ва қисматнинг тақозоси қалбда садо берган кечинмалари ифода этилади. Йўл ҳамда қисмат тақозоси — Рузи Қодирийнинг таржимаи ҳоли.

Шоир етмиш ёшга тулди. Уни қутлуг ёши билан табриклаш баробарида, «Садоларим» манзумасидан парча эълон этаётирмиз.

Таҳририят.

Туркистонга парвоналигим.
Курашларим, шаъним урган бонг,
меҳнатиму заҳматим сози.
Тафаккурдан ўсаётган онг,
ўзин сезган ўзлик овози.
Утмиш сенга боғич-боғичдан,
сизаётган алангаларим.
Истиснодир сўниш, қурқишдан,
садоларим — ёнгувчи руҳим.
Юртга теккан нафим оҳанги
гуруллоғчи самараси, сен.
Эрк созлаган рубоб жаранги —
истиқлолнинг шажараси, сен.

* * *

Садоларим! Ҳайқириқларим,
ёнмоқликдан даъватларим, сен.
Фидоликка чақириқларим,
чорлашларим, рағбатларим, сен.
Аждодларга муносиб, лойиқ —
садоларим жилоланиши.
Устозларнинг измига содиқ —
шогирд аҳдин зиёланиши.
Шафақ ёзиб оловланишлар,
тонг уфқини бўйлаб сузишлар,
сузган сайин яловланишлар,
сабога эш майин кезишлар,
сенга насиб, муяссар фақат,
фақат сенинг ҳаққинг бор эрур.
Умрим қайта бошлаган қисмат
ижодимда барқарор эрур.
Дилдан-дилга мурувват ташир,
яхшилиқнинг уругин ташлар.
Садоларим, ўзингсан, ахир,
яхши ният, мақсадга бошлар.

ДУНЁ ҲАЁТИ

«Мукошафатул қулуб»
(Қалбларнинг кашфиёти)
асаридан

Миразиз Аъзам таржимаси

Илоҳий китоб булмиш Қуръонда унинг асосларига ва пайгамбаримиз Ҳазрати Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ахлоқига нолойиқ тарзда ҳаёт кечиришни қораловчи оятлар жуда кўп. Қуръоннинг аксари оятлари шу хусусга бағишланган: одамларни қайфиятга қараб яшаидан узоқлашишга ва илоҳий ахлоқ асосларига мувофиқ ҳаёт кечиришга даъват этади. Пайгамбарларнинг гоёси ҳам шудир. Улар инсонларни илоҳий ахлоқ билан яшашига чақириш учун Оллоҳ томонидан юборилгандирлар. Тегишли Қуръон оятларини бу ерда ёзиб, масалани исбот қилишга вақт сарфламаймиз. Чунки оятлар гоёт равшан ва аниқ ҳолда масалани билдиради. Биз фақатгина шу мавзудаги ҳадислар ҳамда баъзи буюкларимизнинг сузларини қайд этамиз.¹

Бир куни пайгамбаримиз йул устида ўлган ва ахлат уюмига ташланган бир қўйни кўрдилар. Ёнидаги шерикларига: «Нима деб ўйлайсиз, эгаси учун шу қўйнинг бирон қиймати борми?» дедилар. Улар: «Қиймати йўқки, тағлаб юборилган!» дейишди. Шунда Расулulloҳ буюрдиларки: «Борлигим қудрати қўлида булган Оллоҳ номига қасам ичиб айтманки, илоҳий ахлоқ асосларига номувофиқ ўтказилган дунё ҳаётининг эгаси ҳам Оллоҳ учун қийматга эга эмас. Агар Қуръон асосларига риоя қилмай ўтказилган дунё ҳаётининг Оллоҳ учун хира паишша-

¹ Уқувчиларимизда заррача ҳам шубҳа қолдирмаслик мақсадида Қуръондан бу мавзуга оид айрим оятлардан парчалар келтирамиз:

«Билинглarki, бу дунё ҳаёти фақат ўйин-қулги, эб-зийнат, урталарингиздаги ўзаро мақтаниш ва мол-мулк ҳамда фарзандларни кўпайтиришдир, холос. У худди бир смғирга ушарки, у сабабли унган ўт-улан деҳқонларни ҳайратта солур. Сунгра у қурир, бас, уни саргайган ҳолда қурурсиз. Сунгра у қуруқ чўп бўлиб қолур. Охиратда эса, қаттиқ азоб ва Оллоҳ томонидан (муминлар учун) мағфират ва ризолик бордир. Дунё ҳаёти эса, алдағувчи матодир». (Ҳадид сураси, 20-оят.)

«Мол-мулк, бола-чака дунё ҳаётининг зийнатидир. Парвардигорингиз наздида эса, абадий қолғувчи яхши амаллар саовлироқ ва орзулироқ (орзу қилишга арзирлироқ)дир». (Каҳф, сураси, 46.)

«Қофир булган кимсаларнинг қилган амаллари саҳродаги саробга ухшайди. Ташна булган одам уни сув деб ўйлар, токи қачон унинг олдида келгач, ҳеч нарса эмаслигини қурур ва Оллоҳни қилган амаллари олдида топур. Бас, У Зот унинг ҳисоб-китобини комил қилур. Оллоҳ жуда тез ҳисоб-китоб қилғувчидир». (Нур сураси, 39.)

нинг қанотичалик қиймати булса эди, иймонсизларга бир ютум сув бермасди».

* * *

Қуръоннинг ва пайғамбарнинг ахлоқ асосларига мослашмай утказилган дунё ҳаёти мумин учун зиндон, кофир учун эса жаннатдир.

* * *

Дунё ва дунёда Оллоҳ ризоси учун қилинмаган ҳар нарса лаънатга лойиқдир.

* * *

Абу Мусо Ашъарий ҳикоя қилади:

«Расулуллоҳ марҳамат қилдиларки: «Ким дунёсини севса, охиратига зарар беради. Ким охиратини севса, дунёсига зарар беради. Абдий булган нарсага уткинчи булган нарса етолмайди».

Яна Оллоҳ расули марҳамат қилдилар:

«Ҳар бир хато илоҳий ахлоқ асосларига тўғри келмайдиган ҳарорат (ҳаяжон)лардан тугилади».

Зайд ибн Арқам ҳикоя қилади: «Бир сафар Абу Бакрнинг ёнида эдик. Сув истеда. Асал шарбати келтиришди. Ичмоқчи бўлиб оғзига олганда, йиғлади. Ёнидагиларни ҳам йиғлатди. Улар бир оздан сўнг тинишди, аммо Абу Бакр тинмади, йиғлашда давом этарди. Сўнгра ичмоқчи бўлиб яна оғзига олди ва яна йиғлади. Ёнидагилар унинг бу ҳолини тушуна олмасдан бошлари қотди. Абу Бакр кўзларини арди. Ёнидагилар:

— Эй Расулуллоҳнинг халифаси, сени йиғлатган нарса нима? — деб сўрадилар. Абу Бакр изоҳ берди:

— Мен Расулуллоҳ билан бирга эдим. У узидан бир нарса ни даф этмоқда, узоқлаштирмоқда эди. Ҳолбуки, ёнида менга ҳеч нарса қуринмас эди. «Эй Оллоҳнинг расули, узингиздан нимани ҳайдаяпсиз?» дедим. Делики: «Бу дунё ҳаёти менга тамсил ҳолида курсатилди. Мен унга, мендан узоқлаш, дедим. Узоқлашди, сўнгра қайтиб келиб, сен мендан қочяпсан, лекин сендан кейингилар мендан қочмагай, деди».

Яна Оллоҳ расули бошқа бир ҳадисларида шундай марҳамат қилдилар:

«Ғаройибдан ғаройиб кимсаларнинг ҳоли шундай буладики, охират ҳаётини тасдиқ этади-да, дунё ҳаётини Оллоҳ қуйган ахлоқ асосларига мос утказмайди».

«Пайғамбаримиз супуришди ёнидан утаётган эдилар. Бирдан супуришди теласида тўхтадилар ва:

— Дунё ҳаётига келинг! — деб овоз бердилар. Сўнгра супуришдидан чириган буз парчаси ҳамда чириган суяк олиб: — Ма-на дунё ҳаёти, бу дунёга оид зийнатлар шу латтадай чирийжаги-

га ва сиз ҳар куни қўрадиган гузал инсонлар вужуди шу чириган суяк ҳолига келажагига ишоратдир! — деб буюрдилар».

«Дунё ҳаёти ширин бир ҳолвадир. Оллоҳ сизни ер юзида ўз урнига халифа қилди, қандай яшаб, қандай амал қилишингизга қарайди. Яҳудийларга ilk замонлар ер юзи омода қилинганда (ҳозирланганда), қўтурдилар, дунё ҳаётига алдандилар».

Мусо ибн Йасор ривоят қилади:

Расулуллоҳ буюрдиларки:

«Оллоҳ яратган нарсалар ичида энг ёмони — ўзи урмага қуйган ахлоқ асосларига мослашмай яшалган ҳаётдир ва Оллоҳ ўзи яратгандан бери бундай яшашга асло назар солмади».

Яна Оллоҳ расули дедиларки:

«Молнинг кўшлиги сизни алдади. Одамзод «Молим, молим!» дейди. Сизнинг еб тугатганингиздан, кийиб эскитанингиздан ва ёхуд садақа қилиб мангуликка эришганингиздан бошқа молингиз борми?!» (Яъни, одамзодни боқий қиладиган, унинг умрбод «молим» деса буладиган нарсаси — берган садақалари, қилган яхшиликлари ва ҳоказолардир).

«Дунё уйи йўқнинг уйдир, моли йўқнинг молидир. Дунёда фақат ақлсизлар масъулиятни унутган ҳолда мол-бойлик тўплайдилар. Дунёда фақат қора жоҳилларгина мусулмон қардошига душманлик қиладилар! Дунёда фақат ҳақ-ҳуқуқ қайғусидан беҳабарларгина мусулмон қардошига ҲАСАД қиладилар. Шуурсиз кишиларгина дунё учун очкузларча улиб-тирилиб ётадилар».

«Кимки саҳарлаб турган заҳоти эди, қанча қайғуси дунё ва дунёлик булса, унинг Оллоҳ ёнида ҳеч нарса қиймати йўқдир. Ундан ташқари, Оллоҳ унинг қалбига сўғи нарсани ташлайди:

1. Қалбига ҚАЙҒУЛИ БИР ФИКР ташлайдики, ундан абадийн қутула олмайди.

2. Бир МАШҒУЛЛИК ташлайдики, ширли ишлар қилай деса, ҳеч ундан қутулишга вақт тополмайди.

3. Ичига бир КАМБАҒАЛЛИК ТУЙҒУСИ ташлайдики, қанча топиб-тутмасин, барибир қаноатланмайди.

4. УЗУН АМАЛ берадики, ҳеч охирига етолмайди».

Абу Ҳурайра ҳикоя қилади:

«Расулуллоҳ менга дедими:

— Эй Абу Ҳурайра, дунёни ишдан игнаситача сенга қўрсатайми?

Мен:

— Ҳа, курсатинг, эй Расулуллоҳ! — дедим.

Қўлимдан тугдилар. Мадинанинг дараларидан бирига етаклаб бордилар. У ерда инсоннинг бош суяклари, ич қисмлари, латтага айланган буз парчалари ва чириган суяклар уйилиб ётган бир ахлатхона бор эди. Оллоҳ расули:

— Эй Абу Ҳурайра, бу бош суяклар ҳам сизлар каби очкуз эдилар, амаллари ҳам сизнинг амалларга ўхшарди. Бугун эса, улар терисиз бир суяк, холос. Кейинроқ булар ҳам чириб,

тувроқ ҳолига келадилар. Анави ич қисмлар қандай топсалар топиб (ҳаром-ҳариш), меъдаларни тулагиб еган-ичган эдилар. Анов эски латта, буз парчалари улар кийган либослар эди. Энди уларни бу ерда шамоллар уйнаётир. Бу суюқлар эса, улар фойдаланган ҳайвонларнинг суюқларидир. Ким бу дунё дардида йиғламоқчи бўлса, йиғлайверсин! — дедилар.

Расулulloҳнинг бу сузларидан кейин йиғимизнинг кети узилмади, борган сари кучаярди.

Довуд ибн Ҳилол дейдики:

Иброҳим алайҳиссаломнинг Саҳифаларида¹ шундай ёзилган эди:

«Эй дунё, Менинг (Оллоҳнинг) уртага қуйган ахлоқий асосларимга мослашганлар қанчалик ҳақир бўлсалар, сен ҳам шунчалик ҳақирсан, аммо Мен улар учун сени зийнатладим, фақат уларнинг қалбига сенга сизинмаслик асосларини солдим. Улар сенинг устингда кайфиятга берилиб яшамайдилар, Мен уртага қуйган ахлоқ асосларига тобе бўладилар. Эй илоҳий ахлоқ асосларига риоя қилмайдиган дунё ҳаёти! Мен сандан ҳам ҳақирроқ бирон нарса яратмадим. Сен ҳар қандай ҳолда ҳам кичиксан, оддийсан. Йўқ бўлишга маҳкумсан, сени яратган куним ҳеч кимса сенга абадий эга бўлмасин, деб ҳукм чиқардим. Сен туфайли бахиллик ва ҳасислик билан нақадар кайфиятга қараб яшамасинлар, барибир... О, нақадар бахтли бўлғайлар қалблари тугри бўлган кимсалар! Ана ушаларгадир менинг барча муждаларим! Менинг ёнимга келган чоғларида катта мукофотларимга сазовор бўлажақлар. Қабрларидан турган вақтларида уларнинг олдлари ёруғ бўлажақ. Уларни раҳматимга етишгунларича фаришталар зиёрат қилажақлар!»

* * *

Пайгамбаримиз буюрдилар:

— Қиёмат куни бир талай инсонлар келадилар, тоғ каби амаллари бор. Жаҳаннамга отилишлари амр қилинади.

Саҳоба сурди:

— Улар намоз ўқинармиди?

Расул дедилар:

— Ҳа, намоз ўқинар, руза тутишар ва кечалари йиғлашар эди. Лекин дунёвий манфаат масаласи кундаланг бўлган заҳоти сакраб уринларидан туриб кетар ва Оллоҳни унутар эдилар.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) бир хутбаларида шуларни айтган эдилар:

«Мумин одам икки қурқув, икки ажал орасидадир. Булардан бири мозий — утмишдир. Утмишда Оллоҳ қандай ҳукмлар берганини билмайди. Иккинчиси — мангуликдир. Лекин Оллоҳ яна нима ҳукм қилажagini билмайди. Инсон уз нафси билан узи учун (охират учун) озиқ ҳозирласин. Дунёда охирати учун, умр буйи ўлими учун, ёшлигида кексалиги учун ҳо-

зирлик курсин. Чунки дунё сиз учун яратилди. Сиз эса, дунёда охиратга ҳозирлик қиласиз. Борлигим қудрати қулида бўлган Оллоҳ номига онт ичиб айтаманки, улимдан кейин ҳаёт машаққати йўқ. Дунёдан кейин ёлғиз жаннат ва жаҳаннам ҳаёти бор».

* * *

Ривоят қилинишича, Жаброил алайҳиссалом Ҳазрати Нухдан сурди:

— Эй пайгамбарларнинг энг узун умр қургани! Дунё ҳаёти ҳақида қандай хулосага келдинг?

Нух алайҳиссалом жавоб бериб айтдики:

— Икки эшикли уйга ухшайди: бирдан кирдим, бошқасидан чиқдим.

* * *

Пайгамбаримиз шундай марҳамат қилдилар:

«Дунё ҳаётига эъгиборли бўлинг. Зеро, у Ҳорут ва Морутдан ҳам сехрарроқдир».

Яна пайгамбаримиздан ривоят қилинади:

Бир куни Расулulloҳ асҳоби билан куришганда шуларни айтди:

«Сизларнинг ҳар бирингиз, Оллоҳ қалбингиздан басиратсизликни (идроксизликни) йўқотиб, басиратли қилишни истайсиз, шундай эмасми? Шундай бўлгач, хабарингиз бўлсин, дунёда ким Оллоҳ уртага қуйган ахлоқ асосларига қай даражада мувофиқланмаган бўлса, узун ва беҳуда амалларга кумилса, Оллоҳ шу даражада унинг қалбида басиратни йўқ қилади. Ким дунёда Оллоҳнинг амрларига риоя қилса, узун ва беҳуда амалларни тарк этса, Оллоҳ унга ҳеч иккиланмай ва қийналмай илм ва ҳидоят беради. Хабарингиз бўлсин, сизлардан кейин бир талай инсонлар келажак, жабру жафо ва одам улдириш йўли билан мол-мулк соҳиби бўлажақлар, ҳасислик билан бойлик ортиражақлар ва бу бойликлари билан мақтанажақлар. Севги-муҳаббат фақат ҳаво ва нафсга берилиш тарзида бўлажақ. Сизлардан қай бирингиз у замонларга етиб борса, қонуний (шаръий) равишда ишлаб топганига қаноат қилсин, рози бўлсин. Ғайриқонуний йўллар билан бой бўлиш қулидан келса ҳам, бу йўлга кирмасин, камбағаллигига сабр этсин. Ҳаво ва нафсининг курсатган йўлларидан юриб, бошқаларнинг сеvgи-муҳаббатига сазовор бўлиш қулидан келса ҳам, бу йўлга кириб кетмасин. Азизу муътабар бўлиш қулидан келса ҳам, хору хокисорликка чидаб, сабр қилсин. Лекин у узини бундай тутиши билан ёлғиз Оллоҳнинг ризосини талаб этсин. Узини шундай тутса, Оллоҳ унга элик сиддиқ (иймонда содиқ, чин сузли инсон) савобини беради».

¹ Ҳорут ва Морут — Бобил халқига азобдан сақланиш учун сехр урғатган икки сехрар, моҳир сехрбозлар.

Оллоҳ ваҳий юбориб, Ҳазрати Мусога шундай хитоб қилди:

«Эй Мусо! Золимларга хос дунё ҳаётининг сенга нима кераги бор?! Золимларга ухшаб яшаш сенга ярашмайди. Улардай яшаш фикрини ҳаёлингдан чиқариб от! Ақлингни ишлатиб бундай яшашдан қоч! Золимлик билан утказилган бу дунё ҳаёти нақадар тубан! Гузал амаллар билан утказилган дунё ҳаёти эса нақадар гузал! Мен (Оллоҳ) мазлумнинг ҳаққини золимдан олиб бериш учун уни (золимни) қадамба-қадам кузатаман».

Пайгамбаримиз алайҳиссалом Абу Убайда ибн Жарроҳни тижорат мақсади билан сафарга жунатган, у ҳам бир талай мол билан сафардан қайтган, ансорлар унинг келганини эшитган эдилар. Расулуллоҳ билан бирга намоз уқийтган ансорлар намоздан кейин у зотнинг атрофларига йиғилишди. Пайгамбаримиз уларнинг кайфиятини куриб кулимсадилар ва:

— Афтидан, Абу Убайда бир нарсалар олиб келганини эшитгансизлар, чоғи! — дедилар. Улар:

— Ҳа, эй Оллоҳнинг расули! — дея жавоб беришганида, пайгамбаримиз шундай хитоб қилдилар:

— Севининглар ва сизларни севинчга гарқ этувчи нарсаларни ҳаёл қилинглар. Онт ичиб айтаманки, мен сизларнинг фақирона ҳаёт кечирингиздан қурқмайман. Чунки сизлардан аввалги баъзи қавмлар дунёда мулк-қуллик, маъмурилик ичида ҳаёт кечирган эдилар, шу туфайли қутуриб, бир-бирлари билан курашдилар ва шу туфайли маҳв булдилар, сизларнинг ҳам айни тарзда мулк-қуллик ичида ҳаёт кечиратуриб бир-бирингизга ҳужум қилишингиздан ва охири маҳв ва наришпон булшингиздан қурқаман...

Абу Саид Худрий эса, мана бу ҳадисни ривоят қилади:

«Расулуллоҳ буюрдиларки:

— Эй умматим, сизлар учун энг кўп қурққан нарсам, Оллоҳ ердан чиқарган баракотлардир.

Суралди:

— Эй Оллоҳнинг расули, баракотлар нима?

— Дунё зийнаглари дир. (Инсонлар умуман мулк-қуллик ичида яшаган пайтларида ҳаво ва нафсларига кўпроқ берилдилар. Улар орасида Оллоҳ кўрсатган йулдан чиқувчилар кўп бўлади. Шунинг учун мулк-қулликда яшаш бир жиҳатдан қурққуллик ҳолдир.)»

Яна Расулуллоҳ буюрдиларки:

«Қалбларингизни дунёвий фикрлар билан банд қилманг».

Аммор ибн Саид ҳикоя қилади:

«Исо алайҳиссалом ёнида ҳаворийлари билан бир қишлоққа борган эди. Қишлоқ аҳолисини кучаларда ва соҳилларда улик ҳолда топди. Ҳаворийларига дедики:

— Эй ҳаворийлар, булар Оллоҳнинг газабига учраганлар, шунинг учун уликлари шу ҳолда ётибди. Агар шундай бир сабаб билан улган булмасалар эди, дафн этилардилар.

Шунда ҳаворийлар Ҳазрати Исодан буларнинг ҳиссасини

билмоқчи булдилар. Ҳазрати Исо Оллоҳдан бу воқсанинг тафсилотини маълум қилишни суради. Оллоҳ ваҳий йули билан унга билдирдики: «Тун кирганда уларга нидо қил, сенга жавоб берадилар!»

Тун кирди. Ҳазрати Исо:

— Эй қишлоқ аҳли! — дея уларга нидо этди. Бир овоз:

— Лаббай, эй Исо! — дея жавоб қилди. Ҳазрати Исо:

— Бу ҳолга тушишингизга нима сабаб булди, ҳикоя қилинг? — деб суради. Овоз:

— Кечқурун соғ-саломат ётган эдик, эрталаб узимизни жаҳаннамда кўрдик! — деди. Ҳазрати Исо:

— Бунга нима сабаб булди? — деганда, овоз:

— Дунёга училигимиз ва Оллоҳ йулидан чиққанларга итоат этганимиз сабаб булди, — деган жавобни берди. Ҳазрати Исо:

— Дунёни шу қадар севармидингиз? — деб суради яна. Овоз:

— Ҳа, бола онасини севгандай севардик! Ноз-неъматларга кумилганда севинардик, маҳрумиятга учраган пайтимизда қайғуриб йиғлардик, — деб жавоб берди. Ҳазрати Исо бу сафар:

— Хун, дусларингизнинг ҳоли қалай? Улар нега жавоб бермаётлар? — деди. Овоз:

— Чунки улар қупол ва қаттиққул малакларнинг қулига тушишган. Олов тизгинлар билан тизгинланганлар! — деди.

Ҳазрати Исо сунги марта у овоздан, узи у ерда қандай жавоб бера олганини суради. Овознинг жавоби шу булди:

— Мен уларнинг ичида эдим, лекин уларнинг ёмон феъл ва ҳаракатларига қушилмасдим. Уларга азоб инзол булганда, менга ҳам таъсири утмай қолмади. Мен жаҳаннамнинг бир тарафида муаллақ осилиб ётибман. Азобдан четда қоламанми-йўқми, билмайман».

Пайгамбаримизнинг бир туялари бор эди. Юришда ҳеч қайси туя ундан олдинга утолмасди. Бур кун туяси билан бир саҳройи араб келди ва бу туя пайгамбаримизнинг туяларини орқада қолдирди. Шунда Расулуллоҳ буюрдилар:

«Оллоҳ узи юксалтирган нарсасини сунгида мутлақо па-сайтириб ҳам қўяди».

Ҳазрати Исо дейдики:

«Денгиз тўлкини устига ким уй қура олади? Мана, дунё ҳаёти шудир. Уни абадий қароргоҳ қиламан, деб уйламанг».

Ҳазрати Исодан сурайдилар:

— Бизга шундай бир нарса ургатгинки, у туфайли Оллоҳ бизни севсин.

Шундай жавоб беради:

— Дунё ҳаётида ҳаво ва нафсга берилманг. Ана шунда Оллоҳ сизни севади.

Абу ад-Дардо ривоят қилади:

Расулulloҳ буюрдиларки:

«Агар менинг билганимни билсайдингиз, оз кулар, кун йиглар эдингиз. Ҳавою нафс орзуларига берилиб яшалган бу дунё ҳаёти сизга тубан қуринарди. Оллоҳ йулида ҳаёт кечирини устун қуйган булар эдингиз».

Абу ал-Дардо пайгамбаримиздан бу ҳадисни нақл этгандан сунг, узи шундай хитоб қилди:

— Менинг билганимни билсайдингиз, тоғларга чиқиб Оллоҳга ёлворар ва уз ҳолингизга йиглар эдингиз. Бутун борлигингиз билан йиглаб, ишонган молларингизни ташлаб кетар, улар ҲЕЧ НАРСА ЭМАСлигини билар эдингиз. Лекин узун амал сизларнинг қалбингиздан охират тулуғчасини сидириб ташлаган. Дунё ҳаёти бирдан-бир амалингиз булиб қолган. Шу туфайли туғрилиқдан юз утиргансиз. Баъзиларингиз қилган ишн оқибатидаги фалокатни уйламаганлиги учун ҳавоий истакларини тарк этолмаган ҳайвонлардан ҳам ёмонроқдир. Сизларга нима бўлган узи, бир-бирингизни севмайсиз, бир-бирингизни туғри йулга солмайсиз. Аҳвол шундайки, сузда бир-бирингизга диний биродарсиз. Ичингизнинг ёмонлиги сизларни бир-бирингиздан айирган, бир-бирингизни йиқитасиз. Агар туғри йулда бўлсайдингиз, бир-бирингизни севардингиз. Сизларга нима бўлган узи, дунёвий ишларда бир-бирингизга йул курсатасиз-у, охират масаласида бу ишн қилмайсиз? Бирортангиз дунёвий масалаларда севган ва ёрдам берган кишингизга охиратга оид хусуслардан сира насихат қилмайсиз? Бу ҳол сизларнинг қалбингиздаги иймоннинг сустлиги туфайли юз беради. Агар дунё ҳаётини билганингиздай охират ҳаётини ҳам яқиндан билсайдингиз, унга инонсайдингиз, у дунё учун ҳам бирор иш қилар, Оллоҳ уртага қуйган иймону ахлоқ асосларига мослашар эдингиз. Чунки охират ҳаёти сиз учун абдийдир. Йук, «Дунё ҳаётига бўлган севгимиз ажойиброқ!» дея олмайсиз. Чунки дунё ҳаётида ҳам баъзан келажақда қулга киритилингиз мумкин бўлган нарса учун қулингиздаги бор-йук нарсаларингизни фидо қиласиз (масалан, бир йил кейин эришингиз мумкин бўлган ҳосил учун ҳозир қулингизда тайёр турган уруғни сочасиз). Кутган нарсангиз булмай қолиш эҳтимолини билатуриб ҳам заҳмату машаққатларга кумилиб, нақд нарсангизни қулдан чиқарасиз. Комил иймон соҳибларига хос аломатлардан маҳрум қандай инсонларсиз! Еки, айтинг, Оллоҳнинг расули Ҳазрати Муҳаммад тақдим этган ҳақиқатлардан шубҳангиз борми? Агар ундай булса, бу шубҳаларингизни баён этинг, мен сизларга ҳақиқатни далилларни билан курсатай, қалбларингизни қаноатлантирувчи нур билан ёритай. Оллоҳга онг ичиб айтаманки, сизлар ақли ноқис кишилардан эмассизки, маъзур курсам. Чунки дунёвий ишларингизда туғри ва фойдали нарсаларни фарқлай оласиз, корингизга ярайдиган нарсаларни қулга киритишни яхши биласиз, уларга эга буласиз. Сизларга нима бўлган узи, оз бир дунеликни қулга киритсангиз, севиниб сакрайсиз, лекин озгина бир дунеликни йукотсангиз, қайғурасиз?! Шундай қайғурасизки, бу нарса юзингиздан уқилиб туради, тилингиз уялмай шундан гап очавради ва шу арзимас йукотишни мусибатдай таърифлайсиз ва, билмайсизки, бу хусусда гуноҳга ботасиз. Кутларингиз дин асосларининг аксарини тарк этгансиз. Шундай булатуриб,

юзларингизда заррача узгариш, қайғу аломатлари йук. Ҳолбуки, заррача бир дунеликни йукотсангиз, юзларингизда қайғу аломатлари қуриниб қолади. Мен ҳозирча, сизлардан Оллоҳ юз утирган, деб уйламайман. Баъзингиз баъзингиз билан севиниб суҳбатлашасиз. Ҳар бирингиз бошқа бирингизни қабул қилганда уни хафа қилмасликка тиришасиз, аммо буни фақатгина у ҳам мени қабул қилганда хушмуомалала булсин, деб шундай қиласиз. Қалбларингизда эса, бир-бирингизга нисбатан гинаю адоват ва душманлик булади. Бутун ҳаётингиз УЗУН АМАЛдан иборат. Ажални унутиш борасида бир-бирингизни ортда қолдириб кетгансиз. Истайманки, Оллоҳ сизнинг бу ҳолларингиздан мени кутқарсин, тиңчилик-хотиржамлик берсин ва мени Оллоҳнинг расулига етиштирсин. Агар у ҳаёт булсайди, сизларнинг бу хатти-ҳаракатингизга чидай олмасди. Сизларда зако булса, мана, ҳақиқатларни эшиттирдим. Оллоҳнинг наздидаги нарсаларни изласангиз, осонлик билан топасиз. Мен уз нафсим учун ва сизлар учун ёлғиз Оллоҳдан ёрдам рижо қиламан.

Оллоҳнинг расули севikli пайгамбаримиз бундай буюрдилар:

«Эй умматим, мендан кейин шундай бир дунё ҳаёти келадик, олов утинни егандай, бу ҳаёт ҳам сизнинг иймонингизни ейди».

Оллоҳ Ҳазрати Мусога ваҳий йули билан буюрди:

«Эй Мусо, охиратингизни унуттирадиган тарзда дунё севгисига майл этма. Агар ҳузуримга дунё севгиси билан келадиган булсанг, бундан ҳам каттароқ гуноҳинг булмайди».

Бир куни Мусо алайҳиссалом бир жойдан утаётган эди. У ерда дуо уқиб йиғлаётган одамни кўрди. Ҳазрати Мусо кетаётган жойига кетаверди. Орқасига қайтаётганида, у одамни ҳамон дуо уқиб йиғлаётган ҳолда кўрди. Шунда узича: «Ё Робби, банданг сендан кўрқиб йиғлаётир!» деди. Ҳазрати Мусонинг ичидан шундай уй утиши билан, Оллоҳ ваҳий билан унга шуларни билдирди:

«Эй Мусо, бу қулим дуо уқиб йиғлаётганда оққан кузешларни билан мияси суюлиб оқиб кетса ҳам ва қулларини дуо учун кутариб ҳолдан тойгунча тутиб турса ҳам, уни авф этмайман. Чунки у Мени эмас, дунёни севди. Менга эмас, дунёга, дунё молига ишонади».

Ҳазрати Али дейди:

«Кимдаки олти хил табиат жамланган булса, у жаннатга тушади, жаҳаннамдан омон қолади:

1. Оллоҳни таниб, унга итоат этса.
2. Шайтонни таниб, унга эргашмаса.
3. Ҳақни таниб, унга таслим булса.

4. Ботилши таниб, ундан қочса.
5. Дунёнинг ҳавойи ҳаётини таниб, уни тарк этса.
6. Охират ҳаётини таниб, унга тайёргарлик курса (яъни, охират учун ҳам ишласа).»

Буюкларимизнинг бу мавзудаги сўзлари:

Ҳасан Басрий:

«Дунё ҳаёти узларига омонат экашлигини биладиган ва бу омонатни узига қолдириб-тошпириб кетадиган, сунгра бу дунёдан бейбегуноҳ кучиб кетадиган кишиларни Оллоҳ раҳмат қилсин».

«Бирон киши сен билан дин масаласида мужодалага киришса ва динингга бир зарар келтирмоқчи булса, сен ҳам у билан мужодала эт. Лекин дунёвий масалада мужодалага киришса ва сенинг дунёлигингга зарар келтирмоқчи булса, уни ўз ҳолига қолдир».

Луқмон алайҳиссалом (уғлига угит беради):

«Эй уғлим, дунё ҳаёти бениҳоя чуқур бир денгиздир. У ерга куп кишилар чуқди. Бу ҳаёт денгизида кеманг ТАҚВО булсин. Кемангнинг ашёлари Оллоҳга ИЙМОН булсин. Елканни Оллоҳга ТАВАККУЛ булсин. Шундай булса, умид қиламанки, бу ҳаёт денгизида чуқмасдан омон қоласан. Йўқса, бошқа қутулиш йулини курмайман сен учун».

Фузайл ибн Иъёз:

«Ушбу оятлар узра уйларим ҳеч битмади:

«Албатта, Биз (бандаларимиздан) қайсилари чиройлироқ амалларни қилишларини синамоқ учун Ер юзидаги бор нарсани унга зийнат-безак қилиб қуйдик. Ҳеч шак-шубҳасиз, унинг устидагини сип-силлик, куп-куруқ қилиб қўйгувчи ҳам Биздирмиз».¹

Баъзи ҳикмат аҳллари:

«Дунёда ҳеч бир нарса йўқки, сендан илгари унинг эгаси булмаган булса. Яна ҳеч бир нарса йўқки, сендан кейин эгаси булмаса. Шундай булгач, бу қалар қисқа ҳаётни деб ҳаво ва нафсинг учун узингни ҳалок этма. Оллоҳнинг йулидан айрилма. Охират учун ҳозирлан. Дунё молининг сармоясини ҲАВО ва НАФСДИР. Тошгани эса, ЖАҲАННАМ ОТАШИДИР.»

Бир роҳибдан сурайдилар:

— Дунё ҳаёти ҳақида қандай хулосага келдингиз?

Жавоб беради:

— Вужудларни эскитади, амалларни янгилайди, ажални яқинлаштиради ва узун амалларга кумади.

Яна бир аҳли ҳикмат бундай дейди:

«Дунё бор, лекин мен ундан эмасман, дунё ҳаётида ҳавою

нафста берилмайман. Бундан кейин ҳам дунё булади, лекин мен дунё ҳаётига ҳам алданмайман. Оллоҳ курсатган ахлоқ асосларидан асло четга чиқмайман. Дунёнинг ёмон ҳаётига аралашмайман».

Суфен Саврий:

«Бу дунёнинг неъматлари, бамисоли илоҳий ғазабга учрагандай, нопок кимсаларга насиб булади».

Абу Сулаймон Дороний:

«Ким дунёликни қаттиқ истасаю унга бу берилса, берилганига ҳеч қатҳ қаноат қилмайди, яна истайди. Ким охиратликни қаттиқ истасаю унга бу берилса, у ҳам бунга қаноат қилмайди, яна истайди. На дунёлик орзуларининг, на-да охиратлик орзуларининг сунги йўқдир».

Бир одам Абу Ҳасанга деди:

— Дунё севгисидан сенга шикоят қиламан. Дунё менинг уйим булмагани ҳолда уни қаттиқ севаман!

Абу Ҳасан шу жавобни берди:

— Оллоҳ уртага қўйган машруъ (шариат руҳсат берган) йул билан топганларингга қаноат қил. Ҳалол булмаган бирон нарсани узингга мол деб билма. Ҳалол молигини ва ҳалол топганини уз урнига сарфла. Шунда дунё севгиси сенга зарар бермайди.

Яҳё ибн Муоз:

«Дунё шайтоннинг дуқонидир, ундан бирон нарса угирламаки, шайтон уни олишга келиб, сенинг долингни бермасин».

Фузайл ибн Иъёз:

«Агар дунё ҳаёти йўқ буладиган олтин, охират ҳаёти эса боқий қоладиган бир балчиқ булсайди, муҳаққақки, бизга ёқадигани (яъни, бизга маъқул буладиган одам) боқий балчиқни муваққат олтиндан устун қўяр эди. Лекин, афсуски, биз уткинчи балчиқни (дунё ҳаётини) боқий олтиндан (охират ҳаётидан) устун қўямиз».

Абу Ҳозим:

«Масъулиятсиз яшаб утказиладиган дунё ҳаётдан сақланнинг. Зеро, менга маълум булинича, дунёда кайфиятга қараб яшаган кимса қисмат куни булганда тикка турғазилади ва: «Бу одам Оллоҳ тубан деб ҳисоблаган ҳаётни устун деб билди. Унга таъзим этди!» дея хитоб қилинади.»

Ибн Масъул:

«Бу дунёда моли омонат, ўзи меҳмон булмаган бирон кимса йўқ. Меҳмон деган доимо келади ва кетади, омонат эса, эгасига берилиши керак».

Бир куни Робиа-и Адвияни айрим дустлари зиёрат қилгани келадилар. Дунёдан ва дунё ҳаётдан гап очиб, уни ёмонлайдилар. Лекин Робиа уларга шундай дейди:

¹ Каҳф сураси, 7–8-оятлар.

— Бас! Дунё ва дунё ҳаётдан баҳслашиб, уни ёмонламанг. Агар қалбингизда дунё севгиси бўлмасайди, уни ёдга олмасдингиз. Зеро, ким бир нарсани севса, ушани қўп зикр этади.

Иброҳим ибн Адҳамдан «Аҳволинг қандай?» деб сўраганларида, у шу жавобни беради:

*«Динимизни узиб олиб, дунёмизни ямадик,
Ҳа, динни ҳам, дунёни ҳам бой бермоққа ярадик...»*

*Ким воз кечса ҳой-ҳавасдан, дунёсига очса жанг,
Оллоҳ йулин танлаб олса — ушал зотни шарафланг».*

Бу мавзуда айtilган бошқа шеърлар:

*Мол-дунёга уч одамнинг умри узун булгани,
Неъматларга гарқ улуроқ севинчларга тулгани —*

*Бу шундай бир ҳолки, яъни, қаср қуради инсон,
Лекин унга кирган чоғи қаср бўлади вайрон.*

*Дунёда ҳар муроднинг камол топар деб уйла,
Лекин бир кун ҳар нарсa завоп топар деб уйла.*

*Дунё ҳаёти, билсанг, фақатгина соядир,
Соя ташлар, сунг бирдан гойиб булар қайгадир.*

Луқмон алайҳиссалом (уғлига угит беради):
«Эй ўғлим, гузал ахлоқли бўлиб, дунёни охиратинг билан айирбош қил. Шундай қилсанг, ҳам дунёда, ҳам охиратда бир нарсали бўласан. Ёмон ахлоқли бўлиб, охиратингни бу дунёнинг билан алмашма. Бундай қилсанг, ҳар икки ҳаётингда ҳам зиён қурасан».

Муторриф ибн Шихҳир:
«Ҳукмдорларнинг ва қиролларнинг дабдабали яшашларига қарама. Уларнинг қандай тезлик билан бу оламдан кучиб кетаётганларига ва ҳаётларининг хотимаси ёмонлигига қара».

Ибн Аббос:
«Оллоҳ дунё ҳаётини уч турда яратди:
1. МУМИНнинг ҳаёти.
2. МУНОФИҚнинг ҳаёти.
3. КОФИРнинг ҳаёти.

Мумин дунё ҳаётини Оллоҳ курсатган гузал феъл-атворлар билан нақнлаб утказади. Охирати учун ҳам ҳозирлик қилади.

Мунофиқ олифталик билан, ороланиб, дабдабали ва «эркин» ҳаёт кечиради.

Кофирнинг иши бутун борлигини дунё неъматларидан завқ олиб қолишга сарфлашдан иборатдир.»

Абу Умома Бохилий:

«Пайгамбаримиз Ҳазрати Муҳаммадга (с.а.в.) пайгамбарлик вазифаси берилган чоғда, Иблиснинг ёрдамчилари ҳовлиқиб келиб:

— Бир пайгамбар жунатилиб ва бир уммат пайдо бўлибди, — дея хабар беришибди.

Иблис сўрабди:

— Ушал уммат нафсинг ҳавойи истакларига берилиб яшашни севарканми?

Ёрдамчилари:

— Ҳа, севаркан, — деб жавоб беришибди.

Иблис дейдики:

— Нафсинг ҳавойи истакларига берилиб яшашни севсанлар, масала йўқ. Бутга топинишлари мутлақо шарт эмас. Мен уларни уч йул блан йулдан оздираман:

1. Ҳақсиз ва гайриқонуний фойда топтириш орқали.
2. Топган-тутганларини лойиқ бўлмаган нарсаларга харж қилдириш орқали.
3. Лойиқ бўлган нарсаларга сарфлашдан юз утиртириш орқали.

Мана, бутун ёмонликларнинг манбаи шулардир».

Бир одам Алидан дунё ҳаётини тавсифлаб беришини илтимос қилди. Ҳазрати Али шундай жавоб берди:

«Мен сенга дунё ҳаётини қандай тушунтирсам экан... Дунё ҳаётида соғлом одам хастадир. Завқу сафо сурган одам охири пушаймон бўлғувсидир. Фақир одам ҳазиндир. Бой одам балога гирифтормир. Молнинг ҳалолининг ҳисоби, ҳаромининг азоби бор, шубҳали фойдалардан озор топқувсидир».

Молик ибн Динор:

«Ҳавойи нафсга берилиб яшашдан сақланинг!»

Абу Сулаймон Дороний:

«Қалбда пок туйғулар ва охират қурқуви бўлган бир пайтда нафсинг ҳавойи орзуларига берилган бир ҳаёт келади-да, унинг тинчлигини бузиб, узига бир жой очмоқчи бўлади».

Сайёр ибн Ҳакам:

«Кинининг юрагида дунё ҳаёли ва охират ҳаёли юзма-юз келади. Қай бири голиб келса, иккинчиси унга тобе бўлади».

Молик ибн Динор:

«Дунё ҳаётида қўлга киритолмаган нарсаларинг учун қанчалик ачинсанг, охират тушунчаси қалбингдан шунчалик қаттиқ учурилади».

Ҳасан Басрий:

«Мен шундай инсонларни кўрдимки, улар учун дунё ҳаёти шу сизлар кезиб юрган тупроқдан ҳам тубан. Дунё ортдими ё йўқ бўлдики, унга кулиб боқдимки, бунга кулиб боқдимки, ҳеч қандай аҳамият ҳам бермайдилар».

Фузайл ибн Иъёз:

«Агар дунё ҳалол бўлса ҳам ва охиратда ҳисоб суралмаса ҳам, борди-ю менга берилсайди, сиз нажосатдан қандай жиркансангиз, мен ҳам дунёдан шундай жирканар эдим».

Ҳасан Басрий:

«Яҳудийлар авваллари Оллоҳга топинардилар. Кейинчалик ҳавою нафсларининг айтганига кириб ва дунё ҳаётини қаттиқ севганлари туфайли бутга топинадиган бўлдилар».

Луқмон алайҳиссалом (уғлига уғит беради):

«Эй уғлим, сен дунёга келган кунингдан бери Оллоҳ кўрсатган ҳаёт йулидан юрдинг, ҳеч қандай масъулият билмайдиган дунё ҳаётига аҳамият бермадинг. Сен ўзинг яшаб турган бу дунё ҳаётдан қўра, эндигина яқинлашиб бораётган охират ҳаётингга яқинроқсан».

Саид ибн Масъуд:

«Масъулиятсиз дунё ҳаётига ҳирси кундан-кунга ортиб бораётган, лекин нисбатан олганда, охират қайғуси кундан-кунга камайиб бораётган бирор кимсани кўрсанг, яхши билки, у алданган одамдир, қилаётган ишини ўзи билмаётган одамдир. Ва у бамисоли, ўзи фарқига бормай, юзини уйнаб утирган кишига ухшайди».

Амр ибн Ос (минбарда айтган гапи):

«Мен Расулulloҳ замонидаги инсонларнинг гузал ахлоқли бўлиш учун ҳаракат қилганлари даражасида ҳеч бир кишининг гузал хулқли бўлишга ҳаракат қилаётганини кўрмадим. Онт ичиб айтаманки, Расулulloҳнинг қўлига уч нарса тушса, қўлидан чиқаётганида бу мутлоқ учдан ортиқ бўларди».

Ҳасан Басрий:

«Эй инсонлар, албатта, Оллоҳнинг ваъдаси ҳақ (ваъдадир). Бас, ҳаргиз сизларни дунё ҳаёти алдаб қўймасин. Ва ҳаргиз сизларни Оллоҳ (барча гуноҳларни кечиб юборавради, деб) алдагучи (шайтон) алдаб қўймасин!»¹ маъносидаги оятни ўқигандан кейин шундай деди:

— Бунни, яъни, «Сизларни дунё ҳаёти алдаб қўймасин!» жумласини ким айтаётир? Дунёни яратган айтаётир. Дунё ҳаё-

тини уни яратгандан ҳам яхшироқ биладиган бирон зот бўлиши мумкинми? Хушёр бўлинг, эй инсонлар, дунё ҳаётининг алдамчилигидан ҳазир бўлинг! Дунё ҳаётининг алдоқчилик ҳунарлари қўп. Бир одам бир ҳунарга урганса, бу ҳунар уни яна бошқа бир ҳунарга ургатади. Ҳалол топган фойдаси юзасидан ҳисоб беражагини ва ҳаром топган фойдаси юзасидан азоб кўражагини билган инсон боласи қандай бир валакисалангки, шу дунё ҳаётига узини бағишлайди. Охират қайғусини ҳеч эсга олай демайди. Эртага Оллоҳ ҳузурда ҳисобга тортилишини ҳеч уйламайди. Амалларини ёлғиз Оллоҳ ризоси учун қилмайди. Дин асосларига зарар келатганини кўрса ҳам, ҳеч охиратлик бўлмайди, фақат дунёлик манфаатига зарар теккандигина йиғлаб-сиктай бошлайди!..

Фузайл ибн Иъёз:

«Дунё ҳаётининг масъулиятсиз, ифлос ва гайриахлоқий йуриғига кириш осон, лекин чиқиш қийин».

Бир киши дейдики:

«Баъзи бир кимсаларнинг ҳолига ҳайрон қоламан: умининг муҳаққақлигини билгани ҳолда, қандай қилиб хурсандчилик қила олади; жаҳаннам азоби ҳақлигини билгани ҳолда, қандай қилиб кулади; дунё ҳаётининг тинмай ўзгаришини ва дунёдагиларнинг ҳамма вақт йўқликка қараб кетиб турганини кўргани ҳолда, қандай қилиб уткинчи дунё билан қаноатланади; яна ҳар нарса Оллоҳнинг тақдири билан бўлишини билгани ҳолда, қандай қилиб тинимсиз заҳматларга кўмилади?..»

Довуд Тои:

«Эй одамзод, амалингга эришганда севиндинг, лекин, билиб қўйки, ажалинг яқинлашди, умринг битаётир. Келажак учун олдиндан йиғанларингнинг фойдасини бошқалар қўради».

Бишр:

«Ким Оллоҳдан дунёлик истаса, у, ҳисоб-китоб кунда Оллоҳнинг ҳузурда кўпроқ туришни хоҳлайди, деганидир. (Бойлигини керакли жойга ишлатмаса, узундан-узоқ ҳисоб беришга мажбур бўлади)».

Абу Ҳозим:

«Дунёда севинтирувчи бир нарса йўқки, кетидан хафа қилувчи бир нарса келмаса».

Ҳасан Басрий:

«Одамзод уч нарсага афсусланиб бу дунёдан кучади:

1. Тўплаган мол ва бойлигига тўймайди.
2. Амалига эришолмайди.
3. Охират ҳаёти учун ҳозирлигини қилолмайди».

¹ Фотир сураси, 5-оят.

Бир кишидан сурадилар:
— Дунё муродига эришиб, улжаларга эгалик қилолдингми?
Жавоб шундай булди:
— Фақат дунёга топинишдан узини тия олган кимсагина муродига эришиб, улжаларга эгалик қила олади.

Абу Сулаймон:
«Фақат қалбида охират тушунчаси булган кимса ёмонликлардан узоқ тура олади».

Молик ибн Динор:
«Биз инсонлар худди яхшиликка ундамаслик ва ёмонликдан қайтармаслик тугрисида бир-биримиз билан келишиб олганга ухшаймиз. Бу кетишда бошимизга қандай азоблар туша-жагини кошки билсайдик!»

Абу Ҳозим:
«Арзимаган бир дунёлик кишини буюк ухровий масаладан қолдириб юборади».

Ҳасан Басрий:
«Дунё ҳаётини паст қурингиз! Оллоҳга онт ичиб айтаманки, масъулият туйғусидан узоқ ва кайфиятга берилиб яшалган дунё ҳаётидан ҳам тубанроқ бирон нарса йўқ».

Яна Ҳасан Басрий:
«Оллоҳ бандаси учун бирон яхшиликни ният қилганда, унга бир дунёлик беради, у тутаганда, яна беради. Агар бандасининг назарида бу дунёлик ҳақир қуринса, унга аҳамият бермаса, Оллоҳ янада мулроқ беради».

Бир одам доим шундай дуо уқиркан:
«Эй осмони фалакни уз низомида тутган Оллоҳ, масъулиятсиз дунё ҳаётидан мени қутқар!»

Муҳаммад ибн Мункадир:
«Одамлар буладик, йилларча руза тутати, тунлари эрта-лабгача намоз ўқийди, молини Оллоҳ йулида харжлайди, Оллоҳ йулида жиҳод қилади ва ҳаром-харишдан тийилиб юради. Шундай булса ҳам, қиёмат кун Оллоҳнинг ҳузурига келтирилганда унга шундай деб хитоб қилинади:

— Бу, Оллоҳ кичик қилган нарсани уз назарида катталаштирди, Оллоҳ катта қилган нарсани эса кичик қурди.

Қиёмат кун бундай хитобни эшитганда, бу кишининг ҳоли нима булади? Ҳолбуки, баъзилар, гуноҳ қилган булсалар ҳам, бундай дағдағали хитобга маъруз қолмайдилар».

Абу Ҳозим:
«Оллоҳ йулида кетмоқчи булсанг, ҳеч бир ердамчи тополмайсан, лекин исён йулига кирмоқчи булсанг, нимагаки қул урма, остидан мутлақо сенга ердамчи бир ёмоннинг чиқиб турганини курсан».

Абдуллоҳ ибн Муборак:
«Кайфиятга қараб масъулиятсиз яшаш иштиёқи ва гуноҳлар қалбни бутунлай ураб олади; яхшилик ва ҳақиқат туйғулари унга қандай қилиб кирсин!»

Ваҳоб ибн Мунаббих:
«Кимда-ким қулга киритган бир дунёлиги сабаб булиб қаттиқ севинса, хато қилган булади. Кимда-ким нафсининг ҳавойи орзуларини оёқ остига олса, узини соядай таъқиб этиб келаётган шайтонни қувган булади. Кимнингки илми ҳаво ва нафсини енгиб олса, у кимса, шак-шубҳасиз, музаффар була-жакдир».

Башрга дерларки:
— Фалончи улди!

Дер:
— Дунё йиғди, охиратга кетди, узини ҳалок қилди.

Дерлар:
— У шундай-шундай яхшилик қиларди.

Дер:
— Бу айтганларингиз унга фойда бермайди. Чунки у дунёга сигинарди.

Бир ҳикмат аҳлидан сурадилар:
— Дунё кимники, ахир?
Жавоб берди:
— Нафсининг ҳавойи орзуларига уйғун, масъулиятсиз ва кайфият ҳаётини тарк этган кимсаники.
— Охират кимники?
— Талабгорники.

Ҳикмат аҳлидан бири:
«Дунё — хароб бир давр, ундан ҳам хароброғи — у ерда ҳавою нафсига берилиб умр утказган кимсанинг қалбидир. Жаннат — обод қилинган уй, ундан ҳам маъмурроғи — ҳавою нафсига берилмай, Оллоҳ курсатган ахлоқ асослари доирасида яшовчи кимсанинг юрагидир».

Жунайд Бағдодий:
«Имом Шофсий дунёда доим ҳақни суйлаган зот эди. Бир кун бир диндош биродарига берган угитида шуларни айтди:
— Эй қардошим, дунё ҳаёти сирғанчиқ бир ерга ухшайди. Ҳеч кимнинг оёғи собит туролмайди. Дунё қанчалик обод қилинмасин, сунги — хароб булмоқдир. Унда яшовчиларнинг энг сунги зиёратгоҳлари — қабрлар. Сунги — севганларидан айрилмоқдир. Дунё ҳашаматининг сунги — фақирликдир. Мол-дунё тушламоқ қийин. Эй қардошим, Оллоҳдан қурқ, унинг ҳалолидан берган ризққа рози бул! Гайришаръий фойда йулларини излама. Етишолмаган, стишишинг гумон булган кунларинг учун олдиндан узун амалларга кумилма. Чунки сенин-нинг умринг вақтинчалик соялайдир, йиқилишга юз тутган

девордайдир. Гузал амалларни купайтир, узун амалларни озайтир».

Исмоил ибн Йеъш:

«Таниқли дустларимиз, ҳавою нафсга мослашиб яшалган дунё ҳаётини «ТУНҒИЗ ҲАЕТИ» деб атардилар ва шундай ҳаёт кечирувчи кишиларга: «БИЗДАН НАРИРОҚ ТУР, ЭЙ ТУНҒИЗ!» дердилар. Агар бундан ҳам хунукроқ бир калима топсайдилар, шубҳасизки, уларга уша сузни лақаб қилиб тақардилар».

Яҳё ибн Муоз:

«Ақлал уруж тоифадирлар:

1. Ажал хуруж қилмасдан бурун Оллоҳ йулига кирганлар.
2. Қабрга кирмасдан олдин унга ҳозирлик курганлар.
3. Роббининг ҳузурига бормасдан илгари уни хушнуд этганлар.

Ҳавою нафсга берилиб ўтказилган дунё ҳаёти шу қадар машъумдирки, уни афв этишни тилаш ҳам кишини Оллоҳ йулидан чиқаради. Шундай булғач, феълан бундай ҳаёт ичида яшаганларнинг ҳоли не кечади?»

Биндор:

«Агар дунёга сизинувчилар тўғрилиқ ва тақводан гап очганларини курсанг, билиб қўйки: улар бу ҳолда шайтон масхара-ларидирлар».

«Ким дунёга сизинса, дунёнинг олови, яъни, ҲИРС уни ёқадди. Оқибатда у маънан кул ҳолига келади. Ким охират ҳаётини уйласа ва Оллоҳ курсатган ахлоқ асосларига риоя қилса, у бами-соли уз-узидан соф кумуш парчаси олиб фойдалангандай бўлади. Ким Оллоҳга юз тутса, тавҳид олови шундай қиздирадими, қиёматда у беқиёс бир жавҳар ҳолига келади».

Ҳазрати Али:

«Дунё ҳаёти олти нарсадан ташкил топгандир:

1. Ейилувчи нарсалар.
2. Ичилувчи нарсалар.
3. Кийилувчи нарсалар.
4. Минилувчи нарсалар.
5. Никоҳланувчилар.
6. Хидланувчи нарсалар.

Ейилувчи нарсаларнинг энг қийматлиси — АСАЛ. У эса, арининг чиқиндисидир.

Ичилувчи нарсаларнинг энг қийматлиси — СУВ. Уни ичишда яхшилар ҳам, ёмонлар ҳам (ҳаромлар ҳам, ҳалооллар ҳам) баробардир.

Кийилувчи нарсаларнинг энг қийматлиси — ИПАК. У эса, қуртнинг чиқитидир.

Минилувчи нарсаларнинг энг тузуғи — ОТ. Унинг устида эса, жанг чоғи инсонлар улдирилади.

Никоҳланувчиларнинг энг шарафлиси — ХОТИН. У ҳам

ясан-тусанлари сабабли бир қатор ёмон феълларнинг туғилишига сабаб бўлади.

Хидланувчи нарсаларнинг энг қийматлиси — МУШҚДИР, унинг асли эса, қондан иборатдир».

Бир киши:

«Эй инсонлар, тadbирли бўлинг! Оллоҳдан қўрқинг. Узун амаллар ва улимни унутиш сизларни алдаб қўямасин. Дунё ҳаётининг ифлос томонларига чўмманг. Бу дунё ҳаётининг ифлос қисми золимдир, алдоқчидир. Йилтироқ қуринишлари билан сизни алдаб қўяди. Узун амаллар сиз учун бир тузоқдир. Сизга безанган келиндай қурилади. Кузлар унга мафтун бўлади, кўнгиллар уни курганда титрайди, нафслар унга таппинади. Лекин у, неча-неча ошиқларни қатл этган, ундан қаноат топувчиларни, қанчадан-қанча ишқибозларни расвои радди бало қилган. Унга ҳақиқат кузи билан боқинг, эй инсонлар! Ҳавою нафснинг орзуларига берилиб яшашнинг заҳмату машаққатлари куп, Оллоҳ бундай яшашни қатъиян қоралаган. Бу дунёда ҳар янги нарса мутлақо эскигай; қулга киритилган мол-мулк яна қўлдан чиқиши муқаррардир; азиз ва қадри борликлар бир кун келиб қийматини йўқотади. Куп озаёли, севги улади, эзгулик ҳалок бўлади. Уйғонинг, эй инсонлар, гафлагдан уйғонинг! Оллоҳ хайриниғизни берсин. Огоҳ бўлинг, улмасдан олдин кузиниғизни очинг, улим куни келганда одамлар шундай деяжаклар:

— Фалон киши оғир касал. Тузалишдан умиди йўқ эмил. Ажабо, бунга шифо бўладиган бирон дори ва ё уни оёққа турғиза оладиган бирон табиб йўқмикин?

Табибларни чақиражаклар, улар сенга муолажа қилажаклар ва «Бу нарса уни шифолай олмайди!» деяжаклар.

Сунгра шивир-шивирлар яна давом этажак:

— Фалон киши васиятини ёздирибди!

Ундан кейин айтадиган гаплари шу:

— Тилдан қолди, келган-кетган дустларини танимаётир!

Бу асно сен тинмай инграб, ажал терларини тукажаксан. Энди бу дунёдан кучиб кетаётганингни англаяжаксан. Кузларинг шипга тикилажак, тилинг тутилажак, илгари гумон қилган нарсаларинг тўғрилиғи юзага чиқажак. Яқинларинг сенин ёнингда йиғлаяжаклар. Сенга, турган одамларни курсатажаклар:

— Бу қуриб турганинг — уғлинг фалончи, бу — уканг пистончи...

Лекин сен гапиролмайсан: тилинг тутилган, оғзинг ҳеч очилмайди. Сунгра, Оллоҳнинг ҳукми келади, руҳинг баданингдан айрилади, куларга юксалиб кетади. Кейин дустларинг ва яқинларинг келишади, кафанингни тайёрлайдилар, қабринг тепасида кафанингдан тутиб, даст кутарадилар ва лаҳатга қўядилар. Кейин зиёратчиларнинг кети узилади, сени кўролмайдиғанлар улимнингга свинадилар ва бир «Уҳ!» тортадилар. Ворисларинг мол-мулкнингни бўлишиб олишга киришадилар, сен омонат сифатида амалларинг билан юзма-юз қолажаксан».

Ҳасан Басрий амавий халифаларидан Умар ибн Абдулазиз-га ёзган мактубида шундай дели:

«(Саломдан сунгра) Дунё уткинчи улароқ қоладиган бир уйдир, абадий истиқомат жойи эмас. Одам алайҳиссалом жаннатдан дунёга жазо маъносида иргитилган эди. Дунё ҳаётига диққатли бул, эй муминларнинг халифаси! Дунёдан охирагга кетишда олакетиладиган энг яхши озиқ — ҳавою нафсга берилиб утказиладиган ҳаётдан сақланмоқдир. Дунёда энг аъло бойлик — инсоннинг ожизлигини эътироф қилиш ва қабул этиш, Оллоҳнинг қудратига таслим бўлишдир. Бу ҳаёт ҳар бир лаҳзасида кимларнидир ҳалок қилади, маҳв этади. Дунё дунё учун ишлаганни хору зор қилади, дунелик йиғувчини фақир айлайди. Бу алдоқчи ҳаёт киши билмасдан еб-ичиб қуйган захарга ухшайди. Заҳари борлигини билмаган киши уни иштаҳа билан ейди ва билмайдики, унда уз улими яшириндир. Алдоқчи ва оҳанраболи дунёнинг ҳою ҳаваслари ҳам шундайдир, кишини алдштиради, охири фалокат булади. Эй муминларнинг халифаси, бу дунё ҳаётида жароҳатли инсон ва буни, кимдир биров эмас, узи тузатувчи киши каби бул! Маълумки, бундай киши хасталиги ортиб кетмаслиги учун парҳез қилади, иштаҳаси тортган нарсаларни ейишдан сақланади. Шунингдек, хасталиги узайиб кетишидан қурққани туфайли, ичаётган дориларининг аччигига ва бездиришига чидайди. Усти ялтироқ ичи қалтироқ, ҳийлагар ва алдоқчи бу дунё ҳаётдан ҳазир бул, эй муминларнинг халифаси! У инсонни узун амаллар билан алдайди. Келинга ухшаб безаниб куринади, қушлар унга иштиёқ билан термиледи, нафслар унга талшинади. Ҳар кас бу дунё ҳаётини уз никоҳидаги хотиндай қабул қилади. Лекин у куп утмай эрларни узгартириб юборди. На шундан кейинги эр аввалгисидан ибрат олиб ёмонликларни тарк этади ва на Оллоҳ дунё ҳаётининг алдамчилигини билдирганда ундан угит олади. Бу дунё ҳаётига ошиқ булган киши, муроди ҳосил булганда, узини музаффар ҳисоблайди, охирагга ҳаётини унутди, уткинчи ҳаётга мағрурланиб алданади. Бутун фикри-еди дунё билан банд булади. Кейин шундай бир пайт келадики, оёғи тояди, пушмонлиги катталашади, ҳасрати кунаяди, улим сарҳушлиги, алами ва қулидан кетган нарсаларнинг гамгин ҳасрати уни сиқади. Нима истаётганини узи ҳам билмайди. Дунёга рағбат қилган одам хафалик ва машаққатлардан асло қутулолмайди. Бу ҳаёт билан оч одамдай видолашади, чунки охирагга йулчилигига чиққанда, у ерга ҳозирликсиз кетаётганини куради. Сақлан бу дунёнинг алдоқчи ҳаётдан, эй муминларнинг халифаси! Ёлгончи дунё ҳаётида яшаётган ҳолда унга энг куп чап берувчилардан бул. Зеро, аксар ҳолларда ким бир неъматга эришса, у неъмат у кишини сунгида бир ёмонликка элтади. Дунёда зарарли нарсалар ҳам, фойдали нарсалар ҳам охири ёвузлик қилади. Муллик-кенглик кишининг бошини балога тизди. Зотан, ҳар нарса (охири) йуқ булади, севинчларда яширин бир ҳазинлик бор. Чунки қулдан кетган неъматлар қайта қулга кирмайди, шу нуқтани назардан, қуддалигига севинчга сабаб булган нарсалар қулдан кетганда юракни орзиқтирадиган ҳазинлик беради. Келажак кишига нималар олиб келишини

билиб булмайди!.. Дунё ҳаётидаги орзулар бир ёлгондан иборатдир, амаллар беҳуда ва ботилдир. Улар сафо саналади, аслида эса бахтсизликдир. Тирикчилик бир ранжу аламдир. Агар одамзод атрофга ақлини ишлатиб бир назар солса, таҳликалар қаршисида турганини куради. Инсон, дунё ҳаётининг неъматлари туфайли таҳликала, балолари туфайли қурқувдадир. Оллоҳ ҳавою нафсга берилиб яшланган ҳаётнинг ёмонлигини хабар қилмаган булса ҳам, бу дунё уйкучиларни уйқудан, гофилларни гафлатдан уйғотишга кифоя қиларди. Қолбуки, Оллоҳ ҳар ва нафснинг орзуларига берилиб яшашнинг ёмонлиги туғрисида хабар берган ва бундай яшашни тақиқлагандир. Бундай ҳаётнинг Оллоҳ наздида тирноқча ҳам қиймати йуқ, дунё яратилибдики, Роббимиз бундай ҳаётга қиё боққан ҳам эмас. Дунё қулф-қалитлари ва хазиналари билан бирга бенуқсон ҳолда пайғамбаримиз Ҳазрати Муҳаммадга ҳада этилди, лекин у бу неъматларни қабул қилишдан узини олиб қочди. Оллоҳнинг амрларига қаршилик қилмаслик, унинг севмаганини севмаслик, тубан қилганларини юксалтмаслик пайғамбаримиз учун шон-нараф иши эди. Оллоҳ имтиҳон учун солиҳ бандаларини баъзи неъматлардан маҳрум этди, имонсизларнинг янада купроқ йулдан оғинлари учун уларга мул неъматлар берди. Бунга алданган мағрурлар узларини шарафли инсонлар деб билдилар, шунинг учун ҳам Оллоҳ уларга шундай неъматлар берган, деб ҳисоблайдилар. Бундай кишилар билмасларки, оламда яратилган зотларнинг энг хайрлиси Ҳазрати Муҳаммад оч қолган пайтларига қорнилари тош боғлаб юрган эдилар ва бу ҳам Оллоҳнинг тақдир билан булган эди».

Яна пайғамбаримизнинг, Роббимиздан бизга ривоят қилинича, Оллоҳ Ҳазрати Мусога шундай буюрган:

«Эй Мусо, уз урнида ишлатилмаган бойликни курганингда: «Бу — жазоси тез келадиган гуноҳ!» де. Оллоҳнинг тақдирига рози булган ва исён қилларига кирмаган фақирликни курганингда: «Марҳабо, эй Оллоҳ дустрларининг широри!» де».

Эй муминларнинг халифаси, хоҳласанг, сен бу борада Маъям уғли Исога эргаш. У шундай дерди:

«Дориворим очликдир, широрим Оллоҳ қурқувсидир, либосим гузал ахлоқдир, уловим оёқларимдир, ейдиган таомим ва мевам ер юзининг устириб етказиб берган нарсаларидир; оқшом ётаман — бир нарсам йуқ, тонгда тураман — ҳеч нарсам йуқ, ер юзида ҳеч кимса мендан бойроқ эмас».

* *

Ваҳоб ибн Мунаббих:

Оллоҳ Ҳазрати Мусо билан унинг укаси Хорунни Фиръавннинг олдида юборган вақтида ваҳий йули билан шуларни тайинлаган эди:

«Фиръавннинг ҳашаматли либослари сизларни хайратга солмасин. У эришган дунёликларга кунглингиз сует кетмасин. Чунки (пешонасидаги) Менин қудрат қулимдадир. Менин изним булмаса, гаплашмомайди, қузини очиб-юмолмайди, нафас ололмайди. У суратган тантанали ҳаёт сизни таҳликага солмасин. У ҳаёт вақтигачалик, қуз-қуз қилиш учун ейиб қуйилган кургазмадан иборат, уткинчи вақти-хушликдан ибо-

рат. Агар Мен хоҳласам, сизни шундай бир зебу зийнатларга кумиб тапшлардимки, Фиръавн қурганда, буларга эришишдан ожизлигини англарди. Лекин Мен сизни бундай нарсалардан узоқлаштираман, сизни имтиҳон қиламан. Шафқатли чўпон қўиларини заҳарли утлар усган жойларда утлатишдан эҳтиёт қилгани каби, Мен ҳам дўст бандаларимни алдоқчи дунё ҳаёти неъматларидан эҳтиёт қиламан, уларни бундай алдамчи неъматлардан маҳрум қиламан. Буларнинг бари нафснинг ҳаёвий орзуларига берилиб янаша Менга тубан қурингани учундир. Менинг оилали бандаларим камолда энг юқори чуққига кутарилиш учун Мендан қурқадилар, одоблидирлар, тақво соҳибидирлар... Тақво қалбларида унади, тақволи булганлари ҳаракатларидан билинади. Тақво уларнинг кийимлари, усларида қуриниб турган либосдир. Уларнинг қалблари тақводан иборатдир, унинг билан шуурланадилар, унинг билан саодатга эришадилар. Шунга эришмоқ уларнинг бирдан-бир амалларидир. Тақво улар учун буюк шарафдир, унинг билан ифтихор қиладилар, шуниси билан таниладилар. Шундай сифатли бандаларимга дуч келган пайтларингизда, улар билан мулоим хатти-ҳаракатда булинг. Қалбингиздан ҳам, тилингиздан ҳам улар учун камтарин сузалар излаб тонинг. Уларга нисбатан даб-дабали булманг. Билингизки, ким Менинг юқоридаги хислатларга эга булган авлиё бандаларимга қаттиқ муомала қилса, у кимса Менга қарши чиққан бўлади».

Ҳазрати Али бир гал уқиган бир хутбасида шуларни айтган эди:

— Эй инсонлар, билиб қўйингки, сиз мутлақо уласиз ва улгандан кейин мутлақо тирилтирилиб, амалларингиз билан юзма-юз келтириласиз ва ҳисобини берасиз. Агар яхши амалларингиз кўпроқ булса, мукофотланасиз, ёмон амалларингиз кўпроқ булса, жазоланасиз. Уткинчи дунё ҳаёти сизни алдаб қўймасин. Чунки дунё ҳаёти ҳар хил балолар билан нақшланган, охири фоний, гаддордир. Дунёда мавжуд булган ҳар нарса ҳам фонийдир. Дунё ҳаёти дунёда яшовчилар орасига қўрқув солади, бир ҳолда давом этмайди, ёмонликлардан қутула олмайсиз. Ер юзида яшовчиларга дақиқа сайин балолар ёғдира олади. Дунё ер юзида яшовчиларни гоҳ севинчга фарқ этади, гоҳ балоларга кумади. Қисқаси, турли-турли ҳоллар!.. Замон тўхтовсиз утаверади, завқу сафога чўмиб, кайфиятга берилиб янаша чиркин бир нарсадир. Севинчли ва нашъали онлар узоқ давом этмайди. Дунё кишилари нишонга ухшаган бир нарса, дунё ҳаёти уларни буйнидан отиб тинади, улдиради ва олиб кетади. Ҳар жонли зотнинг улиши муқаррардир, ҳар жонли зот улим шарбагини тотажақдир. Эй Оллоҳнинг бандалари, бу дунёда сиздан олдин ҳам инсонлар бор эди. Улар сиздан узунроқ умр қуради, сиздан кучлироқ, сиздан дулворроқ эдилар. Масканларини сиздан муҳташамроқ қилган эдилар, буюк иншоотлар барпо этган эдилар. Лекин бу узоқ умрдан фойда чиқмади, шундай кун келдики, улардан ном-нишон қолмади, овозлари маҳв бўлиб кетди. Вужудлари чириди, йўқ бўлди.

Қурган бинolari хароб бўлди. Баланд-баланд, ҳашаматли ва бақувват қуринган кушқу қасрлар қабрга айланди. Кушқлардаги юмшоқ ёстиқлар урнига энди қабрда қаттиқ тошларни ёстиқ қилиб ётибдилар. Кушқлардан қабрга, юмшоқ ёстиқлардан қаттиқ тошларга утдилар!.. Уларнинг масканлари (қабрлар) узоқда эмас, лекин энди бу масканларнинг аҳолиси ғарибу бенаводирлар. Енларида дунё қуриш билан машғул булганларга яқин келолмайдилар. Энди қаср қуришда уларга ҳеч ким ердам беролмайди. Уйлари яқин бўлишига қарамай, яқинларини ва қўшнилариини зиёрат қилишга келмайдилар. Қандай келсинларки, уларнинг ҳам бағирлари чириди, вужудларини тошу тупроқлар еди. Илгариги бақувват инсонлар кейин уларини улик ҳолда топдилар, авваллари покиза, терга ботиб юрган вужудлар кейин чириб парча-парча бўлди. Дўстларини ва яқинларини маънос ҳолда қолдирдилар, ер остига шимилдилар, кўчдилар, кетдилар, ортиқ улар учун қайтиш йўқ. Оҳ, қанчалар узоқладирлар! «Олдиларида эса тирилтириб тикка тургазиладиган кунгача тўсқинлик (олис масофа) бор». Эй инсонлар, улар охир-оқибатда нимага дучор булган эсалар, сиз ҳам, ҳеч шубҳасиз, ушанга юзма-юз бўлажаксиз. Қабрга ёлғиз ҳолда кирасиз, амалларингизга омонат бўлиб қоласиз. Қабр сизни ҳам ичига олади. «Қабрларнинг ичида улар кавлаб чиқарилганда, куракларда бор нарсалар ҳам бир туп бўлиб уртага чиқишган пайтда», ҳақиқатларни яланғоч ҳолда қурган ва Оллоҳ ҳузурда тикка турғизилган чоғингизда, ҳолингиз нима кечади! Ана уша вақтда, қилган гуноҳларингиз туфайли, қалбларингиз қўрқувдан санчийди, пардалар кутарилади, айбларингиз, сирларингиз очилади. «Бу ерда ҳар нафс, қилган яхши ишларининг мукофотини, ёмон ишларининг жазосини олажак!..» Оллоҳ буюрадики:

«Осмонлардаги ва ердаги бор нарсалар Оллоҳникидир. У зотнинг Узи ёмонлик — гуноҳ қилиб утган кимсаларни қилган амаллари билан жазолагай ва чиройли амал қилган зотларни гузал (савоб-жаннат) билан мукофотлагай!»¹

«(Сунг ҳар бир кишининг) номаи аъмоли уртага қўйилур. Бас, гуноҳкорларнинг унда (битилган) нарсалардан даҳшатга тушиб: «Бизларга ҳалоқат бўлғай; бу қандоқ китобки, на кичик ва на катта (гуноҳни) қолдирмай, барчасини ҳисоблаб битиб қўйибди», дейишларини қурурсиз. Улар қилиб утган барча амалларни ҳозир у нозир ҳолда топулар. Парвардигорингиз ҳеч кимга зулм қилмас».²

Оллоҳ сизу бизни Қуръон китобига биноан амал қилувчилардан ва дўстларининг йулида кетувчилардан айласин. Фазлу қарами билан сизу бизни жаннатига қўйсин. Мадҳу санаго лойиқ Зот фақат Оллоҳдир, ҳар қандай шону шараф ёлғиз Унга оиддир.

¹ Нажм сураси, 31-оят.

² Қаҳф сураси, 49-оят.

Ҳикмат аҳлидан бири:

«Кунлар уқ, инсонлар эса нишондир. Эй инсон, замон ҳар кунни сени уқлари билан уқлаётир ва бутун вужудингни ҳар бир ҳужайрасигача илма-тешиқ қилиб, кечаю кундуз илғакли игнаси билан турлаётир. Кундузлар ҳам, кечалар ҳам бир зумдай утиб кетади. Бу аҳволда сенинг вужудинг қандай қилиб соғ-саломат сақланиб қолсин? Агар кунларнинг сенига етказётган нуқсонликлари қуз унгингда қурғазма қилиб ёйиб қуйилган бўлсайди, ҳеч шубҳасиз, келиб кетган у кунлардан утаканг ёрилар, сунг югуриб кетар эдинг, тез келиб-кетган соатларинг нималарга сарфланганини қуриб жирканардинг. Лекин Оллоҳнинг талбери талбирларнинг аълосидир. Дунё ташвишларидан узоқ бўлинганда ҳаёт тотли қуринади, албатта, лекин сен завқ деб уйлаган нарсалар аслида кимёгарларнинг ханталдан олган аччиғидан ҳам аччиқдир. Ҳавою нафсга берилиб яшалган дунё ҳаётининг иснодлари шу қадар қундирки, буни тушунтирмоқчи булганлар гапира-гапира чарчайдилар. Оллоҳим, сен бизни тугри йулга сол!»

Бир аҳли ҳикматдан дунё ҳаётини тавсифлашни сурашганида, у шундай жавоб берган эди:

«Дунё ҳаёти — сен ичида булган ОНдан иборатдир. Чунки утган утмиш бўлиб қолади, ортиқ ҳеч нарсалик бўлолмайсан. Келажагинг қандай бўлишини эса билмайсан. Фақат шундай нарсаки, тун кундузининг улимидан хабар беради. Туннинг бошлангани у куннинг завол тошганини билдирувчи бир ишоратдир. Тинимсиз келиб-кетган ҳодисалар инсонларни узгартиради, эскитади, қаритади. Вақтнинг вазифаси жамоаларни сочиб ташламоқ, сараламоқ ва неъматларни йўқотмоқдан иборатдир. Амал узун, умр қисқа, ҳар нарса эса, ёлғиз Оллоҳга қайтади».

Амавий халифаларидан Умар ибн Абдулазиз бир хитобасида бундай деган эди:

— Эй инсонлар, сиз бир нарса учун яратилдингиз. Агар уни тасдиқ этсангиз, беақлсиз, инкор этсангиз, ҳалок бўласиз. Сиз бу дунёда абадий яшамоқ учун яратилмадингиз, лекин бу дунёдан у дунёга утажасиз. Эй Оллоҳнинг бағдалари, сиз шундай бир дунёдасизки, у ерда сиз учун еганларингизда ҳам, ичганларингизда ҳам қувончу ҳаловат йўқ. Бир ёндан қулга киритган неъматларингиз туфайли севинасиз-да, иккинчи ёндан қулдан чиқарган нарсаларингиз туфайли маъюсланасиз. Қасрга кетаётган бўлсангиз ва қасрда абадий қолмоқчи бўлсангиз, ушаниси учун ҳаракат қилинг.

Қуйидаги гапларни ҳам бир хутбасида Ҳазрати Али айтган эди:

— Эй инсонлар, сизларга уғит бериб айтаманки, Оллоҳдан қурқинг. Сиз қанчалик бу дунёни тарк этгингиз келмаса ҳам ва унинг такрорланишини орзу қилсангиз ҳам, сизни тарк

этажак ва умрингизни чиритажак бу масъулиятсиз яшашни ташланг. Сизнинг тимсолингиз ва дунёнинг тимсоли йулчиликка чиққан бир қарвоннинг ҳолига ухшайдикки, бир оз юриб бир манзилга борадилар ва гуё йулнинг сунгига боргандай ҳисоблайдилар уларини. Ҳолбуки, ҳали кул юришлари лозим, йулнинг охиридан ҳали дарак йўқ. Қанчадан-қанча кишилар борки, бир неча кунлик умрлари қолганини билмайдилар, лекин улар ҳамон очкузлик билан дунёлик пайида бўладилар. Дунёда қурган зарарларингиз туфайли йиглаб-сиқтаманг. Чунки улар келаверади, кетаверади; қулга киритган неъматларингиз туфайли жуда хурсанд бўлиб ҳам кетманг, чунки вақт-соати келгач, ул неъматлар йўқолади. Мен очкузлик билан дунёлик пайида ҳовлиқиб юрган кимсаларни курсам, ҳайратланаман, чунки улим унинг кетида юрибди-ку, нега у бунчалик гофил, дейман. Ҳолбуки, улим ундан гофил эмас.

Муҳаммад ибн Ҳусайн:

«Оллоҳнинг наздида ҳавою нафсга берилиб яшалган ҳаётнинг ҳеч қандай қиймати йўқдир. У уз дусларининг бундай ҳаёт суришларига асло рози бўлмайди. Бундай яшаш Оллоҳнинг наздида бениҳоя тубан ва бениҳоя хорликдир. Пайгамбаримиз бундай яшашдан астойдил қочганлар, саҳобаларни ҳам бундан эҳтиёт бўлишга даъват этганлар.

Шундай қилиб, дунё ҳаётининг бундай қийматсиз эканлигини англаган олим, ориф, фазилатли ва адиб кишилар у ерда вақтни тежаб, иқтисодли ҳаракат қилдилар, эҳтишлари даражаси билан қаноатланиб, борлиқларининг аксариятини Оллоҳ йулида сарф этдилар. Устиларини бекитадиган даражада кийиндилар, очлиқларини қондиралиган даражада овқатланиш билан кифояландилар. Дунёга фоний қузи билан, охиратга боқий қузи билан қарадилар. Бу дунёларидан кунроқ охиратларини ясатдилар, охиратларини обод қилдилар. Охиратга қалб қузи билан қарадилар ва уни боу юздаги қузлари билан ҳам қуражақларини англаб етдилар. Келажақда қалблари билан ҳам охиратга кўчажакларини билганлари учун ҳозирдан қалбан у ерга кучдилар. Бу дунёда қисқа бир вақт заҳмат чекдилар, лекин охиратда абадий неъматларга мазҳар бўлажаклар — буларнинг бари Оллоҳи Қаримнинг тавфиқи биландир. Оллоҳнинг севганини севдилар, севмаганини севмадилар».

Суфийе Зоҳир

ЮРАККА ХАТ ЁЗДИМ...

*Бир буюк муҳаббат ярата олган,
Дарёга хат ёздим: Маҳрагим бўлгин.
Асира тераклар тугиб беролган,
Далага хат ёздим: Ҳарамим бўлгин.
Муסיқа яратган ишқий мақомат —
Юракка хат ёздим: Малҳамим бўлгин.
Тоҳира кунгулга назарим солдим —
Қуёшмас, ҳилолмас: Мубҳамим бўлгин.
Бир тотли хомушлик бера олмаган
Нафсимга зулм этдим: Оромим егин.
Минг йил тирикликда манзилот истаб,
Жаннатий кунларга сайр этдим: Келгин!*

*Дилимга дераза қургандим,
Эшикдан чиқмасин дардшамол.
Бу ҳали ишқимнинг парчаси,
Ярмига дунёни суғор, ол.*

*Кунглумнинг кўксига гул экиб,
Офтобга чиқариб сотганман.
Япроқни истриқдай тутатиб,
Гул билан тўшақда ётганман.*

*Намозшом ҳавворанг оқлиг-у,
Қор эса бор, йўги восита.
Дарахтда иштаҳа мендай пок,
Нафси ҳам илдиздай собит-а.*

*Жамики тераклар ечинсин,
Бу гузал теракнинг қошида.
Мен эса инроқлар тераман,
Энг кекса титроқнинг ёшида.*

*Юлдузлар бариси тасалли,
Илоҳдан осойиш кутаман,
Нафиса кунглумни қучоқлаб,
Осмонни табриклар упаман.*

*Муниса шабнамга оналик —
Гул бўлиб тугилмоқ истадим.
Ҳидоят нурига чайилиб,
Ҳижобда улмоқни қумсадим.*

*Тупроққа сумбатим қариндош,
Сирларнинг хотири — истигфор.
Юрагим ҳаприқди бир ҳамддай,
Марҳума утмишим бу — баҳор.*

*Ҳавводек даркорим — айрилиқ,
Бир азим маъсумлик етмади.
Шафифа утмишга қўшилиб
Гуноҳкор кетмайди, кетмади.*

*Одатим қалтироқ мактаби,
Нафрат ҳам керакли ҳусндир.
Заминнинг муаллақ гушаси:
Менга юрт, Ватану тўсиндир.*

*Хунук бу ҳобгоҳлар ўрнини
Оқликка берсинлар бушатиб.
Кунглумнинг фотиҳа тўйида
Ризқ берай дунёга ушатиб.*

Навбаҳор.

Юсуф Расул

...ХАЁЛЛАРИНГ КЕЛДИЛАР ҚАЙТИБ

*Бир узун кўчанинг бир узун сочили,
Бир маҳзун чеҳрали гузал санами.
Бу қишлоқ тор бизга, юргин кетайлик,
Бир олис шаҳарга бошлагин мени.*

*У олис шаҳарнинг тош қотган, ғариб
Ҳиссиз дийдалари ҳайдаса бизни.
Қурқма, кенгликларга кетамиз чиқиб,
Азобдан қутқариб юрагимизни.*

Агарда, севгилим, агар тоғ-тошлар
Қийнаса, яшашга бермаса имкон,
Бизда бир илож бор, илож бор, ахир,
Менинг юрагимни этгали макон.

Сен узинг ҳақингда маҳзун, соҳира,
Ҳазин хотиралар қолдирдинг бир туп.
Сунг кетдинг... Девона хаёллар билан,
Тилсиз хаёлларинг келдилар қайтиб.

Бебурд вужудимдан ҳайдалган юрак,
Намхуш хотиранинг гўшаларида,
Тийра кўзларингдан томган ёғдудан
Жон олди бу ялдо кечаларида.

Сенинг бахт ҳақдаги фасоналаринг
Ўзидан улоққан девоналардай,
Қайтдилар... қайтдилар, мендан жой сўраб,
Хаёл деб аталган кошоналарга.

Сен кетгач... омонсиз қийноқлар ичра,
Дучор бўлиб қолдим ўзимга-ўзим.
Сен кетгач... хотира кўзгуларида
Танидим ва топдим сени юлдузим.

Қаричлаб, белгилаб чораларимни,
Хаёлимга тизиб бор имконимни,
Кетиб бораяпман ҳаёт оралаб,
Танимга яшириб сабил жонимни.

Кўзларимдан кимдар атрофга боқар,
Қалбимда қўр тукиб ўтирар кимдир.
Кетяпман ўзимдан хавотирланиб,
Ичимдаги кимдир ҳанузки жимдир.

Мен хаёл сурсам, у, менга қўшилар,
Қарасам ичкиб боқар кимгадир.
Сўзласам, ёнимда туриб сўзлайди.
Йигласам, йиглайди, у ҳам негадир.

Деразани очиб кўйинглар, энди,
Очинглар дунёнинг дарвозасини.
Биз ҳам ташқарига қарайлик, ахир,
Эшитайлик ўзлик овозасини.

Сени кучогимга оламан,
Товонимни қитиқлар майса.
Нигоҳимга тиқилади ер,
Жоним, нега, ахир, кулмайсан?!

Осмон кулар... Ғамлар қиқирлаб,
Шодликларга елка тутишар,

Кучогимга сиғмаган бахтни
Оқ туманлар олиб кетишар...

Ушал тонг чоғида менинг қалбимга,
Бир ҳазин оҳанглар келдилар қайтиб.
Қалдирғочлар қайтди симёғочларга,
Сен-чи, кетдинг алвидо айтиб!

Ушал тонг чоғида шўх қалдирғочлар,
Бир телба ошиқни этдилар сархуш.
Улар-да, қайтдилар шўх наво билан,
Сен эса қайтмадинг, севимли оққуш.

Тушун, жоним, йулимиз айро,
Бирга кетолмаймиз шу куйи.
Мен ёдингдан кетаман — ҳайрон,
Сариқ барглар каби тўкилиб.

Иккимизга тортиқ шу қисмат
Қолар мунглиғ, кўзлари гирён.
Беғуноҳ қалб мусичалари —
Умримиз ҳам қайдадир сарсон.

Сўз излайсан — бахтга муносиб,
Кўзларингда ўтинчли тилак,
Менга тўнлар азоб беради,
Сенинг исминг ўйилган юрак.

Мундарижа

НАСР		
Тоҳир Малик. Шайтанат. Иккинчи китоб	3	
Мурод Мансур. Жудолик диёри. Роман	96	
НАЗМ		
Рауф Субҳон. Омон қолган тулпорлар	89	
Жуманиёз Жабборов. Йиллар дафтаридан	168	
Ойгул Убайдулла кизи. Мен сендан муҳаббат сурарман	171	
Баҳром Рuzимухаммад. Гул ҳидлари ёғди тонгда	173	
СОБИР АБДУЛЛА ТАВАЛЛУДИНИНГ 90 ЙИЛЛИГИГА		
Малоҳат Абдурахмонова. «Ғолибимиз Собир»	188	
Собир Абдулла. Сузласам икки қаро шаҳлонгни мен	189	
ҚУТЛОВ		
Рузи Қодирий. Садоларим	193	
МУНИР ЛАҲЗАЛАР		
Истеъдод билан учрашиш — байрам. Озод Шарафиддинов билан Тоир Юнус суҳбати.	177	
МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ		
Муҳаммад Ғаззолий. Дунё ҳаёти	195	
БУЛОҚ КҮЗ ОЧДИ		
Сурайё Зоҳир. Юракка хат ёздим	220	
Юсуф Расул. ...Хаёлларинг келдилар қайтиб	221	

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Мусахҳиҳ М. Зайниддинова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин ● Таҳририятга келган бир босма табоқча булган материаллар муаллифларга қайтарилмайди ● Таҳририят ўз тавсиясига қўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 83, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни ● Обунага монелик курсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 25.10.95 й. Босишга рухсат этилди 15.12.95 й. Қоғоз формати 84x108 1/32. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 7. Шартли. босма табоғи. 13,44. нашриёт-ҳисоб табоғи 18,48. Адади 11158 нусха. Буюртма № 4318.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.

Суз ҳамиша қадрли булган. Шу маънода уни заргарона тоhib ишлатгани ҳамиша қадр топган. Ана шулардан бири — Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ҳақим Назирдир. Бу фикри у кишининг саксон ёшга тулган кунларида каттаю кичик эътироф этгани бежиз эмас.

Ҳақим Назир олтинчи йиллик ижодлари даврида бир фасл амалдор булганларини ҳисобга олмасак, қолган пайти қаламга суяниб иш қурдилар. Амалдорликлари шуки, бор-йўги уч йилча бадний нашриётда Бош муҳаррир булдилар, аммо, бу вазифадан тула «фойдаланиб» қатор китобларини нашр эттирмадилар. Устознинг яна бир хислатлари — ёзган асарлари агрофига жарчи туплаб жар солдирмадилар.

Ҳақим Назир уз табиати, босиқлиги, андишалиги билан фақат уз тенгиларига эмас, узидан кейинги авлодга ҳам ибрат сифатида инсоф туплаб келади.

Ҳақим Назир қутлут ёшларини «Оқ фотиҳа», «Азизларим, ёдимда-сиз» китоблари билан кутиб олдилар. Газет-журналлар янги ҳикоялари, пандиномаларини эълон қилди. Биз адибнинг беш жыллик асарларини ёшлгимизда ўқиганмиз. «Лочин қанотлари» румони, «Ёнар дарё», «Отанин тоhib беринглар» қиссалари, яна қанча ҳикояларини мутолаа қилиб ёзувчилик сабогини олганмиз.

Мени ҳамиша асаридан қўра ёзувчининг шахси қизиқтиради. Қайси асарда нур кўп булса, асар қаҳрамонлари ҳаракатида қитмирлик қўрмасам, шу ёзувчининг суҳбатини соғиниб яшайман. Адабиётшуносликда биз билган ижобий, салбий образлар мавжуд. Ёзувчи аҳли қайсига рангини кўп берса, билингни, уша адиб узидаги бор хислатларни у ёки бу «ижрочи»сига харж қилади.

Ҳақим Назир асарларида эса нур билан самимият қоришиб кетган. Ана шу иймону диянат билан устоз адибимиз саксон ёшга кирди. Ибратнома деган дарс йўқ. Одобномаси бор. Ҳақим аканинг умри барча қаламкашлар учун ибрат булиши керак.

Сафар БАРНОЕВ.